

LUND UNIVERSITY

1800-talets mediesystem

Harvard, Jonas; Lundell, Patrik

2010

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Harvard, J., & Lundell, P. (Red.) (2010). *1800-talets mediesystem*. (Mediehistoriskt arkiv; Vol. 16). Kungliga biblioteket.

Total number of authors:

2

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

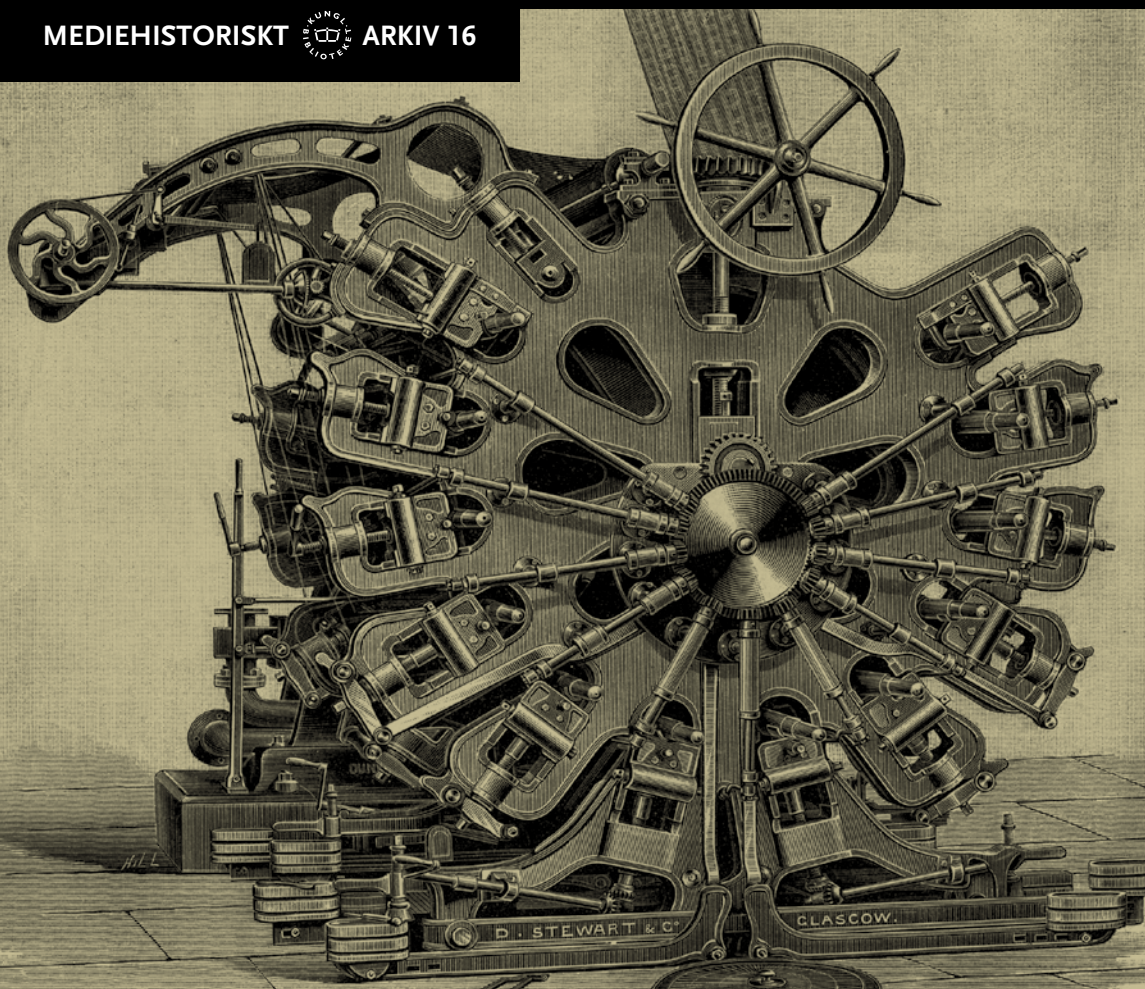
PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

RED. JONAS HARVARD & PATRIK LUNDELL

1800-talets mediesystem

MEDIEHISTORISKT ARKIV 16

**DEN HÄR BOKEN ÄR UTGIVEN MED EN
CREATIVE COMMONS-LICENS:**

Erkännande, Icke-kommersiell, Inga bearbetningar 3.0.

Red. Jonas Harvard & Patrik Lundell

1800-talets mediesystem

MEDIEHISTORISKT ARKIV 16

KUNGLIGA BIBLIOTEKET

BOX 5039

102 41 STOCKHOLM

© FÖRFATTARNA & KUNGLIGA BIBLIOTEKET 2010

FORMGIVNING: WWW.BOKOCHFORM.SE

TRYCK: FÄLTH & HÄSSLER, VÄRNAMO 2010

ISSN 1654-6601

ISBN 978-91-88468-22-2

Innehåll

7. JONAS HARVARD & PATRIK LUNDELL
1800-talets medier: System, landskap, nätverk
27. JONAS HARVARD
*Nya medier, gamla transporter: Hästar, tåg och ångbåtar
i den elektriska telegrafens tjänst*
43. JOHAN JARLBRINK
Lässcener: Publik och medier på kafé och sockenbibliotek
65. GUNNEL FURULAND
Skönlitterära häftesserier: Ett mediefönster på bokmarknaden
85. PATRIK LUNDELL
Nykterhetsfrågans mediala förutsättningar och karaktär
101. JONAS HARVARD
Medial mobilisering: Representationsreformen och opinionsstormen
125. MADELEINE HURD
Tidningsgenrer och offentliga riter i 1865 års reformrörelse

151. ULRIKA TORELL & CHRISTINA MATTSSON
*Begärets locksång: Annonssvisan och marknadsföringen
av 1880-talets konsumtionsvaror*

177. ANDREAS NYBLOM
*Mediernas livrustkammare: Nordiska museet
och berömmelsens materialitet*

201. MAGNUS RODELL
*En ”fortgående illustration i taflor”: Krimkriget
och den illustrerade pressen*

231. LITTERATUR

246. MEDVERKANDE

1800-talets medier: System, landskap, nätverk

VAD KÄNNETECKNAR EN kommunikationsrevolution? Boktryckarkonsten, radion, snällpressen, world wide web. Alla är de företeelser som haft stor betydelse för samhällets utveckling. Men är 1600-talets reform av postväsendet jämförbar med adb-teknikens införande på 1970-talet? Trots att talet om konvergens och multimedier ofta framställer vår egen tid som särpräglad och unik, är tillkomsten av nya medier och kommunikationsformer ett universellt historiskt fenomen. 1800-talet ägde i det avseendet sin egen dramatik. Det är det sekel då fotografiet erövrade världen och telegrafen sammanband snart sagt varenda medelstor stad. Järnvägen förgrenade sig, och det offentliga meningsutbytet förändrades i grunden när kommunikation över stora avstånd blev billigare och snabbare. Det ökade informationsutbytet över gränserna inledde en ny fas i den så kallade globaliseringen, och många medier blev på allvar massmedier. För tidningspressens del inleds 1800-talet med modernt genombrott och avslutas med industrialisering och professionalisering. Perioden 1830 till 1897 rubriceras i ett översiktsverk rent av som "Åren då allting hände".¹

Stora omvandlingar har i historieskrivningen ofta förknippats med enskilda medier.² En bidragande orsak är att medieinstitutionerna själva tagit aktiv del i meningsproduktionen. Exempelvis har pressen genom krönikor över journalistikens utveckling, resandet av statyer, anordnandet av utställningar, finansierandet av forskning samt rapporter om detta i spalter-

na präglat den dominerande berättelsen om det egna mediets framväxt.³ Detsamma gäller medier som boken, filmen, radion och televisionen. Förlagsbranschen sjunger inte i första hand televisionens lov, och filmindustrin framhäver inte radion. Beroendet av och samspelet med andra medieformer har knappast stått i fokus, delvis därför att ett grundläggande syfte varit att marknadsföra den egna produkten ideologiskt och kommersiellt. Ett mått på framgången är de akademiska disciplinernas institutionalisering, där vissa medier legat till grund för egna ämnen. Medie- och kommunikationsvetenskapen formerades huvudsakligen kring pressen, radion och televisionen; film- och litteraturvetenskap är andra tydliga exempel.

Som en motvikt till dessa enmediala historier har kulturhistoriskt inriktade forskare de senare åren erbjudit ny kunskap om överlappande mediepraktiker. Det som förenat historiens alla kommunikationsrevolutioner såväl som normalperioder – i den mån sådana finns – är kontinuiteten mellan gammalt och nytt. Äldre medier försvann inte bara för att nya tillkom. Nya medier tog plats i förhållande till en existerande helhet av mediala relationer. Man har talat om en viss tids medielandskap eller mediekultur. Den kulturhistoriska medieforskningens särskilda intresse för de förbisedda eller bortglömda medierna har också inneburit att forskningens praktik arbetat för en expansion av mediebegreppet. Kategorin medium har vidgats till att innefatta sådant som museer och andra samhälleliga institutioner. Detta har aktualiserat gränsdragningsfrågor – vad är egentligen ett medium?⁴ En hållning har varit att förhållandet mellan praktisk användbarhet och språklig stringens avgjorts av forskningsuppgiften. Vad som är ett medium, och när det är det, blir med denna syn i första hand en empirisk fråga.

Som ett alternativ till beteckningarna medielandskap och mediekultur argumenterar vi i den här boken för begreppet mediasystem. Att se en historisk konstellation av medier som ett system innebär att betona förhållandet mellan den mediala helheten och dess ingående delar, men också att reflektera över företeelser som jämvikt och balans, kontinuitet och förändring, rollfördelning och rollförändring. All god historieforskning placerar enskildheter i ett större sammanhang. Men den här bokens ansats innebär att kontexten görs till själva forskningsfrågan. Nätverksbegreppet ligger förstås nära, särskilt som det uppfattats inom den heterogena teoribildningen *Actor Network Theory*, där även föremål tillskrivs agens.⁵ När vi här använder begreppet nätverk syftar vi emellertid på mellanmänniskliga relationer, och låter system inkludera de institutionella, tekniska, ekonomiska och kulturella förutsättningar utifrån vilka nätverk växer fram och upprätthålls.

Jämfört med termerna kultur och landskap, har systembegreppet traditionellt, inte minst i den luhmanska traditionen, konnoterat strikt schematiska förklaringsmodeller.⁶ I vissa forskningsinriktningar reserveras begreppet också för stora strukturer som kontrolleras av en specifik operatör enligt regelstyrda samband. Ett sådant synsätt återfinns inom teknikhistorien, där man sedan 1980-talet talar om *Large Technological Systems*, LTS. Grundtesen är att etableringen av infrastrukturella system som telefonnät och vägnät, elnät eller avloppssystem, följt vissa urskiljbara mönster, där olika faser följt på varandra. Utvecklingen har inte sällan präglats av aktiva personer, så kallade *system builders*, uppfinnare eller entreprenörer, som genom sin förmåga att röra sig mellan ekonomiska, politiska, vetenskapliga och sociala domäner, påverkat det tekniska systemets framväxt.⁷ Huruvida sådana regelbundenheter kan utläsas i studier av mediesystem beror till stor del på vilka empiriska fenomen som studeras. Det regelmässiga kan vara lättare att se i tekniska aspekter av mediehistorien, medan en eventuell operatör som kontrollerar helheten befinner sig långt borta i aktörsnära undersökningar av konsumtionspraktiker.

Med begreppet mediesystem innefattas alltså i den här boken först och främst de mellanmediala förbindelserna, och ett mediesystem utgör summan av de olika mediernas inbördes relationer vid en given tidpunkt. Dessa relationer måste i sin tur förstås som integrerade i historiska konstellationer av till exempel teknik, organisationer, aktörer, platser. En viktig aspekt är föränderligheten. Den historiska utvecklingen på medieområdet har varit livlig, och något linneanskt *systema mediorum* går inte att rekonstruera. Tvärtom har konflikter, tekniska förändringar och omtolkningar ständigt omkastat såväl medieformernas inbördes relationer som deras samhälleliga betydelse.

Systemansatsen inom medie- och kommunikationsvetenskapen

Att förankra ett brett mediehistoriskt angreppssätt i en genomförd analys av sambanden med tekniska, ekonomiska, politiska och sociala fenomen kan verka som en oöverstiglig forskningsuppgift. Emellertid finns föregångare inom medie- och kommunikationsvetenskapen. Vanligtvis har dessa ansatser resulterat i generaliserande översikter, och analyserna har byggt på en begränsad uppsättning medier. Inom dessa arbeten har särskilt två aspekter av mediesystemet uppmärksamats: ägarstrukturer och maktfrågor.

En tongivande inriktning pekar på hur nya och gamla medieformer i allt större utsträckning samägs inom stora konglomerat, så kallade mediehus. Joseph Turow talar för 1900-talets del om "cross-media industries" och kallar summan av medieindustriernas inbördes relationer för "the media system of a society".⁸ Turow hävdar att mediernas generella samhällsbetydelse uttrycks genom de organisationsförhållanden, strategier och maktrelationer i relation till vilka nya medieteknologier får sitt genombrott. Utvecklingen mot ett globalt mediesystem och ägarkoncentration väcker också frågor om medborgerligt inflytande. Finns det exempelvis, frågar Robert McChesney, ett samband mellan de underhållningsinriktade prioriteringarna hos mediekonglomeraten och ett svagare intresse för politikens dagsfrågor? Medför ökat samägande en tendens till likriktning?⁹

Dessa och liknande studier förenas av två iakttagelser: För det första att antalet kommersiellt gångbara medieformer ökat kraftigt i nyare tid. För det andra att ägandet av nya och gamla medieformer har koncentrerats till allt färre och större medieföretag. Här kan återigen påpekas att varje tid har sina "nya" medier. Inte heller kritiken mot ägarkoncentration är ny. Den dystopiska samhällsvision McChesney företräder måste ses i ljuset av en lång intellektuell tradition som innefattar såväl svensk konservativ mediekritik under 1830-talet och sekelskiftets diskussion om kartellbildningar som Adornos och Horkheimers välkända efterkrigsangrepp på masssamhällets mediestyrd kulturliv.¹⁰

Där dessa arbeten framhållit marknadskrafternas inflytande på medieutvecklingen har andra inriktningar inom området mediesystem pekat på statens roll. En sådan studie har varit tongivande i decennier: den kraftigt antisovjetiska *Four theories of the press* från 1956. Modellens kategorier var "authoritarian", "libertarian", "socially responsible" samt "the Soviet system".¹¹ Indelningen baserades framförallt på mediernas relativa självständighet och på graden av statlig intervention. Bokens undertext var ett passionerat försvar för vad som uppfattades som västliga friheter. Som en sentida replik på *Four theories* presenterade Daniel C. Hallin och Paolo Mancini i *Comparing media systems* 2004 ett mer nyanserat ramverk för jämförelser mellan länder och regioner. Enligt dem har utvecklingen i Västeuropa och USA från 1800-talet och framåt följt tre olika utvecklingsvägar, vilka resulterat i tre olika mediesystem: Den polariserade pluralistiska modellen (Medelhavet), den korporativt demokratiska modellen (Nordeuropa) och den liberala modellen (Nordatlanten). I de länder som hänförs till den korporativt demokratiska modellen, däribland de nordiska, låg den stora läskunnigheten till grund för en

tidig och omfattande presskonsumtion. Detta var en avgörande skillnad gentemot exempelvis Medelhavsländerna, där tidningsläsandet varit och fortfarande är betydligt mindre utbrett.¹² Andra faktorer som enligt Hallin och Mancini påverkat den nordiska utvecklingen var den tidiga framväxten av en kommersiell press stödd av ett läsande borgerskap och hög professionell självständighet hos journalistkåren. Detta kombinerades med starka band mellan medier och intresseorganisationer (till exempel politiska partier), samt ett starkt statligt intresse för pressen, vilket dock snarare uttrycktes i hot om intervention än i faktiska ingripanden. Sammantaget har enligt modellen dessa faktorer lagt grunden för de text-baserade mediernas starka ställning i Norden.

I förhållande till ovanstående perspektiv framstår en norsk ansats som något av en hybrid. Henrik G. Bastiansen har tidigare tillsammans med Hans Fredrik Dahl utgått från mediasystemtanken i översiktsverket *Norsk mediehistorie* från 2003. I en artikel från 2008 kombinerar han Hallins och Mancinis komparativa projekt med resonemang om medieformernas historiska utveckling. I artikeln presenteras en omfattande kronologi, som baseras på de norska mediernas historia. Slutsatserna ligger på en hög generaliseringsnivå; perioden 1850 till 1920 behandlas till exempel som en avgränsad enhet.¹³

Målet med dessa mediasystemansatser har i hög grad varit just storskaliga periodiseringar. En viktig del av forskningens slutprodukt har utgjorts av kronologier med de centrala faktorernas omvandling uppställda i tabellform. Periodiseringar kan visserligen vara pedagogiskt motiverade, men frågan är i vilken utsträckning de för forskningen framåt. I värsta fall riskerar dylika ansatser att under breda epokbegrepp dölja mer än de förklarar. Ett annat gemensamt drag hos många försök att generalisera kring mediasystemen är tendensen till normativa slutsatser om vilket system som är ”bäst”. Särskilt tydligt är detta i modeller som ställer liberala mot auktoritära system.¹⁴ Ofta återfinns en tämligen anakronistisk fokus på de traditionella massmedierna och en i grunden teleologisk syn på medieutvecklingen.¹⁵

Bortser man från användningen av själva systembegreppet inställer sig också frågan om förhållandet till andra periodiseringar inom mediehistorien. Exempelvis finns stora likheter med de offentlighetstyper som idag är väl etablerade i den historiska forskningen. Jürgen Habermas offentlighetsteori med dess resonemang kring kaffehus, litterära salonger, tidningspress och parlament kan ses som en periodisering av olika mediasystem (det representativa, det borgerliga och slutligen det av privatintressen invaderade eller refeodaliserade mediasystemet). Sådana

generaliseringar omfattar såväl ekonomin och medieproduktionens organisationsformer som offentlighetsdiskursens sociala distribution, mediearenornas omvandling och statens inflytande. Trots den massiva och välgrundade kritik som de senaste decennierna riktats mot modellens rimlighet i sina enskildheter – vad hände till exempel med genusfrågor, religiösa aspekter eller den eventuella proletära offentligheten? – är det oundvikligt att ett mediesystemperspektiv beaktar motsvarande faktorer.¹⁶

Den kulturhistoriska medieforskningen och systemansatsen

De senaste decennierna har den kulturhistoriska medieforskningen prövat nya sätt att analysera mediernas historiska former. Samspelet och utbytet mellan samtida medier, liksom mellan äldre och nyare medieformer, har analyserats utifrån termer som alla syftar på förhållandet *mellan* medier: intermedialitet, konvergens och remediering. Mediebegreppet har vidgats, och bortom de traditionella mediernas dominans har rader av alternativa uttryck gradvis kommit att inkluderas som just medier i de historiska undersökningarna. Alltifrån jubileer och statyer till reklamföremål och kartor har fått sin särart och historiska roll belyst.¹⁷ I mångt och mycket har detta inneburit en dekonstruktion av den tidigare historieskrivningens dominerande berättelser. Ursprunget till de så kallat traditionella massmediernas dominans var föga mer än den självpåtaga politiska roll de erövrat under den långa kampen om statsmaktens ekonomiska och symboliska resurser. Det återkommande talet om tryckfrihet och upplyst debatt förutsatte att en relativt fixerad uppsättning medier skulle vara de betydelsefulla, inte minst för den politiska historien. Det är detta som gör att en mediehistoria för tiden före 1900, när medieformer som tidningar och böcker undantas, kan framstå som lågkulturell, rent av kuriös eller uteslutande kommersiell.¹⁸ Men vissa medieformers lågmälda uttryck – till exempel kistebrevets – må ha haft ringa kulturella, politiska eller sociala effekter i ett kort perspektiv; i ett längre kan de mycket väl ha undergrävt en mer högljudd retorik i andra och förmodat betydelsefullare medier – som politiska tidningar. Och i fråga om ett mer omedelbart publikt genomslag är styrkeförhållandet mellan tidningar med måttliga upplagor och massattraktioner som utställningar och in-
vigningar knappast givet.

Utan tvivel har också medieutvecklingen i vår egen tid, liksom föreställningen om det så kallade nätverkssamhället, bidragit till att vitalisera forsk-

ningens intresse för äldre och bortglömda medier. En lång rad av det förflutnas ”nya” medier – från tryckpressen över telegrafen till röntgenplåtarna – har genom historien omgetts av en magisk nimbus och ansetts signalera att en ny tid anlönt.¹⁹ Raymond Williams har i det avseendet hävdat att mediekulturen alltid präglas av framflytande element, jämte de dominerande och kvardröjande.²⁰ En risk med den kulturhistoriska medieforskningens upptäckarglädje är att den enmediala historien upprepas – blott med nya medier – och att helheten än en gång rekonstrueras som summan av de enskilda mediernas historier. En annan fara med att fokusera på mindre uppmärksammade medier är att de traditionella massmediernas betydelse istället för att kritiskt relativiseras, antingen pliktskyldigast apostroferas utifrån en äldre sekundärlitteratur eller helt enkelt förbises.²¹

Viss kulturhistorisk forskning har antytt en systemansats. Exempelvis refererar antologin 1897 som utkom 2006 till uppfattningen att mediasystem är mediehistoriens viktigaste studieobjekt. Ett centralare begrepp där är emellertid mediekultur, med vilket författarna avser ”att länka ihop och historiskt undersöka utbytet mellan olika medieformer och mediepraktiker”.²² Utifrån exempel som posten, papperet och tryckpressen runt sekelskiftet 1700, har andra, i linje med vad vi inledningsvis antydde, argumenterat för en snävare definition och vill reservera mediasystembegreppet för ”medier och kombinationer av medier som fungerar mer regelmässigt och styrt”.²³

Ambitionen att rikta blicken bortom de inommediala relationerna – och samtidigt betrakta dessa i termer av ett system – är tydlig i Asa Briggs och Peter Burkes *A social history of the media* från 2003. Författarna framhåller att olika medieformer haft såväl komplementära som mot varandra stridande roller. ”Att tänka i termer av mediasystem”, skriver de, innebär att uppmärksamma ”arbetsdelningen mellan olika kommunikationsformer” i en given tid. Samtidigt poängteras att gamla och nya medier inte bara kan samexistera utan verkligen gjort det i historien.²⁴ De betonar också infrastrukturens betydelse för mediasystemets utformning, och att förändringar i mediasystemet måste förstås i relation till transportsystemets förvandlingar. Överföringen och tolkningen av budskap sker alltid inom ramen för den fysiska kommunikationens system.²⁵ I ansatsen ligger också det metodiska greppet att analysera mediasystemet genom att fokusera på enskilda ”events”, och här blir de utommediala dimensionerna helt centrala. Forskningen ska nämligen, menar de, ”undersöka hur de olika medierna bidrog till dessa händelser, och hur händelserna själva bidrog till mediasystemets evolution och modifiering”.²⁶ Denna utvidgade syn på mediasystem erbjuder flera fruktbara utvecklingsmöjligheter.

1800-talets mediasystem

Föreliggande försök att pröva möjligheterna med ett systemperspektiv på mediehistorien positioneras utifrån tre forskningslägen: Den traditionella och enmediala historieskrivningen, den forskning som explicit talat om "mediesystem" samt den kulturhistoriska medieforskning som antytt helhetsperspektiv, men oftast stannat vid kontextualiserande fallstudier av enskilda medieuttryck. Förkärleken för att närma sig mediehistorien utifrån breda epokbeteckningar och samband på makronivå innebär att mediasystem i tidigare ansatser så att säga har studerats uppifrån och ner. Vår ambition är den motsatta: att empiriskt frilägga konkreta mediala utbyten, samband och överlappande praktiker på lokal nivå. Det är ganska poänglöst, menar vi, att endast utgå från att olika mediala fenomen hänger ihop "i princip", på något inte närmare specificerat sätt. Forskningens syfte är att visa hur. Först därefter kan frågor om övergripande mönster och orsakssamband diskuteras på allvar.

Empiriskt närgångna fördjupningar möjliggör också en ny förståelse av fenomen vanligtvis betraktade som utomediala. Mediesystem blir i den meningen ett analytiskt grepp för att problematisera förgivettagna kategorier. I fråga om mediernas historiska utveckling uppfattade forskningen länge representationen som transparent. De historiska medierna sågs som avhängiga andra frågor om samhällsförändring. *1800-talets mediasystem* är ett försök att vända på perspektiven. Genom att lyfta fram sambanden mellan olika medier och deras grad av integration i samhällskroppens delar vitaliseras inte bara mediehistorien; historiska medieanalyser blir också ett alternativ till att förklara samhällets utveckling på andra områden. Utan medier är exempelvis det politiska livet obegripligt, oavsett hur djupt konstitutionella teknikaliteter och personliga allianser granskas. Liksom de varierande uttrycksformerna var en del av det politiska systemet, kan också politiken sägas vara ett uttryck för det rådande mediasystemet. Vad gäller ekonomin visar konsumtionsindustrins framväxt hur annonskampanjernas bruk av samtidens olika medier både fyllde dessa med innehåll och lade grunden för tillverkningsindustrins avsättning för nya varugrupper. Här kan mediasystemperspektivet bidra till att förklara den ekonomiska utvecklingen och omvänt. Inte för att systembegreppet som sådant varit främmande för den ekonomiska historien, snarare tvärtom; merkantilism och kapitalism är hävdvunna och ständigt aktuella systemetiketter på makronivå. Joseph Schumpeter såg i sin *History of economic analysis* systemen som medvetna konstruktioner: som mötet mellan analytiska ekonomiska principer och de politiska be-

slut som genomförde dem.²⁷ För honom var det en självklarhet att skilda ekonomiska system dominerat i olika regioner eller epoker. Med samma självklarhet kan vi tala om att konstellationer av medier och deras relationer till utommediala faktorer utgjort mediesystem.

Ansatsen fungerar i boken på två plan. Mediesystem handlar, för det första, om den konkreta empiriska verkligheten. Mediesystemet är då det objekt som historikern försöker kartlägga i termer av summan av en tids mediala relationer: utbyten, hierarkier, cirkulation och andra samband. Bidragen i *1800-talets mediesystem* riktar genomgående uppmärksamheten mot de konkreta utbytena medier emellan; detta i termer av ett system som alltid består av en mångfald sådana handfasta relationer snarare än en mer impressionistiskt tecknad kultur av inte närmare identifierade samband. Denna panoramiska blick innebär i sin tur att ett större intresse ägnas *också* de traditionella massmedierna.

Mediesystem utgör, för det andra, ett analytiskt perspektiv, ett sätt att bedriva historisk kultur- och samhällsanalys. Naturligtvis kan perspektivet behandlas mer eller mindre strikt. I en svagare mening utgör det en betraktelseform, ett slags allmän liknelse eller metafor, som gör det möjligt att tala om historiska medier på ett fruktbart sätt. Begreppet blir då huvudsakligen ett heuristiskt redskap och en påminnelse om att samband mellan olika företeelser inte alltid syns på ytan. I en mer strikt mening fungerar ansatsen som en utgångspunkt för att ställa och besvara vissa typer av frågor. Begreppet kopplas då till en förklaringsram och blir en plattform för att klargöra historiska förhållanden och orsakssamband i fråga om mediernas samhälleliga roll. Här blir det aktuellt att närmare dissekera de specifika förhållandena mellan olika medier och utommediala faktorer. Liksom mediernas betydelse för samhällsförändringen har varit beroende av de inommediala relationerna, blir dessa meningsfulla först då de sätts i samband med utommediala aspekter. Till den fysiska infrastrukturen, som Briggs och Burke pekar på, läggs här också andra typer av tekniska, ekonomiska, politiska och sociala faktorer som olika medieformer och mediala utbyten påverkat eller påverkats av. Men till skillnad från tidigare encyklopediska ambitioner – av Briggs och Burke behandlas reformationen som ett "event" – och i linje med vad som argumenterats för inom mycken kulturhistorisk forskning, menar vi att nyckeln till en mer övergripande förståelse av dessa komplexa relationer ligger i studier av det historiskt specifika.

Målet är således att föreslå och i ett antal inledande fallstudier pröva potentialen hos en mediesystemansats, inte att förespråka någon enskild ingång eller detaljerad analysmodell. Det vore bakvänt att på förhand

peka ut en specifik faktor, eller någon del i systemet, som mer avgörande än någon annan. Huruvida till exempel ekonomiska faktorer är överordnade tekniska eller tvärtom, eller om exempelvis tidningspressen under den period vi undersöker alltid är det dominerande mediet, måste undersökas empiriskt och beror på vilka mer specifika frågor som ställs. I de föreliggande fallstudierna utvecklas också olika tematiska aspekter av mediasystemets historiska gestaltning, som mediers produktion av tid och rum, mediala hierarkier och mediepolitiska ämnen. Som verktyg för genomförandet har vi valt att fokusera på en avgränsad period, ett drygt halvsekel från omkring 1830 till cirka 1890. Till stöd har vi också formulerat ett antal konkreta forskningsfrågor: Hur migrerade och översattes innehåll mellan olika medier? Hur påverkade formmässiga förändringar inom ett medium ett annat? Hur förändrade tillkomsten av nya medier de redan existerandes betydelser? Vad innebar de ekonomiska förutsättningarna inom ett medieområde för andra mediers produktionsvillkor? Vad hade ett mediums distributionsvillkor för betydelse för konsumtionen av andra medier? I linje med vad som sagts ovan, handlar dessa frågor inte om de enskilda medierna i sig utan om förhållanden dem emellan och de sammanhang som de ingått i. Ansatsen genererar inga snabba generaliseringar eller makroförklaringar, och frågorna ska inte ses som uttömmande utan som riktningsgivande. Inget enskilt bidrag har ambitionen att besvara dem alla. I olika kapitel analyseras mediasystemet i relation till ämnen som nykterhet, bildningssträvanden, kändiskultur, krigsrapportering, nyhetsförmedling och litterär konsumtion. Dessa företeelser analyseras inte endast utifrån hur de representerats i eller spridits genom olika medieformer utan hur de överhuvudtaget konstituerats i och genom sina mediala relationer.²⁸

Bokens bidrag rör sig framförallt kring två teman: mediasystemets rumsliga respektive sociala dimensioner. Den rumsliga dimensionen utforskas genom analyser av relationen mellan de fysiska platser där medier producerats och konsumerats och de imaginära rum som genom medierna representerats och distribuerats. Den sociala dimensionen belyses genom analyser av spänningen mellan hur historiska aktörer – enskilt eller genom organisationer eller institutioner – gjort bruk av mediasystemet och de föreställda åsikts-, intresse- eller värdegemenskaper detta bidragit till att etablera. Var för sig visar artiklarna hur mediasystemet såväl bidrog till att organisera det sociala livets platsbundna former som att gestalta de representerade rummens föreställda gemenskaper.

Dessa processer saknade många konventionella gränser. Översättning (som också innebär en rörelse i rummet), teknologisk anpassning och

ändrade kommersiella villkor omvandlade längs resan mellan olika nationella publikar och platser såväl mediernas yttre former som deras innehåll och tillskrivna betydelse. De kontkatytor och förutsättningar som möjliggjorde så skilda fenomen som svenska folkbildares, politikers och annonsörers bruk av utländska modeller för marknadsföring och opinionsbildning, uppbyggandet av John Ericssons arbetsrum i New York på Djurgården i Stockholm, eller förmedlingen av långväga nyheter till periferins landsortstidningar, speglade ett beroende av större internationella sammanhang. Dessa och andra exempel pekar alla i riktning mot mediesystemets gränslösa natur.

Så visar Jonas Harvard i sitt bidrag om den elektriska telegrafens hur denna genom sin roll i mediesystemet blev till en symbolisk referenspunkt för en mängd mer eller mindre orealistiska föreställningar om tid och rum. Först och främst ansågs den elektriska kommunikationen som sådan upphäva rummets begränsningar. Ett globalt nervsystem skulle med omedelbarhet förmedla nyheter och sammankoppla platser på stort avstånd från varandra. Emellertid krävdes under lång tid en hel rad äldre transporttekniker för att realisera de förhoppningar som knöts till den nya tekniken. Telegram fraktades med ångbåt och via tåg, och de återkommande tekniska problemen synliggjorde de fysiska transporternas betydelse. I mottagarledet framgår också hur läsandet av telegram i periferins resursfattiga områden antog särskilda former. Uppe i det nordliga Piteå prenumererade enskilda medborgare på nyhetstelegram som spikades upp i rådhusets förstuga, dit allmänheten ibland begav sig för att läsa om senaste nytt från andra delar av världen. Så skapade teknikens möte med lokala förutsättningar en särpräglad rumslig gemenskap kring konsumtionen av de observationer från Europa som översatts till telegrammets typiska format och på olika vägar förmedlats till den norra periferin.

Samspelet mellan rumsliga och sociala dimensioner åskådliggörs också i Johan Jarlbrinks jämförelse mellan andra typer av läsplatser – Blanchs Café i Stockholm respektive Äspö socken i Skåne – där kaféens öppna och urbana läsmiljö ställs mot det lantliga sockenbibliotekets enskilda och privata former för textkonsumtion. Genom sin koppling till kaféerna kom tidningsläsningen att representera ett flyktigt mediebruk, inriktat mot det senaste och ofta förknippat med de ungarlar som använde kaféerna som sina vardagsrum. I motsats till den nytthetslitteratur som köptes in till de lokala sockenbiblioteken representerade tidningen en efemär och ytlig kunskapskälla. Så klagade också många observatörer över den halvbildning som erbjöds kafépubliken. Den sanktionerade lit-

teratur som sockenbibliotekens avnämare kunde konsumera i sina hem, hade däremot en betydligt högre halt av tillskrivet bildningsinnehåll. Bokens och tidningens roller som medium konstituerades därmed av deras inbördes relationer i mediasystemet, de platser där de konsumerades och de olika föreställningar om mediers skilda betydelser för nationens upplysning och vidare utveckling som de förknippades med.

Hur olika läslogiker samspelade med de ekonomiska villkoren för medieproduktionen visas också av Gunnel Furulands artikel om häftelitteraturens framväxt. Det stora inflödet av översättningslitteratur till Sverige sammanföll med framväxten av en ny medieform – billigboken. Till följd av förmånliga portoregler började en form av följetonger som utgavs häftesvis att distribueras i en form som gav dem en stor likhet med periodiska skrifter. För att dra nytta av de förmånliga ekonomiska villkoren krävdes också att de försågs med en viss mängd tidningsliknande innehåll. Genom detta växelspel mellan den tidningsbaserade marknadens ekonomiska förutsättningar och den litterära produktionens nya möjligheter skapades också en medial plattform där nya typer av författarskap kunde ta plats. Där den äldre litteraturen dominerats av lärde män kom nu nya grupper av författare – ofta kvinnor – att få avsättning för sina texter. Mediasystemet begåvades därmed med en ny medieform, belägen både till stil och kulturell status någonstans mellan tidningen och den traditionella boken. Drivande i denna utveckling var framförallt två aktörer: förläggaren och konsumenten. Köparnas benägenhet att ta till sig denna nya litteratur var avgörande för att ge medieformen dess framträdande ställning på bokmarknaden.

Också i fallet med nykterhetsrörelsen – där själva huvudsyftet med det organiserade engagemanget var en medieproduktion som skulle sprida avhållsamhetens välsignelser – konstituerades mediasystemet genom ett samspel mellan en lång rad medieformer såsom tal, tryckta föredrag, privatbrev, upplysningsskrifter och tidningar. Rörelsens strategiska bruk av medier, som är föremålet för Patrik Lundells bidrag, gör den första nykterhetsrörelsen till ett tidigt exempel på en grupp historiska aktörer som aktivt tar de tillgängliga medieformerna i bruk för att inte endast sätta ett samhällspolitiskt ämne på agendan utan göra den till en offentligt erkänd fråga överhuvudtaget. Att verka för nykterhetssaken innebar att verka genom mediasystemet, vilket inte minst betydde att förhålla sig till det moderna tidningsideal som snabbt höll på att etablera sig – och samtidigt balansera allt radikalare tendenser inom rörelsen. Genom en mindre grupp personers mycket aktiva mediebruk fortplantade sig rumsliga manifestationer i form av folkmöten vidare genom mediasystemet och

återuppstod och fick sin betydelse för rörelsens identitet genom att om-
talas vidare i olika slags rapporter i skilda medier.

Försöken att med organiserade insatser gestalta en viss åsiktsriktning
är också tydlig i Jonas Harvards bidrag om den opinionsrörelse som före-
gick 1865 års representationsreform. Där samverkade under en följd av år
en grupp inflytelserika personer för att med väl planerade kampanjmeto-
der skapa ett folkligt stöd för en reform av det politiska systemet. Genom
att aktivera lokaltidningsredaktörer och andra inflytelserika aktörer på
över 100 orter runt om i landet och förmå dessa att organisera möten till
förmån för förslaget, etablerades en gräsrotsrörelse, vars opinionsuttryck
var noggrant koordinerade och samordnade. Genom hela kedjan – från
instruktionsbrevet, över de lokala mötena och namnsamlingarna till
delegationerna som uppvaktade konung och justitiestatsminister och de
allt tätare inkomna telegrammen om manifestationer till förmån för för-
slaget som publicerades i huvudstadens tidningar – löpte reformrörelsens
centrala argument: att nu var tiden för en reform, och att folket stod bak-
om det aktuella förslaget. Det sätt på vilket reformrörelsen aktiverade
stora delar av mediasystemet bidrog aktivt till intrycket av en utbredd
åsiktsgemenskap i landet kring det vilande förslaget.

Denna breda gestaltning av opinionsyttringar hade inte varit möjlig
utan ett sammanhållande och organiserande medium – tidningspressen.
Madeleine Hurd visar i sin artikel hur merparten av de mediala uttryck
utanför pressen som reformrörelsen begagnade sig av hade en motsvarig-
het i form av en textgenre i tidningarna. Hon kallar dessa genrer för medie-
beroende genrer eller mediasystemgenrer, och analyserar hur dessa genrer
och de motsvarande medierna fungerade i ett symbiosliknande förhållan-
de. Exempelen på sådana genrer är många, men särskilt framhåller Hurd
relationen mellan de politiska mötena runt om i landet och de korre-
sponderande mötesreferaten i tidningarna. I detta specifika fall fanns en
fastlagd struktur för hur mötesritualen skulle utformas och vilka ingre-
dienser ett typiskt och lyckat möte skulle ha. De korresponderande
mötesberättelserna återberättade dessa möten, men infogade de rituali-
serade aktiviteterna i en passande tidningsform, som samtidigt tillrätta-
lade och skapade en enhetlig historieskrivning från mötet i fråga. Genom
den enhetliga formen blev mötesrapporterna delar i en större berättelse,
där tidningspressen – med hänvisning till alla dessa uttryck utanför tid-
ningen själv som den sammanförde och gav röst åt – kunde göra anspråk
på att föra folkets och nationens talan.

Jämfört med dessa politiska aktörer, hade de kommersiella intressen-
terna förstås andra mål – ekonomisk vinning och näringsmässig fram-

gång. Men, som Ulrika Torells och Christina Mattssons artikel om visanonseringen – med särskild fokus på den färgstarke pionjären Gustaf Mallander och hans *Malles Annons-visbok* från 1887 – gör klart, strävade även kommersiella aktörer efter att införliva allt flera uttrycksformer i sin repertoar. Denna audiella konsumtionshistorias nät av mediala relationer har också kopplingar till tidens artistiska scenkonst. Reklamvisan var ett av många medel som annonsörerna använde för att påverka människornas rörelse i rummet. Visorna betonade både butikernas utbud och de platser där de låg. Rimmade gatunamn skulle särskilt locka hugade konsumenter att förflytta sig till de platser där konsumtionen skulle äga rum, och begärets förväntningar infrias. Visorna är så en del av historien om gaturummets förändringar, när huvudstadens butiker med påkostade entréer och lockande uppställningar i fönstren också tog arkitekturens rumsliga medium i bruk för att kommunicera med stadens befolkning.

Det rumsliga temat går igen även i Andreas Nybloms bidrag om de materiella aspekterna av 1800-talets kändiskultur. Mediernas representationer av kändisar upprättade ett slags imaginär social krets. De olika medier genom vilka berömmelse skapades, gjorde individer till enskilda symboliska centra i mediasystemet. Likt religiösa relikier fick föremål med en dokumenterad personlig relation till sådana kändisar en närmast övernaturlig aura. Ting såsom Esaias Tegnér's glasögon eller August Strindbergs febertermometer gavs en funktion som medier genom vilka en brygga mellan då och nu, och mellan den medierade personligheten och beundrarens fysiska verklighet upprättades. Genom föremålen kunde celebriteterna göras närvarande i rummet. På så vis kan vad som kallats parasocial interaktion, annars förknippad med framför allt televisionen, sägas vara en utvecklad publikrelation redan inom 1800-talets mediasystem.

De nya möjligheterna att massproducera illustrationer i tidningar vidgade också möjligheterna att gestalta ett medierat rum i samband med Krimkriget, föremålet för Magnus Rodells bidrag. Genom en kombination av rumsliga medier såsom panoramor och utställningar där besökaren kunde vandra runt, nyhetstelegram, redaktionella texter och, inte minst, illustrationer skapades eller snarare återskapades en bild av krigsskådeplatserna vid Svarta havet. Det slags överblick av händelseförloppet som dessa representationer gjorde möjlig motsvarades i metaforisk mening av den överblick generalerna hade när de betraktade slagfältet från kringliggande höjder. I denna gestaltning fick olika medier skilda roller. Telegrammen utgjorde små titthål, snabbt förmedlade men opålitliga fragmentariska brottstycken, medan kartor och översiktsplanscher

satte delarna i relation till varandra och placerade in dem i ett känt geografiskt rum. Det ligger nära till hands att i fallet med Krimkrigets medialisering se kriget självt som den organiserande principen för mediesystemets aktivering. Och kriget var förvisso en spegling av ett annat system – det militära.

Sett till relationen mellan system och nätverk, kan det utifrån dessa bidrag sägas några ord om den eventuella förekomsten av en operatör. Där nätverk kännetecknas av distribuerat inflytande och en lång rad inbördes oberoende kontaktytor, är den centraliserande och regelstyrda aspekten ofta det som sägs känneteckna ett system. Men där mediesystemet, i bestämd form, kan sägas bestå av en relativt långsamt föränderlig flora av medietekniker och uttrycksformer, skiftade operatörerna. Att en eller flera aktörer strävade efter att aktivera mediesystemet innebar inte att det fanns en enda omnipotent operatör. Enskilda aktörer kan förvisso under en begränsad tid få ett dominerande inflytande över den offentliga debatten i en given fråga. Men de är som regel inte ensamma, där finns andra som också strävar efter att kunna påverka. I det ljuset kan en bild tecknas av ett mediesystem där olika aktörer konstant ingår i en mer eller mindre animerad kamp om inflytande över hela eller delar av de tillgängliga mediala uttrycken. De olika aktörernas tillgångar i form av ekonomi, teknik eller symboliska resurser avgör i vilken grad de kan påverka innehållet i en viss del av systemet.

Tidens samlade mediala relationer gör vi förstås inga anspråk på att komma åt och än mindre att presentera dem här. Däremot är förhoppningen att kombinationen av kronologisk avgränsning och tematisk breddning ska vara ömsesidigt belysande. Vad bidragen under alla omständigheter gör tydligt är att komplicerade relationer medier emellan och mellan medier och andra samhällsfenomen existerat också under andra epoker än vår egen. Liksom vinsterna med att bredda mediebegreppet och avvisa monomediala förklaringsmodeller har varit uppenbara, är vi övertygade om det produktiva i att lyfta blicken också utanför medierna själva. Därigenom kan vi bättre förstå hur människor i det förflutna orienterat sig och hur olika medier, de så kallat traditionella massmedierna inkluderade, fungerat, tillsammans.

*

Vi vill tacka Ridderstads stiftelse för historisk grafisk forskning för mycket generösa bidrag, vilka möjliggjorde såväl två symposier som tryckningen av den färdiga boken. Stort tack också till Staffan Bergwik

(Wennerholm), Ylva Hasselberg, Pelle Snickars och Nina Wormbs som ställde upp som kommentatorer.

NOTER

- 1 Just fotografiets globala spridning och omvälvande implikationer har jämförts med webben i vår tid, se Peter Walsh, "Rise and fall of the post-photographic museum: Technology and the transformation of art", *Theorizing digital cultural heritage*, red. Fiona Cameron & Sarah Kenderdine (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2007).
- 2 Ett mycket tydligt exempel är Elizabeth L. Eisenstein, *The printing press as an agent of change: Communications and cultural transformations in early-modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979).
- 3 Se Patrik Lundell, "The medium is the message: The media history of the press", *Media History*, vol. 14, nr 1, 2008.
- 4 För en diskussion om mediebegreppets olika definitioner, se Nicholas Abercrombie & Brian Longhurst, *The Penguin dictionary of media studies* (London: Penguin, 2007), 213–222.
- 5 *Actor Network Theory* (ANT) betecknar en heterogen uppsättning forskningspraktiker vars gemensamma utgångspunkt är att samhället inte främst är uppbyggt i form av sfärer, arenor och institutioner (som ytor) utan i form av relationer (som trådar, kopplingar och band). Med denna utgångspunkt som bas, framhålls hur summan av de samhällsliga relationerna inkluderar mellanmänniskliga relationer likväl som relationer mellan föremål, idéer, medier och institutioner, och människors eller grupperas relationer till dessa. Det som särskiljer ANT från andra teorier är bland annat att även icke-människliga fenomen kan vara aktörer, de tillskrivs agens. Med detta synsätt kan alltså ett medium sägas äga en viss uppsättning egenskaper, vilka i en given situation "handlar". Bruno Latour, *Reassembling the social: An introduction to Actor Network Theory* (Oxford: Oxford University Press, 2007); John Law & John Hassard, red., *Actor Network Theory and after* (Oxford: Blackwell, 1999).
- 6 Om systemteorins framväxt generellt se Robert Lilienfeld, *The rise of systems theory: An ideological analysis* (New York: Wiley, 1978).
- 7 Frank W. Geels, *Technological transitions and system innovations: A co-evolutionary and socio-technical analysis* (Cheltenham: Edward Elgar, 2005), 29. För en diskussion av terminologin inom LTS, se Bernward Joerges, "High variability discourse in the history and sociology of large technical systems", *The governance of Large Technical Systems*, red. Olivier Coutard (London: Routledge, 1999). Ett svenskt perspektiv ges i Pär Blomkvist & Arne Kaijser, *Den konstruerade världen: Tekniska system i historiskt perspektiv* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 1998).

- 8 Joseph Turow, *Media systems in society: Understanding industries, strategies, and power* (New York: Longman, 1992), citaten från XV, 5.
- 9 Robert W. McChesney, *Rich media, poor democracy: Communication politics in dubious times* (Urbana: University of Illinois Press, 1999).
- 10 För kritik av detta slag av till exempel Lars Hierta och *Aftonbladet*, se till exempel Åke Abrahamsson, *Ljus och frihet till näringsfång: Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi: Exemplet Stockholm 1838–1869* (Stockholm: Kommittén för Stockholmsforskning, 1990); Max Horkheimer & Theodor W. Adorno, *Upplysningens dialektik: Filosofiska fragment* (Göteborg: Röda bokförlaget, 1981).
- 11 Fred S. Siebert, Theodore Peterson & Wilbur Schramm, *Four theories of the press: The authoritarian, libertarian, social responsibility, and Soviet Communist concepts of what the press should be and do* (Urbana: University of Illinois Press, 1956). Elin Gardeström, "Four theories of the press: Boken som vägrar bli press-historia", *Nordicom-Information*, vol. 31, nr 1–2, 2009.
- 12 Daniel C. Hallin & Paolo Mancini, *Comparing media systems: Three models of media and politics* (New York: Cambridge University Press, 2004). Lars Nord menar att då tidningsläsandet minskar och politikernas och intresseorganisationers inflytande på medierna avtar i de nordiska länderna, rör de sig i riktning mot den liberala modellen. Lars Nord, "Comparing Nordic media systems: North between West and East?", *Central European Journal of Communication*, vol. 1, nr 1, 2008.
- 13 Henrik G. Bastiansen, "Media history and the study of media systems", *Media History*, vol. 14, nr 1, 2008. Jämför Henrik G. Bastiansen & Hans Fredrik Dahl, *Norsk mediehistorie* (Oslo: Universitetsforlaget, 2003).
- 14 Se exempelvis diskussionerna i Arnold S. de Beer & John C. Merrill, *Global journalism: Topical issues and media systems* (1983; Boston: Pearson, 2004), särskilt 19ff. Dock används "media systems" endast i den senaste upplagans undertitel, de tidigare kallades "A survey of the world's mass media" (1983), respektive "Survey of international communication" (1991 och 1995). Även här kan alltså avläsas ett nymornat intresse för systemperspektivet.
- 15 Förutom att placera det norska mediesystemets "höjdpunkt" till åren mellan 1960 och 1980, menar Bastiansen till exempel att det föregående mediesystemet (det mellan 1950 och 1960) främst utmärkte sig genom att medierna blev visuella. Hur äldre medieformer som måleri, träsnitt, litografi, fotografi och film, för att nämna några, förhåller sig till en sådan evolutionshistoria är oklart.
- 16 Harold Mah, "Phantasies of the public sphere: Rethinking the Habermas of historians", *Journal of Modern History*, vol. 72, nr 1, 2000, 153; Geoff Eley, "Nations, publics and political cultures: Placing Habermas in the nineteenth century", *Habermas and the public sphere*, red. Craig Calhoun (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992); Peter Uwe Hohendahl & Marc Silberman, "Critical theory, public sphere and culture: Jürgen Habermas and his critics", *New German Critique*, vol. 16, 1979. Jämför även Habermas tankar kring det kommunika-

- tiva handlandet, där livsvärlden (familj, vänner; den kommunikativa gemenskapen) koloniserar av systemen (ekonomiska och byråkratiska strukturer).
- 17 För svenska introduktioner till fältet se inledningarna i Anders Ekström, Solveig Jülich & Pelle Snickars, red., 1897: *Mediehistorier kring Stockholmsutställningen* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2006), respektive Solveig Jülich, Patrik Lundell & Pelle Snickars, red., *Mediernas kulturhistoria* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008); se även Pelle Snickars, "Om ny och gammal mediehistoria", *Nordicom Information*, nr 1, 2006, liksom Anders Ekström, "Kulturhistorisk medieforskning: Fyra spår", i Jülich, Lundell & Snickars.
 - 18 Även boken har behandlats nog så styvmoderligt inom den traditionella medievetenskapen. Om den lågkulturella stämpeln, se till exempel Snickars, 7.
 - 19 För en studie av samspelet mellan de stora förhoppningarna på den elektriska telegrafan och tidningarnas användning av telegram vid mitten av 1800-talet, se Jonas Harvard, "Modernitetens depescher: Telegrafan och den norrländska pressens tidshorisonter 1850–1870", *Presshistorisk årsbok* 2007.
 - 20 Raymond Williams, *Marxism and literature* (Oxford: Oxford University Press, 1977), 121–127. Carolyn Marvin, *When old technologies were new: Thinking about electric communication in the late nineteenth century* (New York: Oxford University Press, 1988) återupplivar den entusiasm som i historien omgärdat en lång rad innovationer på medieområdet. Om nya medier i historiskt perspektiv se också Lisa Gitelman & Geoffrey B. Pingree, red., *New media, 1740–1915* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2003).
 - 21 Se Patrik Lundell, "From enlightened participation to liberal professionalism: On the historiography of the press as a resource for legitimacy", *History of participatory media: Politics and publics, 1750–2000*, red. Anders Ekström, Solveig Jülich, Frans Lundgren & Per Wisselgren (New York: Routledge, 2010; under utgivning), som handlar om hur även den forskning som ifrågasatt att deltagande medier skulle vara ett nytt fenomen i vår digitala tid utgått (om inte annat så genom tystnad) från att de traditionella massmedierna historiskt sett saknat partipolitiska element.
 - 22 Anders Ekström, Solveig Jülich & Pelle Snickars, "I mediearkivet", 1897: *Mediehistorier kring Stockholmsutställningen*, 19, citatet 11; se även 25. Att mediasystem är mediehistoriens viktigaste studieobjekt framförs i Bastiansen & Dahl, 17.
 - 23 Örjan Simonson, "När posten höll tempot i medielandskapet: Postväsendet kring sekelskiftet 1700", i Jülich, Lundell & Snickars, 254; se även Werner Faulstich, *Medien zwischen Herrschaft und Revolte: Die Medienkultur der Frühen Neuzeit* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998). Simonson presenterade 2007 bidraget på konferensen Kulturhistorisk medieforskning vid en session kallad just "Mediesystem", vars syfte var att analysera det komplexa sambandet mellan medieindustri och mediekultur före 1900.
 - 24 Asa Briggs & Peter Burke, *A social history of the media: From Gutenberg to the Internet* (Cambridge: Polity, 2002), 22f.
 - 25 Ibid.

- 26 Ibid., 74.
- 27 Joseph Schumpeter, *History of economic analysis* (London: Routledge, 1994).
- 28 På ett liknande sätt har man arbetat inom vetenskapshistorien när man närmast sig en systemansats med mediala förtecken. Vetenskapens praktiker har tolkats utifrån olika representationsformer, och man har studerat hur utbytet mellan olika publikationer och institutioner varit avgörande för både kunskapsproduktionen och kunskapsspridningen. Medierna har i den meningen konstituerat vetenskap som samhälleligt fenomen. En diskussion om fältet hittas i Dick Kasperowski, *Vetenskap, media, allmänhet* (2001; Göteborg: Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori, 2003). Ett epokgörande arbete är Steven Shapins och Simon Schaffers *Leviathan and the air-pump: Hobbes, Boyle and the experimental life* (1985). Ett par svenska bidrag som inspirerat är Sven Widmalm, *Det öppna laboratoriet: Uppsalafysiken och dess nätverk, 1853–1910* (Stockholm: Atlantis, 2001), särskilt kapitlet ”Den vetenskapliga offentligheten”, och Anders Ekström, red., *Den mediala vetenskapen* (Nora: Nya Doxa, 2004). Även om dessa forskare inte talat om förhållandet mellan vetenskap och medier i termer av system, är parallellerna uppenbara. I dessa studier har man också prioriterat närgångna fallstudier på ett sätt som ligger nära den föreliggande ansatsen.

Nya medier, gamla transporter: Hästar, tåg och ångbåtar i den elektriska telegrafens tjänst

DEN TEKNISKA UTVECKLINGEN vid 1800-talets mitt skapade en ny medieform: telegrammet. Dess kännetecken var komprimerad text, relativt högt pris och – i teorin – hög snabbhet. Effektiv överföring av meddelanden var däremot ingen nyhet. Postverk och kurirer skötte vid mitten av 1850-talet redan om den detaljen. Det nya var hastigheten. Oavsett hur fort diligenserna körde eller hur hårt ångfartygens motorer presades, kunde de fysiska transporterna inte tävla med elektriciteten. Från ett rent tekniskt perspektiv skapade, som James Carey understrukt, telegrafien en åtskillnad mellan kommunikation och transport. I princip möjliggjorde telegrafen informationsöverföring med elektricitetens hastighet.¹

Från första stund uppfattades telegrafiska meddelanden som någonting mycket speciellt och särskilt intresserade sig samtidens bedömare för den höga farten; telegrammen tycktes färdas ”med närapå blixstens snabbhet” och i organiska metaforer liknades nätet vid ett globalt ”nervsystem”.² Telegrammen gav snart också upphov till reflektioner om medieformens brister, och i lustiga anekdoter återberättades mer eller mindre sannolika historier om telegraferandets ibland vådliga konsekvenser. Som historien om att påven efter att lyckosamt ha välsignat ärkebiskopen i Paris per telegraf, hädanefter avsåg att på telegrafisk väg såväl utdela den heliga ande som expediera bannlysningsbullor.³ Eller de missförstånd som kunde uppstå när förkortningsivern ledde till att skil-

jetecken togs bort av operatörer, som när ”Kom ej! – För sent!” blev ”Kom ej för sent”.⁴

Trots portoreformer och försök att popularisera telegraferandet, var telegram under de första decennierna en dyr historia. De höga kostnaderna och särskilt det faktum att prissättningen baserades på antal ord, stimulerade ett ekonomiskt ordbruk. Telegrammen kom därmed att representera en särpräglad form av rapsodisk kommunikation som främst nyttjades för kortfattad information av särskild vikt. Pressen uppfattade tidigt fördelarna med det nya mediet, och under telegrafens första decennium i Sverige, mellan 1855 och 1865, utvecklades redovisningen av inkomna telegram till en egen avdelning i tidningarna.

De tidiga och entusiastiska resonemangen om telegrafens och telegrammens unika möjligheter har i historieskrivningen ofta skymt sambanden mellan medieformerna å den ena sidan, och de olika tekniska sammanhang de interagerade med å den andra. Syftet med denna artikel är därför att peka på hur tidningarnas och allmänhetens bruk av telegram förutsatte ett system av till varandra relaterade kommunikationsformer och samhällseliga strukturer: i sin helhet betecknat mediesystemet.

Nya medier, gammal distribution

Ur ett mediehistoriskt perspektiv blir den telegrafiska tekniken relevant i förstone som ett distributionssystem. Likt postrutternas och senare järnvägen skapade telegrafledningarnas utsträckning från och med 1850-talets mitt ett allt större nät av förbindelser, som successivt kom att täcka stora delar av Sverige. Städernas telegrafstationer blev noder på kartan och den statliga myndigheten Telegrafverket höll med ingenjörskonst, regelverk och en växande tjänstemannakår nätet samman i en organisation efter militär modell. Som centralstyrd infrastruktur följde det svenska telegrafnätets framväxt ett europeiskt mönster, där de flesta stater, England undantaget, tog officiellt ansvar för ledningsetableringen. I vissa fall, som i Frankrike och det i ryska tsarväldet inkorporerade Finland, fanns dock farhågor för den snabba kommunikationens statsfientliga bruk, och allmänhetens användning av telegrafen blev där fördröjd.

Ett antal studier har följt telegrafins genealogi i fotspåren och analyserat den tekniska utvecklingen, institutionernas uppbyggnad och telegramtrafikens tillväxt, vanligen från nationella perspektiv.⁵ Vad gäller telegrafins konsekvenser för kommunikation i olika sammanhang har forskningen påvisat effekter på finansiell prisbildning, en omvandling av

den mellanstatliga diplomatin konventioner och uppkomsten av nya former för militär ordergivning.⁶ Beträffande nyhetsmediernas användning av telegrafen är bilden mera splittrad. Flera studier framhåller nyhetsbyråernas stora betydelse för bruket av telegram, medan arbeten som behandlat tidningarna mera direkt påpekar att de höga kostnaderna för telegram ledde till att många redaktörer fortsatte att saxa nyheter ur andra blad, snarare än att anskaffa egna telegram.⁷

De innovationsevangeliska framgångshistorikerna har inom många teknikhistoriska områden fått ge rum för mer sammansatta berättelser om förhållandet mellan gammal och ny teknik. Den äldre teknikens överlevnadsförmåga har nyligen fått en stark talesman i David Edgerton. I en provokativ volym betitlad *The shock of the old* placerar han kritiken mot ensidiga skönmålningar av den ena eller andra innovationen eller uppfinnaren i ett större perspektiv. Genom att diskutera frågan om "betydelse" pekar han på hur värdet av tekniska innovationer ofta ligger på det symboliska planet. Inte sällan överskattas nymodigheternas konkreta fördelar gentemot redan existerande teknik. Edgerton redovisar ett antal slående exempel på hur gammal teknik med försiktiga modifieringar och framförallt underhåll kan överleva många decennier efter att den ursprungligen dömts ut som obsolet. Exempelvis använde den tyska armén trots de motordrivna fordonens utveckling ett större antal hästar under andra världskriget än britterna haft i det första. En central tes i Edgertons resonemang gäller de adaptiva processer som försiggår i resursfattiga områden. Den term han lanserar är kreola teknologier. Uttrycket syftar på de alternativa användningsområden och tillhörande modifieringar som blir resultatet när avsaknad av teknikrelevanta resurser såsom infrastruktur, ekonomi eller expertkunskap ersätts med kreativitet och alternativa lösningar. Edgerton tar bland annat upp de grundgående båtar som drivs av bilmotorer i Sydostasien och de förenklingar och egentillverkade reservdelar som gör att bilar som i Europa sedan länge tagits ur trafik, decennier senare fortfarande rullar på afrikanska vägar.⁸

Detta perspektiv kan ge en annan ingång till den teknikhistoriska systemteorin, vars periodiseringar tenderar att framstå som livscyklar med en given slutpunkt; utvecklingsfaserna etablering, mognad och stagnation implicerar i viss mening ett kontinuerligt inflöde av ny teknik, som tar över stafettpipen i den historiska utvecklingen.⁹ Men frågan är om inte de kreola teknologier som snarare än att utgöra avarter i en sådan utvecklingshistoria med tydliga övergångar, istället representerar den tekniska förändringens normala väg. Där exempelvis etableringsfasen inom systemteorin innebär ett slags övergående intresseförhandling mellan

olika teknologiers användbarhet som utmynnar i den överlägsna teknikens seger, pågår i praktiken en förhandling under hela teknikens livslängd. De översikter över medieteknikens utveckling som avgränsar olika epoker utifrån det dominerande mediet bör därför också beakta de tekniska systemens överlappande aspekter. Snarare än från en serie av successioner – *från* trådburen kommunikation *till* trådlös – bör forskningen utgå från att olika tekniker pålagras och interagerar i en utsträckning som huvudsakligen sätter det innovationscentriska perspektivet ur spel. Den elektriska telegrafan kan ses som ett exempel på detta. När den väl blivit etablerad i hela landet och mognadsfasen borde inträda, hade redan en ny innovation inträtt på arenan – telefonen. Svenska telegrambyrån började då föra över telegram med telefonens hjälp i så kallade telefonogram.¹⁰ Ytterligare ett par decennier senare var den trådlösa kommunikationen ett faktum. Parallellt med denna utveckling fortsatte exempelvis det brittiska väldet att vidareutveckla sina telegrafsystem.¹¹ Istället för att studera övergångar och faser är det därför fruktbarare att leta samband och interaktion mellan gamla och nya medier, äldre och nyare teknik. Samexistens, snarare än sekvens.

I fallet med kommunikationsteknologiernas historiska utveckling har frågan om gamla och nya teknikers överlappning ibland diskuterats i termer av "the last mile problem" eller "den sista kilometern". Ny kommunikationsteknik sammanband de stationer eller centraler som upprättades på strategiska platser, men nådde sällan hela vägen till alla potentiella användare. Detta skapade ett behov av överlappande eller komplementära system för att nå den sista biten. En elegant undersökning som påminner om komplexiteten i samspelet mellan ny teknik och de gamla strukturer den anpassades till, är Gregory Downeys bok om de amerikanska telegramutbärarna, *Telegraph messenger boys*. Då telegrafnätet i Amerika bara gick mellan tätorternas utplacerade stationer, uppstod en helt ny grupp av yrkesverksamma barn och ungdomar. Deras uppgift var att bära ut telegrammen till slutmottagarna, och de fick med tiden särskilda uniformer och fastlagda uppförandekoder. Systemet var effektivt, men blev ändå förbryllande för samtidens användare. Faktum var att det fanns en idémässig motsättning mellan att använda den senaste "blixtsnabba" tekniken och sedan låta en "lazy schoolboy" sköta utbärningen. Studien ger en tydlig illustration till frågan om hur väl tekniken interagerar med befintliga infrastrukturella system och sambandet mellan en medieform som telegrammet och sammanhängande sociala och ekonomiska strukturer.¹²

Hästar, ångbåtar och järnvägar

Att bruket av telegrafen förutsatte komplementära distributionssystem framgår tydligt av efterlämnad dokumentation från ett antal svenska telegrafstationer. Till och med vid en station som Helsingborg, knutpunkten för den svenska utlandstrafiken, där redan under 1860-talet uppskattningsvis 50 000 telegram passerade årligen, fanns en beredskap för att nyttja olika kommunikationsformer. Här fanns till följd av stadens geografiska placering en lång rad alternativ i den händelse telegrafen fick problem. Och det fick den. Kabeln som sammanband Sverige och Danmark var ökänd för sin dåliga isolering, och avbrotten frekventa.¹³ Men då telegramtrafiken var bruten skickades telegrammen relativt smärtfritt med ångare över sundet. Fartygen gjorde resan flera gånger per dag, och turen var så snabb att tidsförlusten i praktiken blev liten.

Under två längre perioder 1860 respektive 1865 då trafiken låg nere turades tjänstemännen om att göra resan med båt. En kopia av ett meddelande som skickades till den danska stationen den sjätte april 1865 specificerar att just denna gång telegrammen med nummer 412, 413, 420, 426 och 429 till 444 skickats med ångbåt och att ett mottagningskvitto önskades. En liten notering på sidan säger att inspektör Blomberg personligen fraktat telegrammen över sundet med ångbåten som avgick 8.30.¹⁴ Behovet av båttransport var så pass återkommande att man upprättade särskilda avtal med vissa kaptener.¹⁵ Under ovannämnda perioder passerade tusentals telegram över sundet via ångbåt.¹⁶ Att flera olika tekniker samverkade för att upprätthålla telegrammens status som blixtnsnabba meddelanden framgår av en annan sidonotering i samband med ett av avbrotten på den danska kabeln. Där ombads mottagarna av 55 telegram som skickades från Sverige till Danmark med ångbåten att vidarebefordra dem ”på snabbast möjliga vis – via järnväg eller telegraf”.¹⁷

Inte bara tekniska problem skapade ett behov av alternativ. Under dansk-tyska kriget, 1864 till 1865, stoppades all vidarebefordran av telegram via Danmark av politiska skäl. Istället skulle de skickas den nordliga rutten, längs Norrlandskusten, via Haparanda och ner genom Finland. Den andra januari 1864 meddelades *Norrbottnens-Postens* läsare uppe i Piteå, att telegraflinjen mellan Hamburg och Altona kapats med våld. Läsarna informerades om att tre alternativ fanns för den som önskade skicka telegram till Europa. Det första alternativet var att helt enkelt skicka telegrammen med post från Danmark till Hamburg, de två andra innefattade omdirigeringar via linjer med alternativa sträckningar.¹⁸

Sambanden mellan de olika kommunikationssystemen blev särskilt

hijlptes.
Dec. 19 Under förtiden natt hade afbrott uppkommit väderut, jag
utreste men återvände fr. Pitsound då vid den verkställda
undersökning linien befans åter hel.
28 På morgonen afbrott väderut, undertecknad utreste
och lagade felet vid Byrke.
Piteå den 17 Jan. 1861.
L. A. Ringius

Bräcklig infrastruktur krävde någon som färdades längs linjen. Även i kallaste december fick Piteås telegrafkommissarie L.A. Ringius 1861 ge sig ut för att laga nattliga avbrott. Piteå telegrafstation, passagejournaler, Härnösands landsarkiv.

synliga under kriser, men även i vardagens operationer förekom relativt ofta att telegram förmedlades på annan än telegrafisk väg. Särskilt gällde det i den norra periferin. En lista från telegrafstationen i Piteå räknade upp ett fyrtiotal destinationer dit telegramleverans med bud kunde ombesörjas. Avstånden var upp till 40 kilometer, men i en fotnot påpekades att vissa sträckor blev kortare under vintern då frusna vattendrag ibland möjliggjorde genvägar. Det underströks också att avstånden inte alltid var exakt angivna, eftersom det helt enkelt saknades ordentliga och uppmätta vägar till många av orterna.¹⁹

I ett område där vägarnas längd och skick bitvis var okända entiteter blev det svårt att uppfylla den rationella exakthet som telegraferandet förutsatte. På den nationella nivån gjordes däremot ambitiösa försök att synkronisera de olika kommunikationsformerna. I ett meddelande som skickades till samtliga svenska telegrafstationer i november 1856 krävde verkets ledning att dagar och tider för postgången i de olika provinserna skulle inrapporteras. Sammanställningen skulle också inkludera uppgifter för platser utanför de respektive regionerna, till vilka befordran ”genom reguljär post” kunde tänkas vara påkallad.²⁰ I vissa fall blev lösningen att arrangera särskilda budtransporter. Så erbjöds exempelvis en

frekvent mottagare av telegram, baron Palmstierna, i ett svar på en skriftlig förfrågan, möjligheten att mot en avgift av åtta riksdaler få telegram dagligen transporterade till Herrevads kloster från Helsingborg. Avgiften skulle halveras de dagar då inga telegram förelåg och befordran ske med en ryttare som bytte häst i Gunnarstorp, 20 kilometer norrut. Som en alternativ lösning antydde att en extra ordinarie posttur borde arrangeras, och skickades telegrammen den vägen skulle ingen extra avgift utgå.²¹ Här utgjorde budets tur på hästryggen den sista länken i en kedja som sannolikt innefattade även andra transporter än hästbud och telegrafi.

Faktum är att det tidiga ursprunget till det som senare blev Reuters nyhetsbyrå, bestod i att överbrygga gapet mellan Bryssel och Aachen. Bägge dessa städer var 1851 anslutna till telegrafledning, men en länk dem emellan saknades. Lösningen blev Reuters brevduvor. Genom att nyttja 200 duvor, tillryggalades avståndet fågelvägen. Varje meddelande skickades med tre olika duvor för säkerhets skull. Här skapade det teknologiska glappet en affärsmöjlighet.²²

Också sedan de första årens problem övervunnits fortsatte kommunikationsformerna att hänga samman. En sammanfattning av trafiken på Landskronas och Helsingborgs järnvägar för 1869 visar vad som transporterades i vagnarna. Utöver 16 356 passagerare i första klass och 165 202 i tredje, hade tåget även medfört sex lik, 126 hästar, 404 hundar och – 1 581 telegram. Telegrammen tog alltså tåget, som visserligen var snabbare än transport till fots, men förvisso långsammare än telegraf.²³

Pressen, publiken och telegrammen

De första decennierna plågades telegrafens tekniska problem, avgifterna var höga, och trådarna nådde dessutom bara de mer betydande städerna. Under dessa förutsättningar glänste de gamla kommunikationssystemen. Användningen av telegraf och dess telegram förutsatte som ovan antytts ett sammanhängande system av överlappande medier och distributionsformer. Postlinjer, tåg och ångbåtar var nödvändiga för att telegrammen skulle nå sina mottagare. Dessa komplementära förhållanden återspeglades också i tidningarnas bruk av telegrammen. Av kostnadsskäl citerades telegram ofta ur andra tidningar. I en artikel i *Technology and Culture*, pekar Richard B. Kielbowicz ut ekonomin som den direkta orsaken till att den amerikanska pressens breda användning av telegram dröjde. Systemet med portobefriade nyhetstidningar var grundläggande för de lokala tidningarnas ekonomi och gjorde helt enkelt utgif-

ten för telegram obefogad utom i mycket speciella situationer. Varför betala för det som kunde fås gratis nästa postgång?²⁴

Olika publikers avstånd i tid till händelser som inträffat på fjärran orter avgjordes därmed av postgångens och utgivningsdagarnas kombinerade puls, snarare än telegrafteknikens teoretiska hastighet. Som visas i en annan studie skedde också stora hastighetsvinster i det amerikanska postsystemet under 1800-talet så att den absoluta tidsvinsten för kontinentala nyheter när telegrafen etablerades inte blev mer än omkring 24 timmar.²⁵

Det faktum att många tidningar valde att saxa telegram från varandra, kombinerat med fådagartidningarnas glesa utgivningsfrekvenser, innebar att telegramredovisningen, särskilt i landsortspressen, fick en särpräglad form. Vanligen sammanställdes en lista på alla telegram som influtit sedan det senaste numret. Dessa redovisades i tur och ordning, och skapade därigenom en narrativ sekventialitet, ett händelseförlopp avgränsat framåt och bakåt av dels telegramförmedlingen till den citerade tidningen och dels av utgivningstakten och postgången. I samma lista kunde man således i praktiken ta del av upplysningar som motsades av ett senare telegram, också publicerat i samma dags tidningsnummer.

Vidstående exempel från *Öresundsposten* redovisar i en komprimerad spalt hur världens tillstånd förändrats sedan senaste utgivningsdagen: Paris, London, Madrid, Petersburg, Bombay, London, Paris, Petersburg och Wien.²⁶ Sannolikt var emellertid dessa telegram saxade antingen ur danska tidningar eller ur *Times* och dess franska motsvarigheter. Exempelvis omnämns explicit nyheter som hämtats ur "Dagens Moniteur".²⁷

Det nya telegrammediet interagerade här också med en tidigare etablerad form för nyhetsförmedlingen. Att återge de senaste nyheterna i en lista organiserad utifrån orter och datum var i många fall praxis i den nyhetsgenre som telegrammen vanligen ersatte eller kompletterade: "Med dagens post". Under det sena 1700-talet redovisades på sina håll de nyheter som influtit per brev sedan senaste utgivningsdagen på just ett sådant vis, i formen av en uppräknings av orter och datum.²⁸

När den nyhetsförmedling som baserades på landtransporter på detta vis kompletterades med telegrafiska nyheter, ökade risken för oklarheter och missförstånd. Vad hade egentligen hänt, och när? Med överlappande kanaler för nyhetsförmedling, skapades också överlappande tidshorisonter. Det var av den anledningen inte ovanligt att nyheter försågs med inramande kommentarer, som förklarade de rapporterade händelsernas förhållande till vad tidningen förut meddelat. Risken för missförstånd låg också till grund för kritik av telegrammens värde. Då de till skillnad från

UTRIKES.

Öresundspostens telegrafdescher.

Paris d. 26. Rentes 67 föllo, så snart kejsarens tal vid den lagstiftande församlingens öppnande blef kändt. Napoleon omnämner alliansen med England, bekräftar alliansen med Österrike, som frigjort sig från Rysslands inflytande. Alliansen är nu defensiv, men torde snart vara äfven offensiv. Han hoppas att liksom han detta år hembär sin tacksägelse åt England, nästa år få hembära den åt Österrike och Tyskland, ifall freden ej dessförinnan återupprättar nationernas lycka och endragt. Arméen skall förökas med 140,000 man och ett nytt lån begäras. Arméns nuvarande styrka är 581,000 man, förutom 62,000 matrosar i aktiv tjänst.

London d. 25. I Underhuset yttrade lord Russel, att i full ett nytt falltåg öppnades nästa år, Österrike efter all sannolikhet komme att göra gemensam sak med de allierade. Fremlingslegionsbillsen har blifvit 3dje gången läst i Underhuset. Parlamentet sammanträder åter d. 28 januari.

Madrid d. 10. Cortes har enhälligt med ministären förklarat sig emot försäljningen af Cuba.

Petersburg d. 25. Menischikoff rapporterar, att till d. 16 intet af vikt förefallit vid Sebastopol. Den dåliga väderleken hindrade flodens arbeten och eiden var svag, isynnerhet från de engelska batterierna.

Bombay d. 26 nov. Det heter, att engelsmännen ämnat göra en demonstration mot Teheran, för att afhålla schacken från en allians med Ryssland.

London d. 27. Consols 91 $\frac{3}{4}$. Obetydliga spanmålsaffärer.

Paris d. 27. Rentes 66.70. Lånet belöper sig till 500 miljoner; man vet ännu icke till hvad pris det kommer att utbjudas. Kejsaren önskar subskription liksom förra gången.

Dagens Moniteur: Belaklava d. 13. Vårt tillstånd är förträffligt, oaktadt det oundvikliga dröjsmålet med belägringsarbetena. Turkarne inträffa efterhand, igår 6665.

Petersburg d. 26. Storfursten har blifvit tillbakakallad till kejsarinnans sjuk-säng.

Wien d. 28. Stormagternas gesandter sammantrada i dag hos lord Westmoreland; äfven Gortschakoff skulle vara närvarande.

Telegrammen presenterades i den ordning de inkommit. Världens tillstånd vid olika tidpunkter – Bombay en månad tillbaka, Wien under gårdagen – sammanstrålade i läsarens nu. Ur *Öresunds-Posten* 29/12 1854.

brevet endast innehöll knapphändig information, krävdes ändå de brevlades nyheterna för att ge hela bilden. Poängen med att alls publicera kuriösa fragment ifrågasattes.²⁹ När dessutom många tidningar valde att förse telegram som de klippt ur tidningar anlända med post, med en egen telegramvinjett, blev telegrammen i tidsmässigt hänseende likställda de ovannämnda brev som tidigare publicerats under vinjetten ”Med dagens post”. Skillnaden var att de nu hade den typiska korthuggna formen och omgärdades av teknikens symboliska skimmer.

Förhållandet mellan olika nyhetsmediers tidsaspekter uppmärksammades också av samtidens ledande aktörer: Direktören för Svenska Telegrambyrån, A.H.E. Fich, hade ett intresse av att framhålla telegrammens företrädare, och sammanfattade förhållandet mellan telegram- och brevnyheter på följande vis:

Förr kommo underrättelserna, nyheterna, allmänheten till handa uti – om vi så får uttrycka oss – stora klumpar. Man intresserade sig då i främsta rummet för resultaten i deras helhet och undersökte först efteråt detaljerna. Nu deremot mottager man sina underrättelser så att säga under själva handlingens gång. Man följer, oförhindrad af afståndet, händelsen i dess särskilda skeden.³⁰

Fich framhöll skillnaderna och målade upp en bild av hur den läsande publiken, till skillnad från förr, nu ”oförhindrad af afståndet” kontinuerligt kunde följa händelseförloppen. Att telegrammen i många tidningar fortsatt återgavs som de ”klumpar” Fich tillskrev historien, rimmade illa med den optimistiska syn på teknikutvecklingen (och affärsmöjligheterna) som han företrädde.

Privat konsumtion

Hur bruket av telegram såg ut i det som Edgerton kanske skulle kalla en resursfattig region kan åskådliggöras genom ett exempel från det nordliga Piteå. Där saknades förutsättningar för en kommersiellt bärkraftig nyhetspress. Ortens befolkning var liten och kommunikationerna besvärliga, särskilt vintertid då ångbåtstrafiken ofta frös inne. En särpräglad rutin utvecklades där under dansk-tyska kriget, då den lokala tidningen *Norrbottnens-Posten* fick sina telegram betalda av nyhetshungriga medborgare. Dessa hade på egen hand ordnat så att de senaste nyheterna mot en avgift telegraferades från Stockholm. Den nionde januari meddelade tidningen sina läsare det arrangemang som skulle garantera dem snabb tillgång till de viktigaste utrikesnyheterna. Redaktören redogjorde för avtalet, enligt vilket de telegram som inkommit till och med fredag kväll eller lördag morgon, kunde publiceras på den andra dagens afton, det vill säga lördag kväll.³¹ Tidningens telegrafnyheter tillhandahölls med andra ord av stadsbor, som kanske i nästa led köpte tidningen, och där fick se sina egna telegram återgivna.

Ordningen tycks ha varat ända till 1870, då ett mera organiserat samarbete inleddes medborgarna emellan. Detta är ett fascinerande exempel

på hur tekniken anpassades till lokala förutsättningar. Det förefaller som att redaktören då fortfarande fick sina telegram från lokala gynnare, men att dessa nu bildat en subskriptionslista. Tydligen fungerade inte arrangemanget med en gemensam telegramprenumeration helt smärtfritt. Den 15 september publicerades ett klagomål över att somliga åkte snålskjuts och läste utan att betala. Dessutom togs telegrammen ibland bort från sin uppsättningsplats:

Att borttaga telegram från deras plats i Rådhusförstugan, för att hemma studera eller copiera dem, tycks väl vara helt oskyldigt, då de ordentligt återställas. Det kan dock mycket lätt hända, att personer, som kanske bekostat telegraferingen just under tiden infinna sig för att få se på nyheter-na. Hvar och en inser därför wid närmare eftertanke, att det är bäst studera telegrammen dernere och låta dem sitta på sin spik.”³²

I november samma år kom ytterligare klagomål. Denna gång var det personer som läst krigstelegram om natten i ljuset av tändstickor, som sedan ”wårdslost kringkastats”. Detta tillsammans med insikten att många läste telegrammen utan att betala hade föranlett en mera kontrollerad distribution, endast till subskribenterna.³³ Det utvecklades hos somliga en vana att ta en kvällspromenad för att läsa de senast inkomna nyheterna, och med återkommande översvämningar kunde detta vara smått riskabelt. En notis omtalade hur en dylik nyhetstörstande nattvandrare fallit baklänges i en av de smärre ”sjöar” som bildats på torget.³⁴

Sådana prosaiska omständigheter gav en lokal prägel åt konsumtionen av de förment omedelbara nyheterna i ytterändarna av de tekniska distributionskanalerna. Tidsfaktorn och eventuella fördröjningar i användarledet påverkades inte bara av telegrafutbärarnas eventuella senfärdighet, vinterväglagen eller postgångens olika rutiner. Också enskilda missöden satte käppar i hjulet för samtidighetens etablering.

Med tiden upprättades internationella samarbetsavtal, där telegramtrafiken reglerades. Dessa avtal berörde också förhållandet till andra medier och infrastrukturella system. Den konvention som antogs vid internationella telegrafunionens möte i Paris 1865 specificerade i artikel 14 vad som skulle ske vid tekniska problem. Om det under överföringen av en depesch inträffade ett avbrott i den telegrafiska kommunikationen, skulle den byrå, vid vilken avbrottet hade uppstått, ”omedelbart vidarebefordra depeschen per post, eller med annat snabbare transportmedel”, om det fanns tillgängligt.³⁵ Med andra ord stadfästes den praxis som personalen vid Helsingborgs telegrafstation i samarbete med sina danska kollegor redan upprättat.

Beroende på omständigheterna, skulle telegrammet i första hand på detta vis transporteras till nästkommande telegrafstation, i andra hand till mottagarens telegrafstation, och i tredje hand direkt till själva adressaten.³⁶

En senare version av telegrafkonventionen lämnade ytterligare instruktioner. Det regelverk som antogs vid internationella telegrafunionens möte i S:t Petersburg 1876 angav i artikel 37 att telegrammen vid alternativ transport med brev skulle skickas rekommenderat eller express. Dessutom fanns nu en uppmaning att förse dessa telegrafiska meddelanden, som skickades med posten, med påskriften ”*telegram*”.³⁷

Detta tillägg väcker frågan vilken medieform det rörde sig om. Meddelandet hade inlämnats på en telegrafbyrå och överföringen betalats i enlighet med telegraftaxan, men det skickades till följd av tekniska problem utskrivet på papper med post eller annan landtransport. Detta meddelande var nu i en mening ett vanligt brev, men ett speciellt sådant, nämligen ett med påskriften ”telegram”. Var det en hybrid, ett telegram-brev, eller var det fortfarande ett telegram? För det senare talar att meddelandet, om det anlände till en fungerande station längs vägen, åter skulle förmedlas via tråden. Därigenom skulle det återgå till att bli ett vanligt telegram igen. På en mer generell nivå handlar problematiken om vari ett mediums själva natur ligger. Bestäms det av distributionsformen? Eller av innehållets utformning? Eller ligger mediets natur kanske snarare i mottagarens förväntningar?

I jämförelse med den samtida pressens obekymrade vana att i den egna tidningen just under rubriken ”telegram”, återge telegramnotiser som klippts ur andra tidningar, anlända med post, var de enskilda telegrammens skiftande medieskepnader hårdare reglerade. De ovan refererade konventionerna hörde till ett internationellt regelverk, som inordnade de redan starkt centralstyrda nationella telegrafverkens handlande i en gemensam ram. Ingen auktoritet kunde hindra små lokaltidningar att kalla upplysningar de fått per brev för telegram om de så ville. Men telegramformen som sådan krävde en relief av faktiskt existerande telegramtrådar och tillhörande organisationer för att behålla en meningsfull särprägel.

Det är kanske inte heller rimligt att reservera beteckningen telegram enbart för sådant som passerat genom telegrafrådarna. För sannolikt var det många telegram, särskilt i samband med avbrott, som aldrig överfördes på elektrisk väg. Telegrammet som medieform kan nog snarare sägas ha fått sin karaktär av en hel uppsättning egenskaper: meddelandenas begränsade längd och särpräglade format, det sätt på vilket kostnaderna

beräknades, den elektriska överföringen och användningen av morsesystemet, sambandet med Telegrafverket samt, inte minst, relationen till det alltmer världsvida telegrafnätet. Om ett enskilt telegram saknade en eller flera av dessa egenskaper, betydde det inte att telegrammet upphörde att vara ett telegram. Även om det på sin resa från avsändare till mottagare förflyttades på andra vis än genom telegrafrådarna, behöll det sin koppling till medieformen telegram, antingen genom att det en gång färdats genom tråden, genom att det hade den form som förknippades med telegrammen, eller, kanske viktigast, genom att det presenterades just som ett telegram.

Slutsatser

Denna artikel har försökt visa hur en teknikhistoriskt situerad studie av de historiska medieformerna kan ges ett systemperspektiv. Genom att betona hur interaktionen mellan olika medieformer i telegrafens fall hängde samman med de överlappande tekniska systemen, visas på ett konkret sätt de mediala praktikernas inbäddning i tekniska, sociala och ekonomiska förhållanden. Summan av dessa mediala och extramediala förbindelser bildade tillsammans mediesystemet. Den sociala aspekten av medieutvecklingen har inte berörts djupare, men den dokumenterade förekomsten av sabotage, särskilt på norrlandslinjerna, antyder att telegrafen även orsakade sociala spänningar.

Telegrammen representerade, till följd av både teknikens begränsningar och de ekonomiska villkoren, en form av kortfattade textmeddelanden, som genom telegrambyråernas etablering kom att bli en stapelvara i utrikesrapporteringen.

De olika föreställningar om telegrafens snabbhet och konsekvenser för kommunikationens förhållande till tid och rum, som cirkulerade under andra halvan av 1800-talet, spreds också framförallt i andra medier än genom telegrafen själv. Telegrafens symboliska betydelse materialiserades huvudsakligen i dikter, illustrationer, tidningsartiklar eller andra medier. Bilden av telegrafen som nyckeln till en omedelbar kommunikation hade saknat slagkraft utan det sammanhang som förhållandet till andra medier och tekniker skapade. Kommunikationen framstod som snabb, i förhållande till landtransporterna. Telegrafens rapsodiska texter upplevdes som kortfattade, om de jämfördes med brev, essäer eller längre artiklar. Gestaltningen av telegrafen som en symbol för modernitet, snabb kommunikation och framstegsoptimism, krävde således andra medier, och var otänkbar utan en medial kontext i form av ett mediesystem. Det

paradoxala är att detta beroendeförhållande till andra medier och transporter också, som artikeln sökt visa, gällde det praktiska utnyttjandet av den nya tekniken. Telegrafnätet var i teorin ett enhetligt tekniskt system. I det dagliga bruket krävde detta system en lång rad andra tekniska lösningar och strukturer för att fungera.

En allmän konklusion får därmed bli ett instämmande i påståendet att teknikens huvudsakliga betydelse låg på det symboliska planet. Den utgjorde framförallt en symbol för elektricitetens välsignelser och kom att representera den framtidsinriktade modernitetens drömmar om ett ögonblickligt idéutbyte, fjärran från det praktiska telegraferandets bekymmer och återkommande kompromisser mellan ideal och verklighet.

NOTER

- 1 Se essän "Technology and ideology: The case of the telegraph" från 1983, tryckt i James Carey, *Communication as culture: Essays on media and society* (Boston: Unwin Hyman, 1989).
- 2 Jonas Harvard, "Modernitetens depescher: Telegrafén och den norrländska pressens tidshorisonter 1850–1870", *Presshistorisk årsbok*, 2007, 38; Iwan Rhys Morus, "'The nervous system of Britain': Space, time and the electric telegraph in the Victorian age", *The British Journal for the History of Science*, vol. 33, nr 4, 2000, 455–475.
- 3 *Jemtlands tidning* 21/1 1863. Refererar "Bref till syster Malla" i *Frihetswännen*. "Nå, hwad säger du om påfwen – yttras i samma bref – som börjat anlita telegrafén och på denna wäg skickat en hel wälsignelse till den döende erkebiskopen i Paris, hwilken således afled i wälsignadt tillstånd. Hans helighet, som fann denna korrespondens ganska bekwäm, har beslutadt att hädanefter på samma sätt expediera alla bannlysningsbullor, helgon- och biskopsutnämningar, hwarmed följer utdelandet af den heliga anda, inbjudningar till kyrkomöten, uppmaningar till insamlingar af allmosor att lägga i den helige Petri bottenlösa säck. o. s. w."
- 4 *Jemtlands tidning* 22/6 1857.
- 5 Se exempelvis för svenskt vidkommande standardverket Hans Heimbürger, *Svenska telegrafverket: Historisk framställning*, II, *Det elektriska telegrafväsendet 1853–1902* (Stockholm: Telegrafverket, 1938).
- 6 Alfred D. Chandler, *The visible hand: The managerial revolution in American business* (Cambridge, Mass.: Belknap, 1977); Richard B. du Boff, "The telegraph in nineteenth-century America: Technology and monopoly", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 26, nr 4, 1984, 571–586; David Paull Nickles, *Under the wire: How the telegraph changed diplomacy* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2003).

- 7 Richard Kielbowicz, "News gathering by mail in the age of the telegraph: Adapting to a new technology", *Technology and Culture*, vol. 28, nr 1, 1987, 26–41; Menachem Blondheim, *News over the wires: The telegraph and the flow of public information in America, 1844–1897* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1994).
- 8 David Edgerton, *The shock of the old: Technology and global history since 1900* (Oxford: Oxford University Press, 2007), särskilt 28–51.
- 9 Om LTS för svenskt vidkommande se Arne Kaijser, *Ifädrens spår: Den svenska infrastrukturens historiska utveckling och framtida utmaningar* (Stockholm: Carlsson, 1994). För en generell diskussion av ansatsens heterogenitet se Erik van der Vleuten, "Understanding network societies: Two decades of large technical system studies", *Networking Europe*, Arne Kaijser & Erik van der Vleuten, red. (Sagamore Beach, Mass.: Science History Publications, 2006).
- 10 Ann-Katrin Hatje, "Nyhetstelegram från Norrland", *Presshistorisk årsbok* 1999, 40–58.
- 11 Paul M. Kennedy, "Imperial cable communications and strategy, 1870–1914", *The English Historical Review*, vol. 86, nr 341, 1971, 728–752.
- 12 Gregory J. Downey, *Telegraph messenger boys: Labor, technology, and geography, 1850–1950* (New York: Routledge, 2000).
- 13 Heimbürger, 57.
- 14 Kopia av not skickad till Kungliga danska telegrafstationen i Helsingör, 6/4 1865. Televerket, Helsingborgs centralstation, Konceptböcker 1863–1867, B1:3, Landsarkivet i Lund (LLA).
- 15 Se exempelvis ett kontrakt underskrivet 15/5 1865 om fartygstransport av handlingar. Televerket, Helsingborgs centralstation, Kvartalsrapporter 1860–1865, LLA.
- 16 Kopior av noter skickade till Kungliga danska telegrafstationen i Helsingör, Kvartalsrapporter från Helsingborgs telegrafstation 1860–1865. Televerket, Helsingborgs centralstation, Konceptböcker 1863–1867, B1:3, LLA.
- 17 Kopia av meddelande till den danska telegrafstationen i Helsingör 6/4 1865. Televerket, Helsingborgs centralstation, Konceptböcker 1863–1867, B1:3, LLA.
- 18 *Norrbottens-Posten* 2/1 1864.
- 19 Utgående skrivelser 1862, nr 44. Televerket, VI distriktet, Piteå CSO, Utgående skrivelser 1861–1885, B1:1, Concept-Bok 1861–1866, Härnösands landsarkiv.
- 20 Meddelande till alla stationer 25/11 1856 från Fahnehjelm. Televerket, Helsingborgs centralstation, Orderjournaler 1854–1857, Ankomne Tjenstedepe-scher 1854–1857, E1:1, LLA.
- 21 Kopia av utgående brev, 3/6 1860. Televerket, Helsingborgs centralstation, Konceptböcker 1860–1862, B1:2, LLA.
- 22 Donald Read, *The power of news: The history of Reuters, 1849–1989* (Oxford: Oxford University Press, 1992), 11ff.
- 23 *Öresunds-Posten* 1/2 1870.
- 24 Kielbowicz.

- 25 Richard R. John har visat att många av de föreställningar om snabb kommunikation som knöts till telegrafan, uttrycktes redan i relation till postsystemets utveckling under 1800-talet. Richard R. John, *Spreading the news: The American postal system from Franklin to Morse* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998). Se även Blondheim.
- 26 *Öresunds-Posten* 29/12 1854.
- 27 Vanan att saxa telegram var inte ett övergående fenomen, fortfarande i slutet av 1870-talet hämtade *Norrbottnens-Posten* telegram ur *Härnösands-Posten*. Se exempelvis *Norrbottnens-Posten* 22/8 1878.
- 28 Se exempelvis *Stockholms Post-Tidningar* 25/10 1792.
- 29 Harvard; Kevin G. Barnhurst & John Nerone, *The form of news: A history* (New York: Guilford Press, 2001).
- 30 A.H.E. Fich i Publicistklubbens textsamling *Fria ord: En samling uppsatser, Utgifven af Publicistklubben* (Stockholm: Seligmann, 1878), 357–372.
- 31 *Norrbottnens-Posten* 9/1 1864.
- 32 *Norrbottnens-Posten* 15/9 1870.
- 33 *Norrbottnens-Posten* 10/9 1870.
- 34 *Norrbottnens-Posten* 15/9 1870.
- 35 Documents diplomatiques de la Conférence télégraphique internationale de Paris (Paris, 1865), 13, i Televerket, Kungliga Telegrafstyrelsen 1853–1878, F:IV:b, Konferenser, box 1, Riksarkivet Arninge.
- 36 Ibid.
- 37 Originaltexten lyder: ”La lettre expédiée par la poste doit porter l’annotation *télégramme*.” Documents de la Conférence télégraphique internationale de St Pétersbourg, publiés par le Bureau International des Administrations Télégraphiques (Bern, 1876), 47, i Televerket, Kungliga Telegrafstyrelsen 1853–1878, F:IV:b, Konferenser, box 4, Riksarkivet Arninge.

Lässcener: Publik och medier på kafé och sockenbibliotek

LÖRDAGEN DEN 11 JULI 1868 slog Blanchs Café för första gången upp portarna för Stockholmspubliken. Det som mötte de talrika gästerna var ett överdåd av lyx, utsmyckningar och avancerad komfort. Platsen för kaféet, med namn efter ägaren Theodor Blanch, var bottenvåningen i ateljébyggnaden i nordvästra hörnet av Kungsträdgården. Serveringslokalen utgjordes av en enda stor långsmal salong. Gästerna satt vid utplacerade småbord och i ena änden av lokalen fanns en veranda av glas och järn från vilken en orkester spelade. "Allting lyser af förgyllningar", berättade korrespondenten i *Nerikes Allehanda*. Till det exklusiva hörde även en anordning för "fullständig luftvexling". Enligt Mauritz Rubenson i göteborgska *Handelstidningen* hade inredning och utsmyckningar kostat sammanlagt mellan 20 och 25 tusen kronor. Kypare klädda i frack och vit halsduk serverade "goda varor". Och: "Kommer dertill, att man på ett sådant ställe får tillfälle att läsa en mängd in- och utländska tidningar".¹

Tre år senare togs ett annat initiativ för att ge människor tillfälle att läsa. Den 20 augusti 1871 samlades några män i skolhuset i Äspö, någon mil öster om Trelleborg, för att starta ett sockenbibliotek. Enligt protokollet från detta första möte hade församlingspastorn blivit uppmärksam på intresset för en biblioteksförening i socknen och därför kallat till möte för att diskutera saken. De närvarande beslutade att välja en styrelse med första uppdrag att utarbeta ett förslag till föreningens stadgar. Till ordförande valdes pastor L.P. Holmberg. I styrelsen invaldes därutö-

ver riksdagsman Per Nilsson, skollärare A. Ohlsson, bokbindare J. Tullberg, samt bonden Nils Jönsson. Arbetet med stadgarna skulle inledas "ofördröjligen" så att "ifrågavarande nyttiga inrättning måtte så fort möjligt komma till stånd". Den 3 september antogs stadgarna och Äspö hade nu ett eget sockenbibliotek – vilket "förvaras i ett af socknens skollärares boningsrum och står under hans närmaste vård".²

Ett problem som ofta påtalats inom den läshistoriska forskningen är svårigheten att få korn på själva studieobjektet.³ Läsning i förfluten tid kan bara undersökas via sina efterlämnade spår: noteringar i lånejournaler, prenumerationsförteckningar, dagböcker och självbiografier, bibliotekens förteckningar, läsarbrev, skildringar av läsande i litteratur och på bild, fåtöljen där en läsare en gång suttit. En undersökning av läsningens historia måste därmed följa spåren i ett vidare mediesystem. Förutom förteckningar i biblioteks- och kaféarkiv kommer jag här att undersöka läsning i samtida tidningsdebatt och läsning som ett motiv i skönlitteratur.

Den läshistoriska forskningen är till stor del enmedial. Mest handlar det om läsning av böcker, någon gång om tidningar, men mera sällan om både böcker och tidningar – eller för den delen om medier som kistebrev, kalendrar, skillingtryck och skyltar.⁴ Två svenska undantag är Eric Johannessons och Hanna Östholms studier, från 1980 respektive 2000, där läsdebatter, läspraktiker och läsplatser står i centrum. Som deras undersökningar visar handlade diskussioner om och regleringen av folkets läsning ofta om att leda den bort från vissa medier till förmån för andra.⁵ Vid 1800-talets mitt fick läsningen av böcker betydelse genom att relateras till läsningen av tidningar, och tvärtom. Dessa relationer medier emellan måste också en historia om läsning ta hänsyn till.

Syftet med den här texten är att undersöka läsning genom att utgå från två platser – Blanchs Café och Äspö sockenbibliotek. Platserna är valda för att belysa hur medier brukades och reglerades på skilda sätt beroende på vem som utgjorde publik. Kaféet och biblioteket var mycket olika men är båda centrala för förståelsen av läsandets möjligheter och begränsningar i mitten av 1800-talet. Det jag är intresserad av är hur läsare och läsning på kafé och sockenbibliotek konstruerades både genom platsernas mediering och genom platsernas sätt att organisera mediekonsumtion. Utblickar görs även till andra serveringslokaler och sockenbibliotek eftersom spåren av läsning inte alltid är så lätta att följa. Blanchs Café blev omskrivet och avbildat både i samtiden och i senare tillbakablickar. Äspö sockenbibliotek har lämnat färre avtryck, men sockenbiblioteket som institution var ett återkommande ämne i såväl tidningsdebatt som officiella handlingar.⁶

Även om det naturligtvis finns mer material att leta fram är det slående att skildringarna av storstadens kaféläsare är både rikare och så många fler än texterna om landsbygdens biblioteksbesökare. Detta faktum säger inte bara något om möjligheterna att bedriva läshistoria utan också något om vilka möjligheter dåtidens människor hade att bestämma över sin läsning. De manliga storstadsbor som dokumenterade sin egen och andras kaféläsning bidrog samtidigt till att definiera vilka roller kaféernas tidningsläsare kunde inta. Sockenlåntagarna hade inte samma möjligheter att definiera sig själva, vad och hur de skulle läsa beskrevs och föreskrevs i huvudsak av andra. Makten över skrivandet var således också en makt över läsandet.

Kaféet i storstaden

I Sverige etablerades kaffehusen under 1700-talets förra halva, redan då med ett utbud av kaffe, te och tidningar. Under seklets senare del kom flera kaffehus att omvandlas till krogar med mat- och spritservering. I början av 1800-talet började sockerbagarna att servera kaffe. Det från franskan lånade "café" lanserades på 1830-talet och antyder varifrån inspirationen hämtades. Det "egentliga kafélifvet" hittade man enligt Claes Lundin på "de efter parismönster inrättade" Blanchs Café, Rydbergs kafé och Berns Salonger.⁷

Många stockholmare bodde trångt och många bodde ensamma eller inneboende. För framförallt ogifta män – som utgjorde tre fjärdedelar av stadens manliga befolkning kring seklets mitt – blev stadens serveringslokaler platser där man intog sina måltider, umgicks och läste tidningar.⁸ I skildringar av utelivet i 1800-talets Stockholm gjorde man en åtskillnad mellan olika typer av serveringar – även om en del, likt Rydbergs med såväl restaurang som kafé, omtalades med flera benämningar. Restaurangerna stod främst bland matserveringarna, och finast var Hotell Rydberg, Kung Karl och Royal. Näst därefter kom källarna, och flottast bland dem var Operakällaren. Andra källare var Hoppet, Norges Vapen och Iduna. Konditorierna och kaféerna – ibland omtalade som schweizerier – tillhörde en egen kategori. Den "obestridliga hedersplatsen" intog här Blanchs Café. Därefter omnämndes ofta De la Croix och Strömparterren.⁹

För engelska förhållanden har Robert D. Altick lyft fram kaffehusen och pubarna som helt centrala för spridningen av den periodiska litteraturen. Vid 1800-talets mitt erbjöd vissa näringsställen i London och Manchester så många som fyrtiotalet tidningar och tidskrifter.¹⁰ I Stock-

holm framgår tidningarnas betydelse för att locka kunder av att tidningsbeståndet gärna betonades i annonserna. Liksom Blanchs Café annonserade Berns och Strömparterren om sina utländska tidningar. Nya Caféeet på Norra Smedjegatan framhöll att man erbjöd ”Nya tidningar, ett godt Piano”, och ett kafé på Holländaregatan skrev att ”Morgon- och afton- och muntrationstidningarna finnas att tillgå”. År 1878 satte kaféeet och källaren Runan in en annons i *Figaro* där serveringens alla 38 tidnings- och tidskriftstitlar räknades upp.¹¹ Utöver mat, dryck och tidningsläsning erbjöd en del kaféer olika typer av underhållning. På Blanchs Café spelade dagligen en orkester, under vissa perioder bland annat utländska damorkestrar, och i slutet av 1870-talet gjordes ett försök med varietéunderhållning.¹²

Många stockholmare – företrädesvis män – spenderade mycket tid på kaféer och källare. Stamkunder hade ofta sitt eget bord eller sin egen hörna och ibland kunde de betrakta hela lokalen som sin egen och vara avvisande gentemot nykomlingar. Och den som tagit stamkundens bord fick helt enkelt räkna med att behöva flytta på sig.¹³ Flera serveringslokaler var indelade i smårum där återkommande sällskap hade sitt eget rum – som Berns ”Röda rummet” i romanen med samma namn. Blanchs Café bröt mot denna ordning genom sin öppna serveringslokal, kanske just för att undvika att enskilda kunder lade beslag på bestämda platser.

När kaféeet öppnade var Kungsträdgården nyligen omgjord. I en artikel efter invigningen spåddes torget i framtiden ”blifva för höst och vinter hvad Djurgården är för vår och sommar”.¹⁴ Kaféeet blev emellertid populärt också på sommaren, med uteservering och musik som besökare i parken kunde lyssna på gratis.¹⁵ Inom några hundra meter utspelade sig mycket av Stockholms förnäma uteliv under seklets andra halva. På Kungsträdgårdens östsida låg källaren du Nord och ytterligare österut mot Berzelii park låg Berns salonger. I sydväst mellan Kungsträdgården och Gustav Adolfs torg låg Kungliga operan med Operakällaren. På Gustav Adolfs torg hittade man Hotell Rydberg och därifrån promenerade man raskt till De la Croix och Strömparterren på Norrbro. Förutom att sitta på lokal var en viktig del av utelivet just promenerandet. Kungsträdgården och Norrbro var vanliga flanörstråk för den som ville titta på folklivet – vackra kvinnor inte minst – och därtill visa upp sig själv. För flanören var gatan en scen och de som passerade förbi del av ett skådespel. Flanören var en iakttagare som följde det yttre skeendet, men som mera sällan ingrepp i vad han betraktade.¹⁶

Sockenbiblioteket i landsorten

Samtidigt som ungarlar med små bostäder i Stockholm använde kaféerna och källarna som vardagsrum fick Äspö sockenbibliotek som var utan egen lokal inhysas i skollärarens privata bostad. Äspö socken i Wemmenhögs härad ligger på Söderslätt, nästan så långt söderut i landet man kan komma. I mitten av 1800-talet fanns här omkring 300 invånare, och år 1856 gick 17 gossar och 16 flickor i socknens folkskola.¹⁷

Boksamlingar i anslutning till kyrkor och skolhus hade funnits länge, om än inte överallt. Böckerna var ofta skänkta, gamla och med ett innehåll som de flesta hade svårt att ta till sig – exempelvis vetenskapliga skrifter på främmande språk.¹⁸ Med 1842 års folkskolestadga gjordes ett försök att få fler bibliotek till stånd. Prästerna fick nu ansvar för att ”uppmuntra” inrättandet av sockenbibliotek: ”För underhållande af de i skolan förvärfade kunskaper och synnerligen för befrämjande af sann kristelig bildning åligger det prästerskapet att uppmuntra till inrättandet af sockenbibliotheker samt dertill tjänliga böcker föreslå.”¹⁹

Sockenbiblioteken skrevs in i folkskolestadgan utan någon egentlig politisk diskussion.²⁰ Efter hand kom de emellertid att väcka stora förhoppningar om folkets upplysning, fostran och förkovran. Att förhoppningarna inte motsvarades av några större framgångar i praktiken ledde snarast till att anhängarna intensifierade sin agitation för att inrätta fler bibliotek. År 1859 skickade justitiekanslern ut ett cirkulär till domkapitlen om vilka åtgärder som vidtagits i stiftet för att uppmuntra och stödja inrättandet av sockenbibliotek. I *Posttidningen* ägnades en artikelserie åt de allt annat än tillfredställande svaren. Karlstads och Lunds stift var de enda som fick godkänt. I Lunds stift hade 140 av 426 församlingar inrättat, eller var i färd med att inrätta, sockenbibliotek. Från en del stift rapporterades att befolkningen klarade sig bra med kommersiella lånebibliotek och tidningar. Skribenten i *Posttidningen* menade emellertid att lånebibliotekens romanlitteratur inte lämpade sig för folkbildning och att tidningslitteraturen inte skulle tillåtas att operera ”utan motvigt”. Från andra stift meddelades att det ibland fanns ett visst motstånd från allmogen mot sockenbiblioteken. På Gotland sade sig folk ”hafva nog af de vanliga religiösa böckerna”.²¹

Biblioteksinrättandet tog fart först under 1850-talets senare del – bland annat som en följd av justitiekanslerns cirkulär – ofta då med hjälp av gåvor eller anslag från sockenstämmorna. Biblioteken var frivilliga, för socknarna såväl som låntagarna. En del bibliotek drevs av föreningar med medlems- och låneavgifter, men med kommun- och kyrkostämmor-

na som ytterst ansvariga, samtidigt som skollärarna ofta fick agera bibliotekarier. År 1871 fanns drygt 1 500 sockenbibliotek i landet.²²

I brist på någon lämplig lokal fick en skollärare förvara och sköta om biblioteket i Äspö. Skolans betydelse framgår också av att det var i skolhuset som biblioteksföreningens årsmöten hölls. En av alla skillnader mellan sockenbiblioteket och kaféet var att det förra var en plats för förvaring och utlåning av texter, men inte som kaféet en lokal där man läste. Hur sockenbiblioteken såg ut – eller borde sett ut – finns sällan beskrivet annat än genom negativa exempel. En boksamling ”glömd på någon wind” var inget riktigt sockenbibliotek, inte heller ”några få gamla trasiga skräpböcker i en hylla i sockenstugan”, eller tidskriften *Läsning för folket* ”qwarhållen inom sakristians lås och bom”.²³ En eller ett par bokhyllor placerade i sockenstugan, kyrkan, skolan, prästgården eller lärarbostaden tycks ofta ha tjänat som bibliotek.

Själva läsningen förutsattes äga rum i låntagarnas hem, särskilt under vinterkvällarna när många hade mer tid över.²⁴ Till vissa delar påminde denna hemläsning säkert om det familjeläsningssideal som Eric Johannessson har beskrivit. Försök gjordes att ”flytta in familjeläsningssritualen i bondens stuga”. Den skånske godsägaren Carl Adam von Nolcken uppmanade bonden att samla de sina omkring sig för att läsa högt: ”Det går då så wäl an, att fruntimren fortsätta med deras stilla arbete, och husets söner och drängar tälja eller skära något mindre träarbete, under det Husfadren tager fram från sin hylla någon bok, ur hwilken han en timmas tid uppläser ett eller annat wackert och nyttigt stycke för den samlade familjen.” Johannessson menar emellertid att von Nolckens beskrivning sannolikt var ett ideal snarare än verkligheten för de skånska bondfamiljerna.²⁵

Sockenbiblioteken synliggjordes på flera sätt. På världsutställningen i Wien 1873 ställde svenska ecklesiastikdepartementet ut ett Schwedische Volksbibliothek bestående av 332 inbundna titlar rekommenderade av landets folkskoleinspektörer.²⁶ Förläggare försökte slå mynt av uppmärksamheten kring biblioteken genom att ge ut skrifter som *Nytt Sockenbibliothek* och genom att annonsera om böcker särskilt lämpliga för sockenbibliotek.

Ungkarlsläsare och allmogeläsare

Beroende på vem, vad och i vilken ålder man var ansågs man efterfråga, klara av och vara lämpad för olika typer av läsning. I Stockholm kunde en sådan kategorisering sammanfalla med kategoriseringen av olika serveringslokaler och deras publik. Ett nyöppnat kafé hade inga stamkun-

Till Blanchs Café sökte sig den välbärgade Stockholmspubliken för att dricka, samtala, lyssna på musik och läsa tidningar. Ur *Ny Illustrerad Tidning* nr 33 1868.

der, men med tanke på lokalens påkostade elegans bör Blanchs Café främst ha lockat en välbärgad publik. En bild i *Ny Illustrerad Tidning* från augusti 1868 visar kaféet när det gästades av det pågående lantbruksmötets "in- och utländska notabiliteter" – som det ser ut för att dricka och läsa tidningar.²⁷

På bilden syns både män och kvinnor. En läsplats förbehållen kvinnor var under 1860- och början av 1870-talet Läsesalongen på Drottninggatan, med ett stort utbud av tidningar, tidskrifter och böcker.²⁸ I annonser framhölls emellanåt att ett kafé var ett "Dam-Café" eller att det fanns "Enskild matsal för Damer, med ingång till höger i porten".²⁹ Annars var det på konditorierna med servering av bakverk som kvinnorna höll till, medan kafé- och källarlivet var en angelägenhet främst för männen.³⁰

August Strindberg skildrar söndagen för en typisk kafébesökare i sin dikt "Landsflykt" från 1876:

Gent mot kyrkan under oprahuset
hemlös ungkarl på kaféet bolmar,
ängslig, feberhet från gårdagsruset
vänder tidningsblad i stora vålmar.³¹

Som Maja Larsson har beskrivit sågs 1800-talets många ungar ofta som ett samhällsproblem. Ogifta män var en samling individualister som var rastlösa och oansvariga, ytliga och inriktade på kortsiktiga nöjen. Genom att stå utanför familjen ansågs de hota samhällets gemenskap. Den rädsla som länge funnits för samhällets lägre skikt kom därmed att innefatta ungar också ur de högre klasserna.³² En ensam tidningsläsare på Operakällaren var emellertid inte utsatt för samhällets regleringsförsök på samma sätt som befolkningsskikt längre ner i samhällshierarkin. Att bota bakfylla med tidningsläsning var kanske inte acceptabelt i alla läger, men satt man på Operakällaren var man herre över sin egen läsning. För andra skulle läsningen ha helt andra syften.

Exakt vilka det var som betalade årsavgiften och använde sig av sockenbiblioteket i Äspö är svårt att veta. Att 19 personer betalade medlemsavgift första året nämns i protokollet, men det finns inget medlemsregister bevarat och lånejournalen anger inte alltid låntagarnas yrke. Klart är emellertid att styrelsen utgjorde den lokala eliten. Prästen, riksdagsmannen och skolläraren var maktens representanter och på ett eller annat sätt överordnade övriga sockenbor. I lånejournalens kolumn för yrke syns snickare, skomakare och bönder.³³ Tillsammans med snickarna, skomakarna och bönderna i övriga landet utgjorde de "allmogen".

Att nya grupper tillägnar sig nya medier upplevs ofta som problematiskt. Kritiken av mångläseriet kring sekelskiftet 1800, konsumtionen av skönlitterära häftetserier på 1830- och 1840-talen (som uppmärksammas av Gunnel Furuland i den här antologin), och spridningen av Nick Carterböcker i 1900-talets början är exempel på hur nya mediebruk har uppfattats som hot mot samhällsordningen.³⁴ Som Caroline Sumpter har noterat har det ofta varit samma argument som återkommit då kritiker opponerat sig mot läsvanor i olika tider. Oavsett vem som läst vad och på vilka sätt har situationen just nu alltid uppfattats som särskilt alarmerande.³⁵

Under tidigare århundraden var det till stor del kyrka och stat som kontrollerade undervisning och informationsspridning. Under 1700- och 1800-talen ökade tillgången på tryckt material med andra avsändare och

syften än kyrkans och statens. Redan före folkskolans införande 1842 var läskunnigheten om inte allomfattande så i varje fall utbredd. Många menade emellertid att folkskolan bidrog till en ökad läslust. För de läskunniga och läshungriga öppnade böcker och tidningar en ny värld – av möjligheter och hot.³⁶

När läsare och läsning diskuterades i seklets mitt var det ofta i termer av problem som måste åtgärdas. Antingen läste människor för lite, eller så läste de för mycket, eller fel saker på fel sätt. I 1800-talets England betraktades sådant mediemissbruk som en sjukdom som måste botas av kritiker som kunde ordinera god litteratur.³⁷ Också i Sverige var en lösning att erbjuda kontrollerad läsning som inte hotade ordningen – i tidskrifter lämpliga för familjen eller genom sockenbibliotek.³⁸ Man fick emellertid gå varsamt fram. En insändarskribent i folkskollärartidskriften *Föreningen* 1861 menade att biblioteken kunde "blifva till oberäknelig skada, såvida man ej vid dess inrättning och vidmakthållande går tillväga med all den försigtighet, som sakens vikt fordrar".³⁹ Att sockenbiblioteken skulle främja "sann kristelig bildning" skrevs in redan i folkskolestadgan och återkom sedan både i debatten och i bibliotekens stadgar.⁴⁰

Läsning för folket innehöll flera gånger listor på litteratur lämplig för sockenbibliotekssamlingar. I de inköpsrekommendationer som trycktes i årgången 1858 gjordes en tydlig uppdelning mellan läsare av olika kön och ålder. Äldre manspersoner ansågs efterfråga läsning i historia, geografi, biografi, reseskildringar och skrifter om jordbruksskötsel, samt *Läsning för folket*. Yngre män föredrog – eller rekommenderades – läroböcker, särskilt i aritmetik, samt "afhandlingar af humoristiskt innehåll". Gossar och flickor läste folksagor och illustrerade berättelser, och äldre kvinnor skrifter i religiösa ämnen.⁴¹ Vikten av att rätt person fick rätt läsning framgår också av insändaren i *Föreningen* som varnade för att oerfarna ynglingars roman- och tidningsläsning kunde verka demoraliserande och leda till att ungdomen "blifva en inbilsk politisk kanstöpare [sic] i stället för en anspråkslös, idog arbetare".⁴²

Ett motsatspar som var viktigt i sammanhanget var bildning och halvbildning. Nils Runeby som har undersökt hur begreppen användes under 1800-talet menar att bildning användes för att beskriva insikt, moralisk resning och en realistisk strävan. Sann bildning var beroende av en persons plats i samhället, och halvbildning innebar både ytliga kunskaper och "snedvridna sociala anspråk".⁴³ I en artikel i *Tidskrift för hemmet* 1877 förklarade domprosten C.W. Linder skillnaden mellan bildning och halvbildning. Mot en sann bildning stod den osanna, dåliga och ofullständiga. Till bildningen hörde kunskap, men framförallt insikt och för-

ädling. Noggrannhet, ordning och stadga ställdes mot hafs, oordning och flyktighet, och allvar, helgjudenhet och mognad ställdes mot ytlighet och torftighet. Att vara bildad var också att vara ödmjuk, att inse sin begränsning, och att rätta sig därefter: "Han kan ej rå med allt, ej ens mycket, och därför tager han väl vara på litet".⁴⁴ Allmogen var inte nödvändigtvis halvbildad, men om den läste för ivrigt och försökte höja sig över sin klass kunde den bli det. Sockenbiblioteket var ett instrument för att säkerställa att så inte blev fallet.

Kanske var kaféernas läsare inte tillräckligt många, eller så läste de på ett sätt som inte hotade stabilitet och säkerhet. Hur kafébesökarna läste, hanterade och tillägnade sig tidningar är svårt att veta. I skönlitteratur och andra betraktelser finns emellertid flera kaféläsare beskrivna. Ett återkommande drag i dessa skildringar är att läsningarna inte alls stämmer överens med samtida bildningsideal. Litteraturens läsare frossade i tidningar, men läste samtidigt slentrianmässigt och förstrött, på ett sätt som med domprost Linders ord kan beskrivas som hastigt, flyktigt och ytligt. Ett exempel är Oscar Patric Sturzen-Beckers skildring av flanören. Stockholmsflanörens liv består av inrutad sysslolöshet där just tidningsläsning utgör en viktig hållpunkt. Frukost äter han på De la Croix, där han "begär Dagbladet, hvars alla annonser han med punktligaste noggrannhet genomtråkar". Flanören tar del av tidningen på samma sätt som han betraktar gatans skådespel: Han intresserar sig för allt, och lägger vikt vid intet. Under lunchen på Malmens läser han samma annonser återigen. Till kvällsteet blir det mandelbröd och *Aftonbladet*.⁴⁵ Också August Blanche beskrev livet för Stockholms välbeställda dagdrivare på detta sätt, om än i mer fördömande ordalag: "De slå sig ned på ett kafé och ögna på dagens tidningar, förbigående med stolt förakt alla uppsatser, som synas vara af längre, besvärligare och allvarligare innehåll."⁴⁶

I skildringarna av kaféernas och källarnas läsare var det emellertid inte bara den dagdrivande flanören som utmärktes av denna flanöristiska läsart. I August Strindbergs Giftasnovell "Måste" från 1884 framställs magister Blom som läsaren för vilken tidningen blivit vana och ritual, och samtidigt saknar den aura av allvar som bildningsapostlarna gärna ville ge läsningen. Samma tid varje kväll sitter han på samma källare, vid samma bord, alltid med kräftor, brännvin och tidningar framför sig. Innan han sätter sig till bords hämtar han Posttidningen och Dagbladet, "och så sätter han sig på Dagbladet, bryter ut och in på Posttidningen och lägger den till vänster om sig på brödkorgen." Blom är ungarl och vane-människa och inget tycks kunna rubba hans cirklar: "När han ätit tre kräftor, tar han en halva och läser utnämningarne i Posttidningen. Så har

han gjort i tolv år och så kommer han alltid att göra.”⁴⁷ Men så händer plötsligt något som förändrar hans vanor. Magister Blom träffar en kvinna, gifter sig och sätter aldrig mer sin fot i källaren. Kvällarna med kräftor och tidningsläsning hörde ungarliv till.

De begrepp med vilka tidningsläsningen och kaféläsarna beskrevs antyder en idealtypisk läsart i 1800-talets föreställningsvärld: på schweizerierna sades man ”fördrifva tiden med att läsa tidningar”, en ungarl sades ”flyktigt, som han brukade, genomögnå dagens tidningar”, en annan ”tog en tidning, läste ett par rader och kastade bort den”, och en av De la Croixs stamgäster benämndes ”tidningsslukaren”.⁴⁸ Typiskt är att det nästan alltid var män som beskrevs. När kvinnors läsning skildrades var det som regel i hemmiljö.⁴⁹ Eva Helen Ulvros har i sin avhandling undersökt borgerliga kvinnor i Sydsverige mellan 1790 och 1870. I de brev och dagböcker som ligger till grund för studien nämns både bok- och tidningsläsning. Ulvros reder inte ut de eventuella skillnaderna mellan mediebruken, men visar ändå att flera kvinnor och deras familjer återkommande läste tidningar och tidskrifter vid 1800-talets mitt.⁵⁰ Också i hemmet tenderade emellertid männen att ta över, som i Victoria Benedictssons *Pengar* från 1885: ”Farbrodern låg på soffan och läste en tidning, frun satt bredvid och stickade strumpa.”⁵¹ Som Ulvros påpekar var läsning i hemmen under 1800-talet ofta liktydigt med högläsning. I annat fall hette det att man läste ”tyst för sig själv”. Högläsningen innebar att också kvinnor fick del av det lästa, men det var vanligtvis en man som läste och valde läsning.⁵²

Den flanöristiska läsarten skiljer sig mycket från vad som har beskrivits som en kvinnlig läsart. Enligt Lisbeth Larsson – vars historiska belägg är något oklara – karakteriserås kvinnors läsande av ”uppslukande”, att de ”ger sig hän”, stänger ute världen och njuter – en distanslös läsart som kallats ”bovarysm” efter Flauberts bekanta romanfigur.⁵³ Också män kunde vara engagerade i sin läsning, men behöll ändå distansen. Så skriver Harald Wieselgren om en läsare: ”Ifrig tidningsläsare och antecknare ur spalternas innehåll, satt han dagligen vid kaffedags på sin bestämda plats på ett af hufvudstadens finare kaféer med en helst fransk eller engelsk journal framför sig”.⁵⁴ En manlig läsare var enligt idealet välinformerad, antecknade och begrundade.⁵⁵ August Blanche skildrar en sådan läsare i den 1848 utgivna romanen *Första älskarinnan*. Kammarkrivar Fridolf Alm sitter där på Norges vapen med ett tidningsblad i handen. Alm är en allvarlig tidningsläsare som ”genomläste noga” och sökte ”förblifva bildad och dygdig”. Efter att han läst en ”tiggarrånnons” tar han sig för att själv undersöka vem som har satt in annonsen.⁵⁶ Dessa

skillnader till trots hade de föreställda manliga läsarna också mycket gemensamt med de föreställda kvinnliga: de var båda mångläsare som i första hand läste för nöjes skull. Den manlige tidningsslukaren och den kvinnliga romanslukaren hade båda ett respektlöst förhållande till texten, den ene nonchalant, den andra okontrollerat distanslöst.

För kaféernas läsare hade tidningar blivit en vana, något man konsumerade tillsammans med mat och dryck och som man inte kunde leva utan, men där de enskilda texterna inte alltid tycktes betyda så mycket. De läsare som skildrades ögnar och bläddrar, tittar förstrött igenom sidorna, men fördjupar sig sällan i något särskilt.⁵⁷ De mediala representationerna av storstadens tidningsläsare bidrog till att det etablerades ett konkurrerande bildningsideal enligt vilket det viktiga var att följa med sin tid, och att visa att man följde med genom att läsa tidningar. Precis som för vaxdockorna på Svenska Panoptikon blev tidningen en del av rekvisitan för människor som ville visa sig moderna, en självklarhet i stads- och kafélivets konsumtionskultur.

Den extensiva mångläsningen existerade här – i varje fall som ideal betraktat – parallellt med den intensiva långsamläsning som Rolf Engelsing menat förlorade i betydelse under 1700-talet.⁵⁸ Olika läsarter hörde samman med olika platser, olika läsare och olika texttyper. De som försökte reglera folkets läsning ville främja en långsam och noggrann läsning av ett begränsat antal utvalda skrifter. Detta ideal krockade därmed med en hastig genomläsning av tidningar som kom med ständigt nya nummer.

Till skillnad från kaféernas tidningskonsumtion var sockenbiblioteket i Äspö en statsangelägenhet och en del av samhällets styrsystem. På samma sätt som fängelset, skolan och kasernen syftade läsfrämjandet till att skapa disciplin genom övervakning och kontrollerat självstyre.⁵⁹ ”Det torde icke vara tvifvel underkastadt att det är lättare och angenämare att styra bildade [...] än att styra obildade. [...] Lättast bör väl den blifva styrd som lärt att styra sig sjelf”, argumenterade en biblioteksförespråkare i statstidningen 1859.⁶⁰ En rad åtgärder vidtogs för att kontrollera att läsningen bidrog till en ”sann kristelig bildning”. På en överordnad nivå gav landets folkskoleinspektörer råd om lämplig läsning medan landshövdingarna rapporterade tillbaka hur biblioteken användes. På en lokal nivå bestämdes bokinköp och låneregler av en styrelse dominerad av riksdagsmannen, prästen och skolläraren. Läsningen kontrollerades rumsligt genom att man var tvungen att gå hem till skolläraren för att få låna. Tidsligt kontrollerades den genom att man bara fick låna på söndagar i samband med gudstjänsten.

När Operakällarens besökare gestaltades i vax på Svenska Panoptikon var tidningar en självklar del av rekvisitan. Vaxdockorna föreställde bland annat riksdagsman Liss Olof Larsson, professor Axel Key, riksantikvarie Emil Hildebrand och bibliotekarien Harald Wieselgren. Foto: Stockholms Stadsmuseum.

Till den sanna bildningen bidrog inte bara innehållet i de böcker som lånades ut utan också reglerna för lån och medlemskap.⁶¹ Genom sättet att skapa ordning har biblioteket flera likheter med fängelset.⁶² Även om sockenbiblioteket i Äspö inte drevs professionellt på samma sätt som större national- och stadsbibliotek kan samma reglemente iakttagas även där: Som låntagare fick man lära sig ordning och reda. Den som inte betalade den årliga avgiften vid föreningsmötet i januari eller senast fjorton dagar därefter uteslöts ur föreningen, och vid eventuellt återinträde skulle utöver årsavgiften en ny inträdesavgift betalas. En bok åt gången fick lånas och som längst en månad. Den som inte återlämnade boken i tid fick böta 50 öre, efter två månader kostade det en riksdaler och efter tre

månader blev man utesluten ur föreningen. Skadad bok skulle ersättas med vad den hade kostat att köpa och binda in.⁶³ Den varsamma hanteringen kan jämföras med hur tidningar hanterades på kaféer och källare, där läsningen hörde ihop med mat och dryck och en viss oaktsamhet hörde till själva läsakten.

Till bibliotekets föreningsform hörde valprocedurer och revisorernas genomgång av räkenskaperna. Pappersåldern innebar inte bara böcker och tidningar att läsa utan också stadgar, protokoll och journaler för att reglera och registrera. Prästen förde protokollet och skolläraren antecknade låntagarna i en särskild utlåningsbok. Hur det lästa tolkades var svårt att kontrollera, men blotta medlemskapet inskräppte vikten av att följa regler, passa tider och att vara aktsam med böckerna man lånat – just vad som menades med sann bildning.

Kaféläsning och biblioteksläsning

De flesta såg det som positivt att fler människor läste, men menade samtidigt att läsningen skulle regleras och att läsarna skulle vägledas och fostras till att läsa på rätt sätt. Först efter att läsarna inhämtat en boklig bildning var de redo att möta tidningar och tidskrifter. När inrättandet av tidningscirkel – organiserade samprenumerationer av flera tidningar och tidskrifter – diskuterades i pressen i 1860-talets början menade en kritisk röst i den kyrkliga tidningen *Wäktaren* att den stora massan av folket ännu inte var redo för tidningsläsning. Innan folket inhämtat ”de första elementerna af wetande och erhålla en sjelfständig bildning” skulle de inte lockas att ta del av ”det brokiga wirrwarr och mångahanda” som tidningspressen utgjorde, särskilt som många tidningar intagit tvivelaktiga ståndpunkter i sedliga och religiösa frågor.⁶⁴ Folket skulle utbildas i att välja det bättre innan de tilläts att välja alls. Den till tidningscirkel betydligt mer positiva *Föreningen* var inne på delvis samma tanke: ”Inrättandet af sockenboksamlingar bör, såsom regel *föregå* bildandet af tidningscirkel.”⁶⁵ Till en del kan reservationerna kring tidningsläsning – liksom läsningen av häftesserier – förklaras av den periodiska utgivningsformen. Med ständigt nya nummer och med ett skiftande innehåll var det svårt att säkerställa att läsningen verkligen bidrog till sann kristen bildning. I *Posttidningen* skrev man att till sockenbiblioteken borde inköpas skrifter ”i hvilka ämnen i hvarje tome [band eller del av bokverk] äro afslutade, så att det icke beror på slumpen om man erhåller fortsättningen på en påbörjad läsning”.⁶⁶ Okontrollerad slump fick inte bestämma vad som lästes. Det korta formatet i tidningarna bidrog dessutom till att göra bildningen ytlig.⁶⁷

~~All Massena Per. Jefferson & N = 6 Edge~~

(X) In History of Ind. Exped.

78 - ~~Lindemore: Rang. West Jordanian Lignudate~~

11 - ~~Tier Als Wils Jönsson & N = 17 Edge: Carl D. XII bef.~~
~~vernet bekämping~~

~~All Söndagsen Jörta Kamm. Örtor 17 Barst 1871~~

8-9 - ~~Sick Paulus: Frypell Sv. Historia~~

77-27 - ~~offendans. Abet. af Tegen~~

77-28 - ~~Doe Als Anders Jönsson & N = 11 Söndagsen~~

70-1) ~~Hjarnare: Landmanndate~~

70-2)

39 - ~~Fra Als Ole Christensen & N = 14: Land Th. Prædika af dachonien~~

1-1 - ~~Ind 7. Christensen & N = 9: Lärning för folket~~

8-2 - ~~Kap. A. Andersen. And. af bet af Skole b.~~

1-2 - ~~Hilf v. Björklund: Lärning för folket~~

4-3 - ~~Kapt. Rapp. Färdsk af Glavie.~~

8-4 - ~~L. de Gustaf Adolf af H. Frypell~~

[illegible]

LÄSSCENER – 57

De listor på böcker lämpliga för sockenbibliotek som togs fram av bildningsvänner och skolinspektörer dominerades av praktiskt inriktade skrifter om jordbruk och slöjd, allmänreligiösa skrifter, historia, geografi och reseskildringar, biografi och naturkunnighet.⁶⁸ I arkivet efter Äspö sockenbibliotek finns ingen fullständig bokförteckning bevarad, men i lånejournalen framgår vilka skrifter som faktiskt lånades ut – vilket är nog så intressant. I stora drag överensstämmer litteraturen i Äspö med den rekommenderade. Till de oftast utlånade titlarna hörde Anders Fryxells *Berättelser ur svenska historien*, Arvid August Afzelius *Svenska folkets sagohäfder* och årgångar av *Läsning för folket* – verk som också förekom i folkskoleinspektionens inköpsförslag. Andra böcker som förekom både i Äspö sockenbibliotek och på inspektionens lista var Esaias Tegnér's *Axel* och *Fritiof saga*, *Läsebok för folkskolan*, Nicolovius *Folkklifvet i Skytts härad*, *Lantbruks-Praktika*, Carl Kastmans *Verldshistoriska bilder*, John Bunyans *Christens resa* och K.A.G.E. Glasers *Berättelser ur Guds rike*. De böcker som avvek från de rekommenderade var av samma typ, ofta andra titlar av redan rekommenderade författare – exempelvis Andreas Listovs *Mårten Luthers lefnad* istället för rekommenderade *Luther i sitt hem* av samme författare.⁶⁹ Om böckerna verkligen lästes kan de mycket väl ha bidragit till att sprida både kunskaper och kristen sedlighet.

På Blancs Café var läsningen en annan. En ”Minnes- och Formulär Bok” i kaféarkivet anger att elva svenska och tio utländska tidningar tillhandahölls år 1881. Bland de svenska fanns huvudstadens större tidningar, *Handelstidningen* från Göteborg och skämt- och bildtidningar. Det utländska tidningsbeståndet utgjordes av tre skandinaviska, fem tyska, en engelsk och en belgisk.⁷⁰ Den som bad kassamamsellen om *Fäderneslandet* detta år kunde läsa i utrikeskrönikan att ”[g]enom utländska tidningar har du fått höra talas om en stor skandal inom tyska diplomatin.”⁷¹ Hade man möjlighet att följa Bismarcks skandaler i fem tyska tidningar kunde man mycket väl känna igen sig. Det breda tidningsurvalet gjorde det möjligt för kafébesökarna att ta del av internationella nyheter utan att vara beroende av svenska tidningar som mellanhand. Samtidigt kunde de läsa om inhemska förhållanden ur både ett skandaltidningsperspektiv och ett statstidningsperspektiv. Tyska vitsar kunde de skratta åt i *Fliegende Blätter* och *Kladderadatsch*, åt svenska i *Kasper* och *Söndags-Nisse* – det var läsarna själva som valde.

Sockenbiblioteket byggde på att erbjuda ett kontrollerat läsurval. En begränsning som gjorde läsningen i Äspö lättare att kontrollera var att periodiska skrifter till stor del valdes bort. De två tidskriftstitlar som erbjöds kom från en säker avsändare: *Läsning för folket* och *Ur folkens häfder*, båda

utgivna av Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande.⁷² Sockenbiblioteket i näraliggande Slågarp hade ett större tidskriftsurval. Förutom *Läsning för folket* tillhandahölls *Förr och Nu*, *Arbetarens vän*, *Tidning för jordbruk* och *Tidning för trädgårdsodling*. Tidskrifternas popularitet antyds av att det i första hand var tidskrifter som nämndes när man lämnade inköpsförslag på bibliotekets årsmöte.⁷³ Med ständigt nya nummer var det emellertid viktigt att tidskriftsinnehållet var noga utvalt. Att så var fallet försäkrade utgivaren av *Förr och Nu* i sin anmälan. Tidskriften skulle erbjuda en verkligt lärorik och underhållande läsning ”hvilken föräldrar och uppfostrare alltid och utan tvekan tryggt kunna lemna äfven i ungdomens händer”.⁷⁴

Kontrollen över läsningen försvårades emellertid när successivt allt fler prenumererade på och läste tidningar på egen hand. Att sockenbiblioteken inte kunde ersätta tidningsläsningen utan på sin höjd erbjuda ett alternativ stod klart för många debattörer. Begäret efter nyheter var starkt, och tidningar var spridda över hela landet, menade en skribent i *Läsning för folket* 1871. ”De som börjat med att läsa tidningar en gång i månaden, skola snart försöka få dem en gång i veckan och skola längta efter att få dem hvarje dag.”⁷⁵ Inköpen till sockenbiblioteken hade svårt att tävla med tidningar som erbjöd en ständigt ny läsning. I Slågarpsbibliotekets *Förr och Nu* hette det att en utebliven nyhetstidning ”vore för en nutidens människa något högeligen plågsamt, ett så urmodigt tillstånd skulle han knappast kunna sätta sig in i”.⁷⁶

Att sockenbiblioteken aldrig blev någon succé skyldes just på den utbredda tidningsläsningen. I sina femårsrapporter från 1800-talets andra halva rapporterade landshövdingarna återkommande om hur intresset för biblioteken minskade och att ”hågen för läsning öfverflyttats på allmänna tidningar”.⁷⁷ Verner Söderberg konstaterade i en översikt 1901 att tidningarnas omväxlande och lättlästa innehåll gjorde att bibliotekens bokbestånd hade svårt att locka.⁷⁸ Tidningsläsningen i Äspö är det svårt att veta något om, men att bibliotekslånen minskade kraftigt redan efter några år framgår av lånejournalen. År 1873 gjordes sammanlagt 136 lån, 1876 bara 13.

Avslutning

Blanchs Café och Äspö sockenbibliotek fungerade som noder där delar av mediasystemet sammanstrålade. Platserna fick emellertid olika funktioner och de medier som tillgängliggjordes på kaféet var helt andra än de som fanns på biblioteket. När både producenter och konsumenter av medier ökade i antal blev systemet alltmer decentraliserat. Sockenbiblioteket kan ses som ett försök att centralisera systemet genom att ta politisk kon-

troll över vilka delar av medieflödet som folkflertalet fick tillgång till. Beläget i huvudstadens mitt och med en publik som betalade för sig kunde Blanchs Café erbjuda ett bredare medieurval. För kaféernas föreställda läsare var tidningar en självklarhet. Man läste många, men inte alltid så noggrant; man bläddrade och ögnade medan man åt och drack, pratade och tittade på folk. Sockenbibliotekens låntagare skulle läsa mindre, men med större allvar. Sockenbiblioteket tycks dock ha varit viktigare som medial diskussionsfråga än som fysisk plats för litteratur. Att frågan diskuterades i de tidningar som biblioteksläsningen på samma gång skulle utgöra ett alternativ till säger något om projektets svårigheter: Tidningar hade en så viktig roll i mediasystemet att man var beroende av dem för att varna för tidningsläsning och rekommendera bokläsning. Den ökade tidningsläsningen försvårade därmed kyrkans och statens kunskapskontroll.

NOTER

- 1 Beskrivningen bygger på annonsen i bland annat *Aftonbladet*, *Dagens Nyheter*, *Nya Dagligt Allehanda* och *Stockholms Dagblad* 9/7 1868; "Blanchs café", *Stockholms Dagblad* 9/7 1868; sign.: Kalle, "Stockholmskrönika", *Nya Dagligt Allehanda* 13/7 1868; sign.: Teodor, "Bref från hufvudstaden", *Nerikes Allehanda* 22/7 1868; sign.: M[auritz]. R[ubenson], "Stockholmsbilder", *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 7/8 1868; samt Staffan Tjerneld, *Stockholmsliv: Hur vi bott, arbetat och roat oss under 100 år*, I (Stockholm: Norstedt, 1949), 129f.
- 2 Protokoll 20/8 1871 och stadgar antagna 3/9 1871, i "Äspö kommun, Sockenbibliotek, Protokoll 1871–1882, A:1", i Trelleborgs kommunarkiv.
- 3 Se Michel de Certeau, *The practice of everyday life* (1984; Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, 2002), 170; Robert Darnton, "History of reading", *New perspectives on historical writing*, red. Peter Burke (Cambridge/Oxford: Polity Press, 1991), 141f; Johan Jarlbrink, "Hågen för läsning: Tidningsläsningen i landshövdingarnas femårsberättelser 1850–1900", *Presshistorisk årsbok* 2008.
- 4 Ett par exempel är Alberto Manguels uppmärksammade *En historia om läsning* (1996; Stockholm: Ordfront, 1999), samt Nils-Åke Sjöstens för undersökningen relevanta avhandling *Sockenbiblioteket – ett folkbildningsinstrument i 1870-talets Sverige* (Linköping: Univ., 1993).
- 5 Eric Johannesson, *Den läsande familjen: Familjetidskriften i Sverige 1850–1880* (Stockholm: Nordiska Museet, 1980); Hanna Östholm, *Litteraturens uppodling: Läsesällskap och litteraturkritik som politisk strategi vid sekelskiftet 1800* (Hedemora: Gidlund, 2000).
- 6 Sockenbiblioteken i landshövdingarnas femårsberättelser berörs i Jarlbrink.
- 7 "Kaffehus", *Nordisk familjebok* (1884); Claës Lundin, "Förlustelser", *Stock-*

- holm: *Sveriges hufvudstad skildrad med anledning av Allmänna konst- och industriutställningen 1897*, del III, red. E.W. Dahlgren (Stockholm: J. Beckmans, 1897), 260; Mats Rehnberg, *Stora krogboken: Bilder ur restauranglivets kulturhistoria* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1955), 109–111.
- 8 Sign.: M[auritz]. R[ubenson]; Maja Larsson, "En förgörande ensamhet: Om ogifta män och det moderna livets sköra gränser", *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*, red. Anne Marie Berggren (Stockholm: Forskningsrådsnämnden, 1999), 223.
 - 9 Sign.: M[auritz]. R[ubenson].
 - 10 Robert D. Altick, *The English common reader: A social history of the mass reading public, 1800–1900* (1957; Columbus: Ohio State University Press, 1998), 342.
 - 11 Berns framhöll sina tidningar i *Stockholms Dagblad* 22/2 1870. Strömparterren annonserade återkommande om sina utländska tidningar i *Stockholms Dagblad*, bland annat 14/7 1871, 8/5 1873 och 17/7 1876. Övriga refererade annonser infördes i *Stockholms Dagblad* 26/1 och 13/11 1875, samt i *Figaro* 27/10 1878.
 - 12 Björn Hodell, "Schweizerier, utvårdshus och restauranger", *Det glada Sverige: Våra fester och högtider genom tiderna*, III, red. Gösta Berg m.fl. (Stockholm: Natur och kultur, 1948), 1905; Björn Ivarsson Lilieblad, *Moulin Rouge på svenska: Varietéunderhållning i Stockholm 1870–1920*, (Linköping: Univ., 2009), 72.
 - 13 Sign.: M[auritz]. R[ubenson]; Hodell, 1882.
 - 14 Sign.: Kalle.
 - 15 Tjerneld, 130.
 - 16 Se Alf Kjellén om Oscar Patrik Sturzen-Becker och Karl Kullberg i *Flanören och hans storstadsvärld: Synpunkter på ett litterärt motiv* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1985), 46–60.
 - 17 *Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige*, II (Stockholm: Hammar, 1860), 278f.
 - 18 Sjösten, 21–23.
 - 19 Sjösten, 11.
 - 20 Anders Burius, "Sockenbiblioteket – mellan filantropi och folkbibliotek", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, nr 81, 1994, 27.
 - 21 Sign.: B-n., "Socken-bibliothekerna", *Post- och Inrikes Tidningar* 25 & 30/6 1859.
 - 22 Sjösten, 24–26.
 - 23 "Om Sockenbibliothek", *Läsning för folket* 1871, 177f, samt "Om wigten af kunskapens spridande till de lägre folkklasserna", *Läsning för folket* 1858, 217.
 - 24 "Om Sockenbibliothek", 167.
 - 25 von Nolcken citerad i Johannesson, 42f.
 - 26 Burius, 33.
 - 27 Om "in- och utländska notabiliteter" vid det tolfte allmänna lantbruksmötet, se Sign.: Kalle.
 - 28 Claës Lundin, *Nya Stockholm* (Stockholm: Geber, 1890), 356.

- 29 Annons för ”Nytt Konditori och Dam-Café” samt ”Nya Spisnings-Salongen och Cafét i huset N: 5 Holländaregatan”, *Stockholms Dagblad* 13/11 1875.
- 30 Tina Sjöberg, ”Damkonditorier och herrkaféer: Borgerliga kvinnors och mäns skilda rum i 1890-talets Stockholm”, *Rig*, nr 3, 1998, 148–150.
- 31 August Strindberg, *Dikter på vers och prosa* (1883; Stockholm: Norstedt, 1995), 101.
- 32 Maja Larsson.
- 33 ”Utlåningsbok för Espö Sockenbibliotek 1871–1884”, i Trelleborgs kommunarkiv.
- 34 Se Östholm, kap. 4; Gunnel Furuland, *Romanen som vardagsvara: Förläggare, författare och skönlitterära häftesserier i Sverige 1833–1851 från Lars Johan Hierta till Albert Bonnier* (Stockholm: Lagun, 2007), kap. 8; Ulf Boethius, *När Nick Carter drevs på flykten: Kampen mot ”smutslitteraturen” i Sverige 1908–1909* (Hedemora: Gidlund, 1989).
- 35 Caroline Sumpter, ”The cheap press and the ’reading crowd’: Visualizing mass culture and modernity, 1838–1910”, *Media History*, vol. 12, nr 3, 2006, 245.
- 36 Margareta Björkman, ”Läsning för nytta och nöje: Något om gamla och nya läsvanor”, *Historiska och litteraturhistoriska studier*, LXXVII, red. Pia Forssell & John Strömberg (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2002); Jarlbrink.
- 37 Kelly J. Mays, ”The disease of reading and Victorian periodicals”, *Literature in the marketplace: Nineteenth-century British publishing and reading practices*, red. John O. Jordan & Robert L. Patten (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).
- 38 Om läsning lämplig för familjen, se Johannesson.
- 39 Sign.: –en., ”Tidningarne och Sockenbibliotheken”, *Föreningen* 1861, 53.
- 40 Se ”Reglemente för Socken-Bibliotheket inom Slågarps Pastorat”, §4, i Lilla Slågarps kommun, Sockenbiblioteket A1:1, och Äspö sockenbiblioteks protokoll, §1, båda i Trelleborgs kommunarkiv.
- 41 ”Om wigten af kunskapers spridande till de lägre folkklasserna”, 216.
- 42 Sign.: –en., 54.
- 43 Nils Runeby, *Dygd och vetande: Ur de bildades historia* (Stockholm: Atlantis, 1995), 66.
- 44 C. W. Linder, ”Om bildning och halvbildning”, *Tidskrift för hemmet*, nr 6, 1877, 343.
- 45 Sign.: Orvar Odd [Oskar Patrik Sturzen-Becker], ”En dagdrifvare”, *Ur Stockholmslifvet: Nya krit-teckningar* (Stockholm: Looström, 1844), 220.
- 46 August Blanche, *Välleden* (1847; Stockholm: Bonnier, 1891), 93.
- 47 August Strindberg, *Giftas*, I–II (1884 & 1886; Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1982), 81f.
- 48 August Palm, *Ögonblicksbilder från en tripp till Amerika* (Stockholm: Författarens förlag, 1901), 53; Hjalmar Wernberg, *Bakom fällda rullgardiner: Sedeskildringar ur Stockholmslifvet* (Stockholm: Weijmer, 1896), 255; Hjalmar Söderberg, ”Ur

- glömskan”, *Noveller*, I (1892; Stockholm: Bonnier, 1962), 205; sign.: A. W., ”I Bacchi tempelgårdar”, *Nya Dagligt Allehanda* 20/2 1934.
- 49 Se till exempel fru Ugglas tidningsläsning i Fredrika Bremer, *Hertha, eller en själs historia: Teckning ur det verkliga lifet* (1856; Göteborg: Minerva, 1986), 200; samt Hilma som i tidningarna följer Sevastopols fall under Krimkriget, i signaturen Cajelanus novell ”De oskiljaktiga”, *Svenska Familj-Journalen*, nr 9, 1867, 284.
- 50 Eva Helen Ulvros, *Fruar och mamseller: Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870* (Lund: Historiska Media, 1996), kap. 6.
- 51 Victoria Benedictsson, *Pengar* (1885; Stockholm: Natur och kultur, 1997), 19.
- 52 Ulvros, 292f.
- 53 Lisbeth Larsson, *En annan historia: Om kvinnors läsning och svensk veckopress* (Stockholm/Stehag: Symposion, 1989), 233, 238.
- 54 Harald Wieselgren, *Ur vår samtid: Femtio porträtt med nekrologer* (Stockholm: Norstedt, 1880), 137.
- 55 Lisbeth Larsson, 239.
- 56 August Blanche, *Första älskarinnan* (1848; Stockholm: Bonniers, 1891), 24–26.
- 57 Att nya medieformer och medievanor leder till förflackning, ytliga kunskaper och dåligt minne är ett återkommande tema i mediekritiken – från Platons kritik av skriften till samtida kritik av internet. 1800-talets flyktigt ögnande tidningsläsning överensstämmer mycket väl med hur bland andra Nicholas Carr har beskrivit googling och nätsurfning, se Nicholas Carr, ”Is Google making us stupid?”, *The Atlantic*, juli/augusti 2008.
- 58 Björkman, 106–108.
- 59 Se Michel Foucault, *Övervakning och straff: Fängelsets födelse* (1975; Lund: Arkiv förlag, 2003); om självbildning, självkontroll och självstyre i Sverige, se Frans Lundgren, *Den isolerade medborgaren: Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt* (Hedemora: Gidlund, 2003).
- 60 Sign.: B-n., ”Socken-bibliothekerna”, *Post- och Inrikes Tidningar* 15/8 1859.
- 61 Jämför Lundgren, 196f, 213, som betonat att bildningens former sågs som minst lika viktiga som innehållet.
- 62 Alistair Black, ”The library as clinic: A foucauldian interpretation of British public library attitudes to social and physical disease, ca 1850–1950”, *Libraries & Culture*, vol. 40, nr 3, 2005, 424.
- 63 ”Äspö sockenbiblioteks protokoll”.
- 64 ”Bidrag till den officiella tidningens karakteristik”, *Wäktaren* 20/12 1860.
- 65 Sign.: Pastor i en af rikets större församlingar, ”Allmogens tidningsläsning”, *Föreningen* 1861, 13.
- 66 Sign.: B-n., ”Socken-bibliothekerna”, *Post- och Inrikes Tidningar* 15/8 1859.
- 67 Sign.: Karl K[astma]n., ”Om Sockenbiblioteken”, *Tidning för folkskolan* 15/3 1872, 78.
- 68 Se ”Om Sockenbibliothek”, 179f, samt Sjösten, 61.
- 69 Se ”Utlåningsbok för Äspö Sockenbibliothek 1871–1884”. Folkskoleinspektörernas rekommendationer finns återgivna i Sjösten.

- 70 Följande titlar finns förtecknade: *Aftenbladet*, *Dagstelegrafen*, *Illustrerad Tiden-
de*, *Illustrierte Zeitung*, *Hamburger Nachrichten* (senare överstruken och ersatt
med en oläslig titel), *Kladderadatsch*, *Signale*, *Fliegende Blätter*, *The Illustrated
London News*, *L'Independence Belge* (överstruken och ersatt med *La France*),
Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning, *Ny Illustrerad Tidning*, *Posttidningen*
(överstruken), *Aftonbladet* (överstruken), *Dagligt Allehanda*, *Stockholms Dag-
blad*, *Dagens Nyheter*, *Nya Pressen* (överstruken), *Fäderneslandet*, *Söndags-Nisse*
och *Kasper*. Se "Minnes- och Formulär Bok", 1/10 1881, Blanchs Cafés Arkiv
(F1:1), Centrum för näringslivshistoria.
- 71 "Bref till syster Ulla", *Fäderneslandet* 30/7 1881.
- 72 Om detta sällskap, se Per Sörbom, *Läsning för folket: Studier i tidig svensk folk-
bildningshistoria* (Stockholm: Norstedt, 1971).
- 73 "Protocols-Bok för Socken-Bibliotheket i Slågarps Pastorat", Lilla Slågarps
kommun, Sockenbiblioteket A 1:1, i Trelleborgs kommunarkiv.
- 74 "Anmälan: Förr och Nu", *Förr och Nu*, nr 1, 1877.
- 75 "Om Sockenbibliothek", 174.
- 76 "Olika slags nyheter", *Förr och Nu*, 1879, 835.
- 77 Rapporten från Blekinge län 1871–75, citerad i Jarlbrink, 48.
- 78 Verner Söderberg, *Sveriges sockenbibliotek och öfvriga anstalter för folkläsning*
(Stockholm: Norstedt, 1901), 25f.

Skönlitterära häftesserier: Ett mediefönster på bokmarknaden

I SLUTET AV JANUARI 1838 uppmärksammade den kortlivade tidningen *Spegeln* ett samtida mediefenomen: skillingslitteratur. Det beskrevs som ”utgivande af verkliga böcker, i häften som hvarken ha början eller slut förr än flera sammanfogas till ett helt”. Idén framställdes som en nyare uppfinning, som i Sverige fått ännu större framgång än i andra länder och på kort tid spridit ”[o]fantliga massor af boktryck” över landet. Den nya medieformen hade enligt tidningen också kraftigt vidgat litteraturens räckvidd och infört romanläsning ”inom klasser, som för få år sedan knapast visste hvad en roman ville säga”.¹ En färgstark skildring från en boklåda i Stockholm av hur kunder från olika sociala skikt efterfrågade de rykande färska häftena underströk detta faktum.

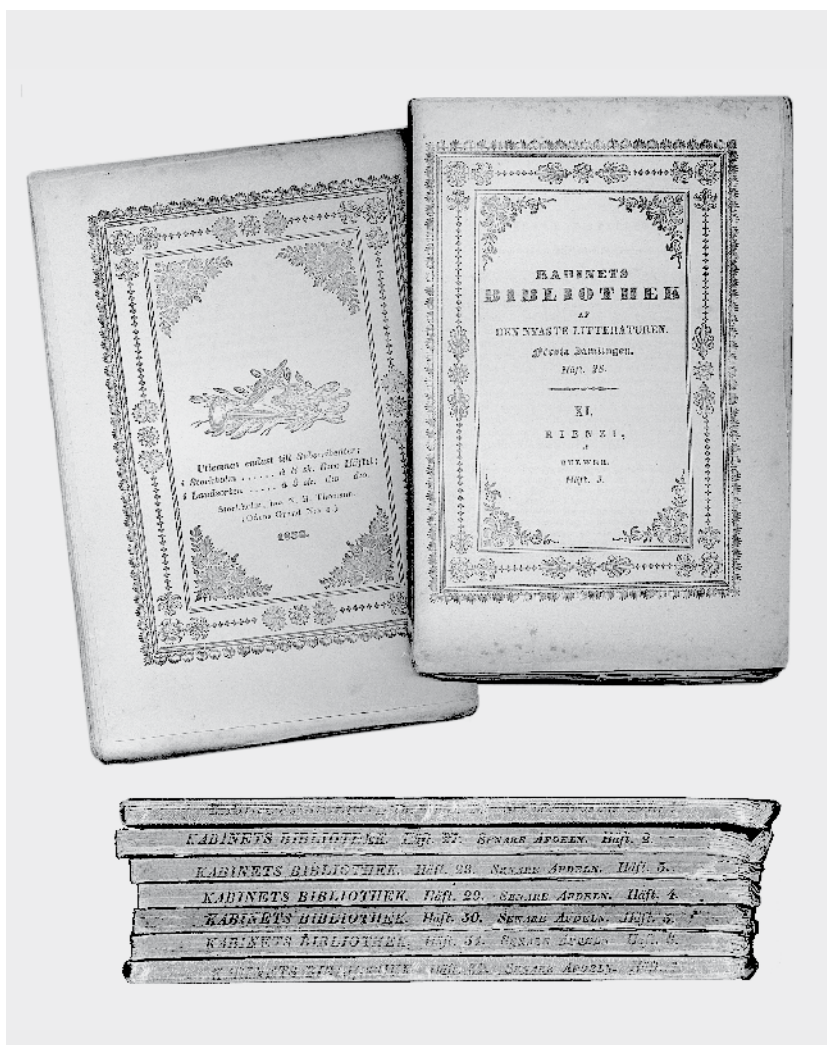
Läsning av skönlitteratur var i början av 1800-talet i huvudsak förbehållen en exklusiv elit. Men en genomgripande förändring skedde under 1830- och 1840-talen på svensk och europeisk bokmarknad i form av ett starkt kommersiellt genombrott. Detta möjliggjordes genom industrialiseringen av boktryckarkonsten (snällpressar) och en ökad konkurrens mellan bokförläggarna. Man utnyttjade snabbare transportsätt och satsade på en offensiv marknadsföring riktad mot bredare läsargrupper. I denna process föddes också marknadsförfattaren, som anpassade sig till bokmarknadens ekonomiska villkor.² Att skriva skönlitterära texter var tidigare främst en syssla för de universitetsutbildade männen, som använde sin litterära kompetens för att meritera sig och erövra tjänster inom äm-

betsverken.³ Alltfler kvinnor fick i och med det kommersiella genombrottet möjlighet att publicera sig i mindre prestigeladdade fora – kvinnor som av olika skäl tvingades skriva för brödfödan. Författandet och läsandet av den tidiga kommersiella romanen kunde bli kvinnornas universitet, så länge som de stod utanför de högre utbildningsmöjligheterna. Men även män som lämnade karriärstegen och sökte nya sociala arenor etablerade sig på en differentierad publicistisk marknad med hjälp av författandet av fiktionsprosa.

Den i långa stycken dramatiska förvandlingen av det skönlitterära mediesystemet kartlade jag i min avhandling *Romanen som vardagsvara* från 2007.⁴ Fokus låg på fyra förlagsfirmors kamp om utrymmet på den växande skönlitterära bokmarknaden. Konkurrensen dem emellan blev särskilt tydlig just i utgivningen av de försäljningsmässigt innovativa och framgångsrika häftesserierna. Resultatet av häftesseriernas framfart blev att omkring två tredjedelar av den svenska skönlitteraturen omkring 1850 utgavs i sådana former. Denna bedövande dominans för billigtutgivning av skönlitteratur lamslog den tidigare ganska trögrörliga bokmarknaden, ofta förvaltd av män med litterär kompetens och utbildning, som nu upplevde att deras positioner var hotade. Häftesserierna var enligt inflytelserika litteraturkritiker en farsot som hotade att förgöra all god bildning och kultur. De liknades vid en dräng- och piggläsning med själsdödande innehåll. De moraliska brösttonerna var legio inom det litterära etablissemangen på 1830-talet.⁵

Men det var inte alla som drabbades av moralpanik. C.J.L. Almqvist skrev så sent som den 17 april 1847 i *Jönköpingsbladet* apropå de florerande häftesserierna att man borde uppmärksamma denna märkliga företeelse inom litteraturen och dess ”dragnin till en viss likhet med Tidningsform, som allt mer och mer börjar uppenbara sig även i andra delar av litteraturen, till exempel Romanen”. Detta bevisar, hävdade Almqvist, också ”den periodiska pressens världs betydelse”.⁶ Den liberale skribenten Almqvist iakttog med förundran de mediala förvandlingarna i sin samtid. Som skönlitterär författare skulle han också av ekonomiska skäl medverka i några publikationer av häftesseriernas typ.⁷

Varför väckte fenomenet häftesserier ett sådant uppseende? En anledning var upplagornas storlek. Den traditionella boken inom bundna pärmar som bärare av skönlitterär text hade en spridning på omkring 500 exemplar i normala fall. Detta medium utmanades därför rejält av en liten, billigare och snabbare kusin som nådde köpare i tusental från ett bredare socialt spektrum. Att publicera texter utportionerade i häften var, i motsats till vad *Spegeln* hävdade, emellertid ingen ny utgivningsstrategi. Men

Exempel på bokförläggare N.H. Thomsons häftesserie *Kabinetsbibliothek*.

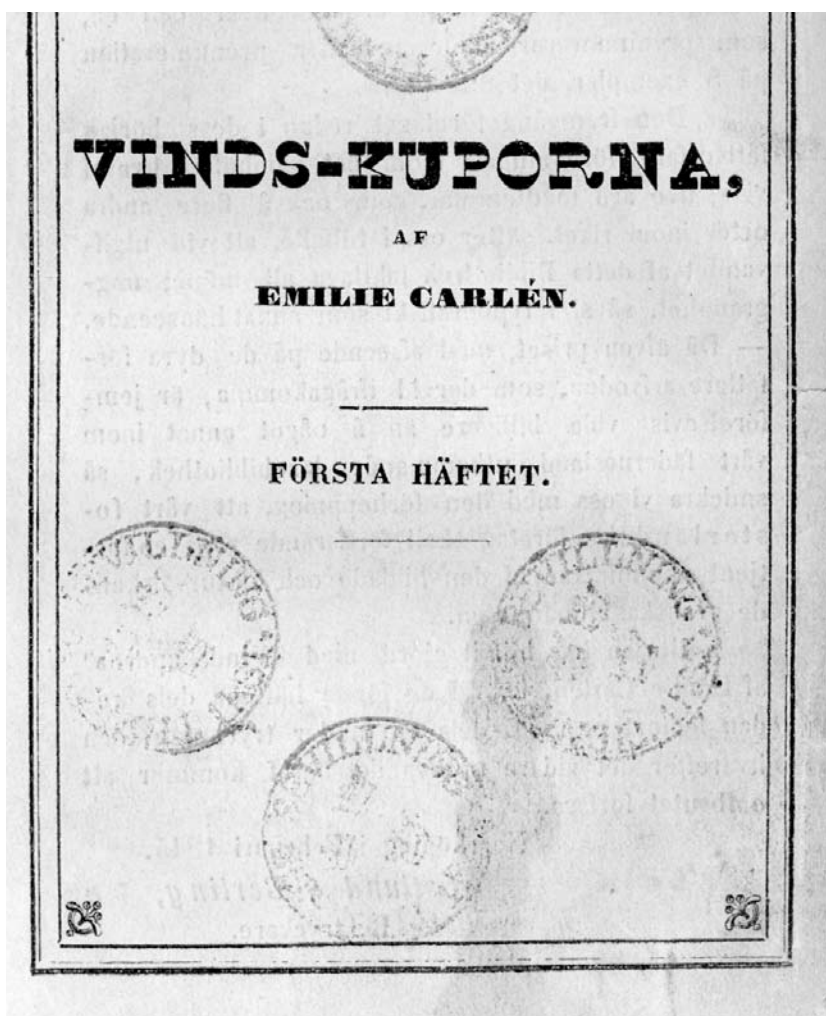
häftesserierna blev starkt dominerande och fungerade på ett genomgripande sätt prispressande på övrig utgivning. En av poängerna var just att marknadsföra dessa som långt billigare än övrig skönlitteratur. Häftesserierna kan därför ses som ett väsentligt inslag i ett framväxande modernt mediasystem. De hade sin storhetstid på 1830- och 1840-talen, men deras försäljningssätt, genomslag och litterära betydelse levde kvar även under kommande decennier inom den svenska bokbranschen.

Häftesserier och förläggarkonkurrens

Hur fungerade häftesserierna – vad var det som gjorde att sådana blev en ny kanal för att nå ut med skönlitteraturen till läsarna? Principen var att man publicerade skönlitteratur i veckovisa häften som bildade långa löpande sviter under benämningar som *Läsebibliothek*, *Kabinettsbibliothek* och *Originalbibliothek*. Dessa serier ordnades som årgångar bestående av en handfull romaner som såldes genom så kallad subskription, vilket innebar att köparna betalade häftesvis efterhand. De veckovis löpande häftena innebar således att det skönlitterära stoffet i viss mån liknade nyhetsmaterial. Ett häfte omfattade vanligtvis omkring 50 till 100 sidor. Om en roman var voluminös krävdes det närmare ett dussin häften för att köparen skulle få den komplett. En berättelse slutade ofta mitt uppe i en mening i ett häfte, vilket ökade spänningsmomentet i väntan på fortsättningen i nästa veckas häfte. Ett nytt mediefönster hade öppnats för att under nya förutsättningar sprida skönlitterära texter. Pådrivande var marknadsmedvetna förläggare, som vid sidan av affärsidén genomförde förändringar även ifråga om det skönlitterära innehållets karaktär och de villkor som författarna kom att arbeta under.

Häftesserierna liknade, som Almqvist framhöll, periodiska publikationer som tidningar och tidskrifter, och släktskapet blev alltmer påtagligt från mitten av 1840-talet då flera förläggare övergick till prenumeration i förväg. Orsaken till denna förändring av försäljningsmetoden var att förläggarna sökte dra fördelar av tidningarnas portofrihet i utbyte mot erläggande av en stämpelskatt (förläggarna köpte så kallade bevillningsstämpel som man stämplade häftena med, se bild).⁸ Lars Hierta och Albert Bonnier gick härvidlag i spetsen med veckoskriften *Läsebibliotheket* respektive tidskriften *Europeiska Följetongen*. Men även konkurrenterna N.H. Thomson och Östlund & Berling anammade metoden. Några av förläggarna valde att omsluta det skönlitterära innehållet med ett antal sidor blandat redaktionellt material, så kallade misceller, för att ytterligare förstärka intrycket av att häftena i publicistisk mening tillhörde den periodiska pressen. Detta arrangemang gjordes främst av ekonomiska skäl. Kostnaderna var då som nu dryga för att distribuera trycksaker. Att låta häftena fungera som portofria tidskrifter var ett smart sätt att minska på utgifterna.

En centralgestalt inom detta mediesystem var tryckeriägaren, tidningsmannen och förläggaren Lars Hierta. På sitt nystartade bokförlag introducerade han häftesserierna på bred front i Sverige hösten 1833. Detta gjorde han parallellt med att *Aftonbladet* etablerades som en modern omnibustidning med riksspridning. De fiktiva världar som förmedlades i den skönlit-

Bevillningsstämpel på ett häfte från bokförläggarna Östlund & Berling.

teräre förläggarens häften var givetvis mer inriktade på spänning och underhållning än på sedelärande historier och estetiskt avancerade skapelser. Hierta utgör härvidlag ett ypperligt exempel på framväxten av en modern professionell förläggare. Bland övriga skönlitterära förläggare i Sverige fanns det några som insåg att Hiertas kommersiella metoder var den enda vägen för att få fart på försäljningen och göra förlagsaffärerna någorlunda lönsamma. De följde honom helt enkelt i spåren och kopierade framgångsreceptet.

De viktigaste efterföljarna och utmanarna till Hierta blev Niklas Hans Thomson och Albert Bonnier. Den förre var en gammaldags patriarkal boktryckare och förläggare som började sina bokliga affärer i Malmö och slutade som resignerad bibliotekarie i samma stad. Albert Bonnier lyckades däremot i långa loppet utveckla en större kommersiell bredd och etablerade sig på flera fronter med en framgångsrik boklåda vid Norrbro i Stockholm (grundad av brodern Adolf) som utgångspunkt. Det är inte möjligt att utse någon vinnare i den intrikata konkurrenssituation som uppstod kring tidens populära författarskap. Men så mycket vågar man påstå, att den intensiva jakten på skönlitterära nyheter, inledningsvis hämtade från utländska samtida populära författarskap, i hög grad präglade den skönlitterära marknaden. Nu fick inte de litterära smakdomarna utslagsrösten. Förläggarna förlitade sig i högre grad på publikens preferenser.

Det uppstickande mediet häftesserien spelade i praktiken huvudrollen i konkurrensen mellan förläggarna, där skiftningarna i konjunkturerna för översatt fiktionsprosa och svenska original märktes tydligt. I början av 1840-talet ökade emellertid utgivningen av svenska originalförfattare avsevärt.⁹ Det var inom de skönlitterära häftesseriernas medielandskap som den framgångsrika marknadsförfattaren Emilie Flygare-Carlén kunde göra karriär. En tvekamp utbröt rent av mellan Thomson och norrköpingsboktryckarna Östlund & Berling om denna romandrottning. Skåningen vid Östermalmstorg förlorade striden mot firman i provinsen, som dock ganska snart gick i konkurs på grund av alltför riskabla affärer.¹⁰

Denna förläggarkonkurrens, stundtals manifesterad i öppen kollision, mattades betydligt på 1850-talet, eftersom riksdagen 1851 beslutade om att fördubbla stämpelskatten på periodiska publikationer. Detta beslut hade såväl politiska och ekonomiska som estetiska orsaker. Man kan tolka det som en konservativ reaktion och ett försök att förhindra att underhållningslitteraturen utnyttjade den periodiska pressens förmånliga villkor.¹¹ Att publicera skönlitteratur som så kallade veckoskrifter blev därefter mindre attraktivt. Men utgivning av billigböcker, ofta baserad på försäljning via förhandsteckning av olika slag, var ett tillvägagångssätt som levde kvar och fortsättningsvis starkt präglade spridningen av skönlitteratur (och även uppbyggelselitteratur) i stora upplagor och till billigt pris även under resten av den period som är aktuell i denna bok.

Här finns anledning att infoga Sven Rinmans iakttagelser av utvecklingen på den svenska bokmarknaden fram till 1887. Han konstaterar i ett jämförande perspektiv att den svenska medelklassen var relativt illitterat, att översättningslitteraturen på 1870-talet hade en mycket stark ställning (omkring 70 procent av det totala antalet romaner) och att de svenska

Anmälan.

Hos Herrar Bokhandlare i Stockholm och Landsorten kan subskriberas på:

LASEBIBLIOTHEK

af

Den Nyaste Utländska Litteraturen

innefattande det utmärktaste af berömda utländske författares arbeten på prosa, såsom karaktersskildringar af särskilda folk och tider; romaner; noveller; en och annan utmärkt resebeskrifning m. m. Andamålet härmed är att till ett pris, som icke ens för den mindre bemedlade medför någon uppoffring, lemua på en gång ett angenämt och bildande tidsfördrif samt en öfversigt af den litterära samtidens skönaste alster.

Samlingen utgifves häftevis 3 å 4 häften i månaden, och säljes till resp. Subskribenten så väl i Stockholm som Landsorterna för *Alla skillingar Banco* häftet, hvilket utgör mindre än en tredjedel af det vanliga bokslådspriset. Subskription sker på 50 häften och fortfar tills det 50:de utkommit. Inga penningar erläggas på förhand. Dessutom erhåller hvar och en som uttagit alla 50 häften derefter gratis ett arbete af 3 å 4 häften.

Köpare af särskilda delar af arbetet betala 12 skill. Banco häftet. N:o 1 af samlingen, innehåller *Alhambra* af *Washington Irving*, i tvänne häften. N:o 2: *Grefve Robert af Paris* af *Walter Scott*, i 4 häften.

På baksidan av en vanlig förlagsartikel hösten 1833 annonserar Hierta för sitt nya *Läsebibliothek*.

böckerna var prisbilliga. Rinman understryker härvidlag att översättningslitteraturens starka ställning samt prisbilligheten delvis var ett resultat av Hiertas och Thomsons verksamhet. Deras billigläsning hade tveklöst bidragit till att öka läsintresset.¹²

Collage över häftesserier utkomna under senare delen av 1800-tal.

Johan Svedjedals tvåbandsverk *Bokens samhälle*, som tar vid där Rinmans förlagshistorik slutar, ger flera exempel på att billigutgivningen levde kvar en god bit in på 1900-talet, om än i andra former. Ofta förknippas 1800-talets häftesserier lite slarvigt med tjugofemöresböcker, som många har minnen av från tidigt 1900-tal.¹³ Det finns visserligen stora likheter mellan häftesserierna och senare tiders billighböcker, särskilt när det gäller reaktionerna på billigutgivningen som ett hot mot övrig litteraturproduktion. Men skillnaderna bör man också ta fasta på. De legendariska 25-öresböckerna utgavs sammanhållna, inte i häften, och liknar på så vis främst vår tids pocketböcker.

Litteratursociologi och mediehistoria

Som litteraturvetare med litteratursociologisk inriktning har det varit väsentligt för mig att kartlägga det kommersiella genombrottet på svensk bokmarknad i konkreta empiriska studier. Detta fenomen har visserligen

omnämnts i de litteraturhistoriska översiktsverken, men egentligen aldrig undersökts närmare. En av orsakerna till denna blinda fläck kan vara att utgivningen inte ansetts tillräckligt intressant ur ett estetiskt perspektiv. Den har helt enkelt betraktats som populärlitteratur utan nyanser. Men med ett sociologiskt och mentalitetshistoriskt synsätt är de långlivade häfttesserierna väl värda att utforska – inte minst av skälen att de verkligen nådde ut och blev omdiskuterade. Litteratursociologer har ofta valt att ägna sig åt läsningens historia och utforskar gärna tidigare obearbetade och försummade fält. Intresseinriktningen är därför inte heller främmande för att infoga den konstnärliga uttrycksformen litteratur i ett vidare medialt sammanhang.¹⁴

Häfttesserierna kan definieras som en specifik typ av tryckt massmedium. Förläggarna som valde att utge dessa serier är visserligen individuella aktörer, liksom författarna som ägnar sig åt en individuell praxis i sitt skrivande. Men som Jostein Gripsrup betonar är all medieproduktion i varierande utsträckning en "kollektiv process, som är organiserad på ett mer eller mindre industriellt sätt".¹⁵ Och det är just denna process, interaktionen mellan förläggare och författare kring själva utgivningsformen, som en litteratursociologisk infallsvinkel söker fånga. Med häfttesserierna som prisma kan man studera hur ett intrikat spel mellan individer formade en litterär marknad, för vilken de grundläggande spelreglerna ritades upp på 1800-talet. I förbluffande hög grad skapade detta förutsättningarna för bokmarknaden ännu idag.

Den franske litteratursociologen Robert Escarpit lanserade på 1960-talet begreppen det bildade och det populära kretsloppet inom litteraturdistributionen. En förfining av de litterära smakfrågorna utvecklade senare Pierre Bourdieu i teorierna om kulturens fält, där de ekonomiska och kulturella klasserna strider om hegemonin.¹⁶ Dessa inflytelserika teoretiker är svåra att förbise om man gör en litteratursociologisk undersökning. Men häfttesserierna bryter mot de dikotomier och skiktningar som Escarpit och Bourdieu målar upp i sina kretslopp respektive fält. De vida spridda förlagsprodukterna grep nämligen in både i det bildade och i det populära kretsloppet (läsare fanns såväl bland biskopar och professorer som bland drängar och pigor). Striderna i det litterära fältet tillfördes nya dimensioner när litteraturen utgavs av förläggare som var synnerligen mediemedvetna och innehade offentliga och politiska positioner. Här syftar jag främst på Hiertas roll som bokförläggare med tidiga folkupplysande ambitioner.

Den litteraturhistoriska forskningen har av hävd varit fokuserad på att placera in författarna och deras verk i olika epoker och litterära strömning-

ar såsom romantik, realism och modernism. Häftesseriernas litterära stoff, liksom mycket av den fortsatta bokutgivningen mellan, låter sig inte så lätt fångas i sådana kategorier. Om man lämnar författarbanorna och deras plats inom olika litterära skolor kan ett annat landskap skönjas. De mediala utbytena inom häftesserierna var omfattande. Ett stort antal texter på tyska, engelska och franska överfördes till svenska under närmast fabriksmässiga former. Remedieringen mellan de europeiska länderna blev synnerligen intensiv särskilt i samband med konkurrensen mellan Lars Hierta och Albert Bonnier. Den svenska litteraturhistorien är i mångt och mycket en översättningshistoria. Det faktum att Sverige varit och är en importkultur har ofta kommit i skymundan, eftersom historieskrivningen främst uppehållit sig vid det nationella.¹⁷ Mycket återstår att utforska när det gäller medialt utbyte på bokmarknaden och växlingen mellan nationella och internationella perspektiv.

Men de allra flesta svenskar fick trots allt efter folkskolans införande sina första sekulära läsintryck i *Läsebok för folkskolan*. Den riksspridda läseboken utkom 1868 och fick ett långt liv i flera olika upplagor ända fram till 1938.¹⁸ Där presenterades en nationell litterär kanon, som i mycket skilde sig från det blandade smörgåsbord av berättelser (ofta hämtade från andra länder) som de kommersiella förläggarna presenterade i häftesserierna. Denna spänning mellan kanoniserad och icke-kanoniserad litteratur, mellan högt och lågt värderad litteratur, är en dikotomi som vi lever med än idag.¹⁹ Men diskussionen ser annorlunda ut nu, eftersom skolans normerande funktion har försvagats betydligt. De kommersiella krafterna är så mycket mer utvecklade och får därmed större genomslag.

Mediesystem och konsumtionsrevolution

Hur kommer då häftesserierna in i ett resonemang kring begreppet mediesystem? Om mediesystem avser en historisk konstellation av medier med betoning på förhållandet mellan den mediala helheten och dess ingående delar, kan man konstatera att häftesserier i relation till övriga medier profilerades som en framgångsrik kommersiell produkt under en ganska lång period av 1800-talet. Häftesserierna utgjorde en viktig del av mediesystemet i stort, och tryckta skrifter var en medieform som under 1800-talet gjordes alltmer tillgänglig genom massproduktion.²⁰

I detta sammanhang kan det vara relevant att ställa frågan hur den billigt köpta skönlitteraturen förhöll sig till framförallt tidningspressen, som expanderade under samma period. Tidningarna innehöll ofta vissa skönlitterära inslag. Men en riktigt farlig konkurrent till häftesserierna blev först

tidningsföljetongen, som slog igenom på allvar under 1840-talet som ett lockande inslag under strecket i tidningarna.²¹ Flera av de författare som förekom i häftesserierna ägnade sig parallellt åt att skriva för tidningarnas följetonger. Dessa brödskrivande författare hade ofta skolats i att skriva på beting för häftesserierna och kunde lätt ställa om till följetongen.

Skönlitteraturen migrerade och översattes mellan olika publikationsformer. Romaner och noveller kunde ibland omarbetas och tryckas i nya versioner och publikationer och även framföras på teaterscenen. Ett antal texter i häftesserierna var i själva verket dramatiska verk redan från början. Det är betydligt svårare att distinkt artikulera på vilket sätt som formmässiga förändringar inom ett medium påverkade ett annat. Inverkade det galleri av berättelser som häftesserierna förmedlade på andra konstnärliga uttryckssätt såsom bildkonst, musik eller dramatik? Sådant är naturligtvis alltid svårt att leda i bevis, förutom genom enskilda exempel. Ett dylikt är engelsmannen Edward Bulwer Lyttons roman *Eugene Aram*, som översattes till svenska i häftesserien *Läsebibliothek* 1834. Texten överfördes vidare till scenens värld när en dramatisering av romanen i fem akter 1840 framfördes på teatern i operahuset. I nästa led migrerade ursprungsberättelsen till ett visuellt medium, då Josabeth Sjöberg inspirerades att måla en akvarell med ett motiv ur pjäsen.²² Det är alltså högst sannolikt att den rika berättelsemarknaden i form av en skönlitterär underhållningsindustri som växte fram på 1830- och 1840-talen fick betydelse för hur övriga medier hanterade dramaturgi och berättarteknik under kommande decennier.

Som jag redan understrukit innebar häftesseriernas starka genomslag att övrig litteraturutgivning fick göra på sig. Den vanliga textbehållaren, boken, hade all anledning att känna sig hotad. Härvidlag utgör Sverige ett specifikt fall. Den bastanta trevolymromanen fick inte lika starkt genomslag på svensk mark som i Storbritannien. Och de voluminösa följetongsromanerna importerade från Frankrike paketerades oftast i periodiskt utgivna veckoskrifter, vilket också gjorde att boken i traditionell mening fick en konkurrent. Om vi blickar framåt i tiden till andra halvan av 1800-talet förmedlades skönlitteraturen i ett ständigt växelspel mellan olika medieformer. Boken var ingalunda allenarådande i förläggarnas försök att vinna köpare. Den skönlitterära texten utmärktes av en hög flexibilitet inom 1800-talets mediesystem.

Det kommersiella genombrottet på svensk bokmarknad var ingen isolerad företeelse, utan ingick i ett gryende konsumtionssamhälles framväxt. Bland ekonomhistoriker talar man till och med om en konsumtionsrevolution vid mitten av 1800-talet. Med detta menas att bredare skikt av

befolkningen, inte bara de välbärgade, fick ett ökat konsumtionsutrymme. Denna process innebar att allt fler varor producerades som kunde hålla ett relativt överkomligt pris.²³ Hierta kallar till och med sina häften för läsning till "godt pris". Bokförläggarna bedrev för sin tid ganska avancerade reklamkampanjer, och dessa var alldeles tydligt utformade för att locka de nya konsumentgrupperna till de billiga produkterna. Häftesserierna utvecklades till att bli vardagsvaror, eftersom alltför få fick ekonomiska möjligheter att köpa dem. Särskilt Hierta fick därför utstå skarp kritik för att hans häftesserie ändrade på de inrotade vanorna när det gäller konsumtion av just skönlitteratur. I en försvarsartikel i *Aftonbladet* den 14 februari 1838 belyser tidningsägaren detta på ett konkret sätt: "Hvad är då i sjelfva verket egentliga orsaken till allt det ofvannämnda skriket? ingenting annat än att 'läsbegäret' börjar mera än förr 'gå paralelt med begäret att äta väl, dricka väl, sofva väl, roa sig väl;' det vill säga att en eller annan todde möjligen börjar uppoffras för att köpa ett häfte af de förderfliga läsebiblioteken."²⁴ Med andra ord hade romanen blivit en vardagsvara bland andra.

Metoden att distribuera häftesserierna så snabbt och billigt som möjligt bidrog till att den gryende kulturkonsumtionen började växa fram efter nya mönster. Häftesseriernas veckovisa spridning har ibland skildrats som ett slags happening, en händelse att vänta på när postbudet kom eller häftet hämtades i boklådan. Förläggarna påverkade och styrde genom sina tydliga distributions- och försäljningsvillkor köparnas och läsarnas vanor. Dessa blev införlivade i ett mediasystem som ofta talade i termer av efterfrågan, snabba översättningar, rykande färskas nyheter och så vidare. Detta borde även ha påverkat konsumtionen av andra medier. Läsvanor och kulturkonsumtion kan synas vara trögrörliga ting, men om det införs nyheter som får verkligt genomslag, kan dessa ge långtidsverkan.

De ekonomiska förutsättningarna för romanproduktionen i Sverige blev för lång tid framöver starkt präglade av häftesseriernas arbetssätt. Att försöka pressa priset och göra litteratur tillgänglig för flera har i häftesseriernas efterföljd varit en ledstjärna på svensk bokmarknad ända fram till de senaste decenniernas statliga bidrag till lågprissatsningen En bok för alla. Men dessa har fått stryka på foten med huvudargumentet att det nu-förtiden är betydligt lättare att komma över billiga böcker i det stora kommersiella utbudet. Kvalitetsurval talar man mera sällan om. Ett kulturpolitiskt ansvar stämmer inte överens med det utpräglade marknadstänkandet som råder idag.

Den billigt köpta romanen i häftesseriernas form medförde att det så småningom utkristalliserades en borgerlig roman på de större svenska

bokförlagen decennierna efter 1850. Denna segmentering gick naturligtvis hand i hand med övrig samhällsutveckling då medelklassen ekonomiskt och politiskt på allvar blev en kraft att räkna med. Parallellt med detta etablerades också en mängd arbetar- och folkrörelseförslag, som stod för en alternativ offentlighet vid sidan av den som dominerade på kultursidorna och inom akademierna.²⁵ Samtidigt som det bildade kretsloppet konstituerades främst i Stockholm och de större städerna kan man notera andra kretslopp regionalt och lokalt kopplade till intressegrupperingar, i första hand olika folkrörelser samt fackliga och politiska organisationer. Dessa rörelser publicistiska vägar har starkt präglat den svenska kulturen på bredden, särskilt under de sista decennierna av 1800-talet och det begynnande 1900-talet. Här bör man också betona framväxten av kvinno- och kvinnliga författarnas nätverk som viktiga deloffentligheter.²⁶

Mediekritik, kulturhistoria och litteraturforskning

I framställningar om den moderna mediehistorien diskuteras ofta problemen med maktkoncentrationen inom medierna och dess negativa konsekvenser inom det som nu närmast kan betecknas som ett globalt mediasystem. Kritik riktas mot likriktning och styrning av medierna i händerna på en maktägande elit. 1800-talets medier och medieföretag är till omfattning och storlek inte jämförbara med dagens, men likartade farhågor uppades i samband med de kommersiella bokförläggarna. Den konservativa mediekritiken på 1830-talet hade självklart häftesserierna som ett av sina främsta hatobjekt. Ett talande exempel på hur tidningsmannen och förläggaren Hierta fick utstå kritik för sin dominerande maktposition som publicist finner man i *Freja* den 11 juli 1837 under rubriken "Litterär industri":

Det har nemligen hos oss uppstått en besynnerlig spänning deraf, att Aftonbladet sökt uttränga alla andra tidningar hos publiken, medan dess Utgifvare på samma gång kastat sig på alla slags öfriga litterära förläggarspekulationer. Den som, såsom publicist, har lätt att meddela en stor allmänhet hvad han behagar, har också lätt att rekommendera sina egna förlager, medan han undertrycker andras. Man har exempel på, att Aftonblads Redaktionen, af enskilt agg till en förläggare, tillsagt i sitt kontor, att inga annonser om hans förlager införas i bladet, under det likväl Aftonbladet oupphörligt i hvarje nummer förklarar sig vara ett annonsblad.²⁷

Hierta hade inte bara politiska fiender utan också mediala sådana. Det rörde sig i hög grad om konkurrens inom en gryende mediekapitalism.

Mot denna negativa bild av Hiertas dominerande roll står dock förhållandet att Sverige (och övriga nordiska länder) tack vare sitt omfattande tidningsläsande under 1800-talet utvecklat läskunnigheten till att bli något annat än elementärt draggande av psalmverser. Vad nöjesläsningen under 1800-talet egentligen betydde i sammanhanget är ännu inte helt klarlagt. Visserligen hade det kyrkliga påbudet från slutet av 1600-talet att prästen skulle kontrollera församlingsbornas läskunnighet lagt grunden. Och genom folkskolan efter 1842 fick man ett effektivt redskap för kunskapsförmedling överhuvudtaget. Men det är värt att påpeka att det inte bara var kyrkan och skolan som bidrog till alfabetiseringen. Även nöjesläsningen hade sin givna betydelse för läsfärdighetens uppövande.

Hur kunde en specifik utgivningsform så starkt engagera, uppröra och förändra mediebilden på bokmarknaden, det som jag velat kalla ett nytt mediefönster? Hur kunde några till det yttre oansenliga och billigt producerade häften väcka ett sådant uppseende? Uppenbart är att de hotade den äldre konservativa utgivningskulturen hos de redan etablerade förläggarna. Snällpressen med sina möjligheter att sprida alltmer trycksaker till alltfler innebar ett genombrott för ett kapitalistiskt produktionssätt kring det tryckta ordet.²⁸ Nu kom den att användas fullt ut inom ett sekulärt område av samhällslivet – inte undra på att det var utmanande.

För att kunna frilägga konkurrenssituationen mellan bokförlagsfirmorna är det därför nödvändigt att undersöka de materiella förutsättningarna för verksamheten. Sådant som tryckerimaskiner, transportmöjligheter, översättarkontakter, bokhandels status och författarlanseringar utgör grundförutsättningar för att teckna en bild av hur häftena skapades och spreds i olika historiska konstellationer. Den omfattande utgivningen, 441 fiktionsberättelser mellan 1833 och 1851, innebar att det närapå varannan vecka publicerades skönlitteratur i någon av de häftesserier som jag undersökt. Med andra ord var denna företeelse central inom tidens mediesystem.

Mediesystemperspektivet implicerar en panoramisk blick och en större vidsyn och öppenhet för flera mediala uttryck – inte bara de traditionella i tryckt form. I litteraturhistorien är till exempel den exklusiva romantiken under tidigt 1800-tal extremt högt värderad i forskningen, medan perioden 1850 till 1880 blivit ett ingenmansland – en mellanperiod som man har svårt att karaktärisera. De litterära uttrycken ingick då i allt högre grad i symbios med pressen och tryckproduktionen exploderade överlag. Moderniseringen av kommunikationerna genom järnvägsbyggandet samt in-

förandet av telegraf och telefon innebar samtidigt att det tryckta ordet miste något av sin exklusivitet som kommunikationsform. Litterär hjälte blev man inte längre bara tack vare författande av ett antal upphöjda verk. Folktribuner som August Blanche och August Strindberg avlöstes av en ny tids mediepersonligheter. En veritabel personkult gjorde till exempel Heidenstam till en celebritet, som blev mer spridd och bekantgjord i bildform än genom exklusiva diktsamlingar.²⁹

Att förena tidningsutgivning med förlagsverksamhet var ofta en förutsättning för att hålla ett tryckeri igång. Men en publicist och författare som Carl Fredrik Ridderstad agerade inte bara genom publicerandet av tidningen *Östgötha Correspondenten* och förläggandet av skönlitteratur. Ridderstad blev under perioden 1840 till 1870 också centralfigur i lokalsamhället Linköping och intog en position som i sitt slag kan jämföras med Hiertas i huvudstaden. Ridderstads nätverk bestod i ett antal associationer: Skarpskytteförening, Reformsällskap, jordbruksbank, Bildningscirkel och Fångvårdsförening. Dessa ingick, hävdar Hans Abenius, i ett medborgarprojekt som föregick det förändringsarbete som folkrörelserna senare kom att bedriva.³⁰ Utifrån denna typ av verksamhet kan man – som Patrik Lundell gör i sitt bidrag till den här boken – vidga medieundersökningarna till att gälla även protokoll, pamfletter, brev och dylikt i en analys av hur olika tryckta produkter interagerade i det tidiga föreningsväsendets verksamhet. Tryckprodukter kan således undersökas från olika utgångspunkter. Man kan som jag gjort fokusera på specifika förläggares lansering av häftesserier, en specifik regions tidningspress, lyfta fram en enskild aktör och hans nätverk eller närmare granska pressmedarbetarnas handlingsmönster och roller.³¹

Anders Ekström har i en översiktsartikel tagit fasta på fyra spår för en kulturhistorisk medieforskning. Han hävdar att det finns välkända objekt gömda i arkiven som ”förbisetts i sin egenskap av medier, till exempel böcker och museiföremål”.³² Så har jag också uppfattat mitt forskningsobjekt – häftesserierna. De har förvarats i biblioteken, men knappast i någon större utsträckning uppmärksammats av forskningen och sällan blivit framtagna ur biblioteksmagasinen. Vidare framhåller Ekström att ”nya medier tycks också i den meningen synliggöra gamla medier”.³³ Man kan tydligt se paralleller till flera sekvenser i bokens moderna historia som liknar häftesserierna som fenomen, alltifrån billigserierna i början av 1900-talet till pocketboomen på 1990-talet. Situationen på bokmarknaden idag utgör motiv nog för att legitimera en undersökning av den kommersiella bokmarknadens historiska rötter.

Men det kulturhistoriska mediebegreppet har kritiserats och man har

ifrågasatt ”vinsterna med att dra ner boken och skriften i dess mediala materialitet”.³⁴ De historiserande och kontextualiserande perspektiven har dock överlevt under 1900-talet och hävdar sin rätt att existera inom de estetiskt orienterade forskningstraditionerna. När historiska undersökningar fokuserat på de estetiska objekts materiella förutsättningar, användning och cirkulation har dessa därigenom förvandlats till historiska artefakter.³⁵ Men ofta har forskningen på senare tid också tillfogat ett aktörs- och nätverksperspektiv när det gäller de enskilda aktörerna eller kreatörerna av de mediala uttrycken.

Representationsbegreppet blev under 1980- och 1990-talen centralt inom kulturhistorien och kan delvis ses som en reaktion mot socialhistorien (kvantitativa studier) som dominerat under tidigare decennier. Med representation menas kulturella föreställningar som iscensätts historiskt och i nutid i olika mediala uttrycksformer och sammanhang. Denna kulturella meningsproduktion är enligt Roger Chartiers synsätt rent av en historisk drivkraft.³⁶ Kulturhistorisk medieforskning har emellertid inte influerat litteraturvetenskapen i någon högre grad. Det närmaste ett representationsperspektiv man kommit är försöken att ägna sig åt bokhistoria eller läsningens historia med influenser från Chartier och Robert Darnton. Men som jag redan tidigare påvisat har dessa frågeställningar varit ett återkommande inslag inom litteratursociologin, där också mottagarna av litteraturproduktionen utgör en viktig delfaktor i analysen. Mediebegreppet används dock sällan inom svensk bokmarknadshistoria. Däremot har den digitala utvecklingen på medieområdet och dess påverkan på bokmarknad, läsandet och det litterära berättandet idag blivit en fråga som ideligen uppmärksammas i debatten och undersökts av ett antal litteratursociologer.³⁷

Fokuseringen på skönlitteratur som en snabbt och billigt spridd vardagsvara i denna artikel har uppenbara kulturhistoriska konnotationer. Det är värt att understryka att 1800-talet erbjöd en uppsjö av både nya och gamla medieformer. Trycksaker var visserligen inte nya påfund, men det pågick uppenbart ett utvecklingsarbete av nya produkter och fysiska kanaler som bättre kunde motsvara de nya läsargruppernas behov och nivåer. Den kommersiella bokmarknaden på 1800-talet kan faktiskt fungera som en historiskt parallell till de allmängiltiga problem som hänger samman med spridandet av trycksaker även i den yttersta av digitala tider. Utan tvekan kan man ”finna analogier mellan exempelvis mediekulturen kring 1850, med sitt mångskiftande utbud av medieformer, och dagens heterogena webblandskap”.³⁸

Nu på 2000-talet expanderar exempelvis nätbokhandeln, som funnit

att snabba och säkra transporter samt låga priser är oslagbara konkurrensfördelar. Samtidigt tampas den gamla traditionella bokhandeln med betydande problem och kan inte konkurrera med nätbokhandelns genomtänkta koncept när det gäller logistik, tillgänglighet dygnet runt och ett brett utbud. Det märkliga förhållandet har inträtt att småförlagen, som den vanliga bokhandeln helst inte gör några affärer med, lättare blir synliggjorda via den superkommersiella nätbokhandeln.

Mediekulturen är föränderlig, men också sig lik i sina grundläggande mekanismer. Vi diskuterar fortfarande, liksom i den upprörda debatten på 1830-talet, utifrån motsatspar som dyrt/billigt, exklusivt/vardagligt och varaktigt/kortlivat. Ett elitnätverk som stod för bildning och kulturellt kapital utmanades av och försökte försvara sig mot en gryende konsumtionsinriktad massmarknad. Frågor som gäller klass och kön är också väsentliga för en helhetssyn på hur 1800-talets mediesystem fungerade. Den fiktiva berättelsen, ofta författad av kvinnor, var en del av ett mediesystem som under 1800-talet stöptes i nya former – bland annat genom häftesserier.

NOTER

- 1 *Spegeln* 25/1 1838.
- 2 Om den svenska utvecklingen som liknar den övriga europeiska: Gunnel Furuland, *Romanen som vardagsvara: Förläggare, författare och skönlitterära häftesserier i Sverige 1833–1851 från Lars Johan Hierta till Albert Bonnier* (Stockholm: LaGun, 2007), 43–118. Artikeln bygger på och utvecklar resonemang i detta arbete.
- 3 Bo Bennich-Björkman, *Författaren i ämbetet: Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1970).
- 4 Undersökningen bygger på den bibliografi över fyra förlagsfirmors skönlitterära häftesserier som jag utarbetat, *Bibliografi över svenska skönlitterära häftesserier 1833–1851* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 2006).
- 5 Furuland, 457–475.
- 6 *C J L Almqvists journalistik: Urval, inledning och kommentarer av Bertil Romberg*, II, 1846–1851 (Hedemora: Gidlund, 1989), 134, 136.
- 7 Johan Svedjedal, *Frihetens rena sak: Carl Jonas Love Almqvists författarliv* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2009), 127, 166, 170–175.
- 8 Häftesserierna finns ofta noterade i Sture M. Waller, *Den svenska pressens upplagor 1824–1872* (Göteborg: Nordicom, 2001).
- 9 Johan Svedjedal, *Almqvist – berättaren på bokmarknaden: Berättartekniska och*

- litteratursociologiska studier i C.J.L. Almqvists prosafiktio kring 1840* (Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi, 1987), 32f.
- 10 Min undersökning av det regionala tryckeriet och förlaget Östlund & Berling i Norrköping har tagit intryck av Patrik Lundell, *Pressen i provinsen: Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850* (Lund: Nordic Academic Press, 2002).
 - 11 Thomas von Vegesack, *Stockholm 1851: Staden, människorna och den konservativa revolten* (Stockholm: Norstedt, 2005), 95–98. Detta antyddes redan hos Bo Bennich-Björkman, ”Nummerboksfiction och transporter under svenskt 1800-tal” (opublicerat manuskript – tänkt att publiceras i *Litteratur och samhälle* 1988:1/2). Manuskriptet finns i min ägo.
 - 12 Sven Rinman, *Svenska bokförläggareföreningen 1843–1887: En historisk översikt utarbetad med anledning av föreningens 100-årsjubileum* (Stockholm: Svenska bokförläggareföreningen, 1951), 247, 249, 253, 256f.
 - 13 Johan Svedjedal, *Bokens samhälle: Svenska Bokförläggareföreningen och svensk bokmarknad 1887–1943* (Stockholm: Svenska Bokförläggareföreningen, 1993), vol. I, 399–409, vol. II, 784–786.
 - 14 Om utvecklingen mot medievetenskap inom litteraturvetenskap med rötter i strukturalism och marxism, se Jostein Gripsrud, *Mediekultur: Mediesamhälle* (Göteborg: Daidalos, 2000), 68–70.
 - 15 Gripsrud, 355.
 - 16 Gripsrud, 364f. Om Bourdieus betydelse för ämnet kulturekonomi, se Emma Stenström, *Konstiga företag* (Stockholm: Natur och kultur, 2008).
 - 17 Dessa synpunkter har Lars Kleberg länge pläderat för, nu senast i ”Behövs en svensk översättningshistoria?”, *Konsten att översätta: Föreläsningar vid Södertörns högskolas litterära översättarseminarium 1998–2008* (Södertörn: Södertörns högskola, 2008), 17–34.
 - 18 Se vidare Lars Furuland, ”’Lyssna till den granens susning...’: Om en läsebok som folkuppfostrare”, *Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademiens årsbok* 1987 (Stockholm: KVHA, 1987).
 - 19 Se vidare Anders Öhman, *Populärlitteratur: De populära genrernas estetik och historia* (Lund: Studentlitteratur, 2002).
 - 20 Solveig Jülich, Patrik Lundell & Pelle Snickars, ”Mediernas kulturhistoria: En inledning”, *Mediernas kulturhistoria* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008), 12.
 - 21 Ingemar Oscarsson, ”Fortsättning följer”: *Följetong och fortsättningsroman i dagspressen till ca 1850* (Lund: LiberLäromedel, 1980).
 - 22 <http://www.stockholmskallan.se/php/fupload/SMF/SSM0100563.jpg> (senast kontrollerad den 11 december 2009).
 - 23 Furuland 2007, 44f. Konsumtionsforskning är ett vitalt forskningsområde. Se Christer Ahlberger & Pia Lundqvist, red., *Varans vägar och världar: Handel och konsumtion i Skandinavien ca 1600–1900* (Göteborg: Historiska institutionen,

- 2007) och Pia Lundqvist, *Marknad på väg: Den västgötska gårdsfarihandeln 1790–1864* (Göteborg: Historiska institutionen, 2008).
- 24 *Aftonbladet* 14/2 1838
- 25 Om arbetar- och folkrörelseförlag hos Svedjedal, *Bokens samhälle*, I, 292–315 och II, 699–738.
- 26 Exempel på ett breddat perspektiv på publicistisk verksamhet och enskilda personers betydelse i historien finner man i Boel Englund & Lena Kåreland, *Rätten till ordet: En kollektivbiografi över skrivande stockholmskvinnor 1880–1920* (Stockholm, Carlsson, 2008) och hos Torgny Nevéus, *Vi alla byggde landet: Svenska kvinnor och män 1890–1910* (Uppsala: Uppsala Publishing House, 2008).
- 27 *Freja* 11/7 1837
- 28 Daniel C. Hallin & Paolo Mancini, *Comparing media systems: Three models of media and politics* (New York: Cambridge University Press, 2004), 146–150.
- 29 Andreas Nyblom, *Ryktbarhetens ansikte: Verner von Heidenstam, medierna och personkulturen i sekelskiftets Sverige* (Stockholm: Atlantis, 2008).
- 30 Hans Abenius, *Det självpåtagna uppdraget: En undersökning av medborgarprojektet kring tidningen Östgötha Correspondenten 1840–1870* (Göteborg: Historiska institutionen, 2007).
- 31 Utöver Abenius och Lundells anförda arbeten åsyftas här Johan Jarlbrinks *Det våras för journalisten: Symboler och handlingsmönster för den svenska pressens medarbetare från 1870-tal till 1930-tal* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 2009).
- 32 Anders Ekström, ”Kulturhistorisk medieforskning: Fyra spår”, *Mediernas kulturhistoria*, red. Solveig Jülich, Patrik Lundell & Pelle Snickars (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008), 33.
- 33 *Ibid.*, 34.
- 34 *Ibid.*, 35.
- 35 *Ibid.*, 36.
- 36 *Ibid.*, 38–40.
- 37 Se vidare Johan Svedjedal, *Den sista boken* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2001); Johan Svedjedal, *The literary web: Literature and publishing in the age of digital production: A study in the sociology of literature* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 2001); Petra Söderlund, *Bokringen: Läsarnas navigatör på Internet* (Uppsala: Avd. för litteratursociologi, 2002); Petra Söderlund, *Läsarnas nätverk: Om bokläsare och Internet* (Uppsala: Avd. för litteratursociologi, 2004); samt Anna Gunder, *Hyperworks: On digital literature and computer games* (Uppsala: Avd. för litteratursociologi, 2004).
- 38 Jülich, Lundell & Snickars, 16.

Nykterhetsfrågans mediala förutsättningar och karaktär

ATT FOLK BORDE SUPA MINDRE hade det talats om långt tidigare.¹ Men i slutet av 1830, för att fira tusenårsminnet av Ansgars första Sverige-besök och initiera en ny vändpunkt, utgav Carl af Forsell anonymt skriften *Underrättelser om de i Amerika inrättade Temperance Societies*. Forsell efterlyste bland annat föreningsbildande, och han kom ganska snart att höras. Detta var startskottet för en organiserad nykterhetsrörelse i Sverige. Redan under 1830-talet kom diskussioner och initiativ relaterade till nykterheten och superiet att begreppsliggöras som ”nykterhetsfrågan”, som en av de första ”frågorna” jämte ”fattigvårdsfrågan” och ”den sociala frågan”. Terminologin anger att det rörde sig om ett tämligen allmänt erkänt problemområde som på olika vis och i stor skala representerades i offentligheten, eller annorlunda uttryckt: att problemområdet på en rad sätt och i betydande omfattning medierades. Den nya terminologin antyder förstås också tillvaron av mediala förhållanden vilka överhuvudtaget möjliggjorde uppkomsten av något sådant som ”frågor”.²

Den nykterhetsivrande brukspatronen Carl Ekenstam, som redan i januari 1831 stiftade en förening vid sitt mässingsbruk i östgötska Gusum, norr om Valdemarsvik, utgör centralnoden i det mediala system som ska spåras. Ekenstam själv är inte huvudsaken och artikeln utgör ingen regelrätt fallstudie utan mannen fungerar som utgångspunkt för prövande resonemang. Han var aktiv under hela den tidiga nykterhetsrörelsens period, från 1830 till slutet av 1850-talet. (Den mesta verksamheten i landet dog ut

efter husbehovsbränningens avskaffande 1855 för att sedan få fart igen, med visst bistånd av den åldrige Ekenstam, under 1870-talet.) Han närma-
de sig problemet utifrån ett lantbruksperspektiv, men kunde också lägga
andra nationalekonomiska liksom moraliska och religiösa perspektiv på
frågan, och han beställde till exempel en nykterhetsbön. Han skrev veten-
skapligt orienterade skrifter men också bland annat en folklig katekes. Han
var verksam på lokalplanet och både i ett regionalt och nationellt samman-
hang. Ekenstam kommer vidare att sättas in i en bredare nykterhetskon-
text, inom länet i första hand men även genom nationella utblickar, vari-
från exempel överhuvudtaget kan lånas där han själv lämnat luckor.

Av mycken litteratur kan man lätt få för sig att det enda medium värt
någon uppmärksamhet under den här tiden är den periodiska litteratu-
ren. Pressen menas ofta ha varit det ur opinionsbildningssynpunkt vikti-
gaste mediet, och den betraktas samtidigt som den bästa ingången för att
i efterhand komma åt dominerande opinioner. Just denna period har i
svensk presshistorieskrivning dessutom framställts som ett genombrott
för en fri och öppen pressdebatt; man har då tilldelat huvudrollerna an-
tingen Johan Johansson, Georg Scheutz och *Argus* från 1820 eller, och
betydligt oftare, Lars Hierta och *Aftonbladet* från 1830.³ Ekenstam själv
hade emellertid en helt annan syn på saken. 1845 klagade den produktive
och annars välspridde nykterhetsmannen på att de allmänna tidningarna
ignorerade nykterhetsfrågan. De ”tiga såsom goda barn”, skrev han till
en vapenbroder.⁴ Och en sådan klagan är förstås svår att förena med fö-
reställningar om pressen som ett tankarnas torg.

Artikelns poänger är 1) att visa att nykterhetsfrågan skapades i en
mängd olika medier och att den mångmediala karaktären kan förstås
som en förutsättning för uppkomsten överhuvudtaget av ”frågor”; 2) att
den tidiga nykterhetsrörelsen inte ska förstås endast *genom* dess olika me-
diala uttryck utan i stor utsträckning *som* desamma; och 3) att mediesys-
temperspektivet kan öppna blicken för komplexa relationer som avse-
värt nyanserar etablerade föreställningar om tidens såväl medieutveck-
ling som associationsväsende. Frustrationen över den nya pressen hos en
uppburen medborgare och framgångsrik opinionsbildare ska, kort sagt,
göras begripligare.

Nykterhetens medieformer

Genom att fokusera på ett av sekelmittens mest brännande ämnen visar
den här artikeln på behovet av att uppmärksamma också andra medie-
former än tidningarna och tidskrifterna; detta för att förstå både nykter-

heten och pressen. Till att börja med handlar det därför om att besvara en nog så elementär men helt grundläggande fråga: Genom vilka medier mötte olika publikar nykterhetsfrågan? Följdfrågor om faktisk cirkulation och olika publika kretslopp är svårare att besvara, men en bit på vägen går att komma även om det i denna artikel endast blir antydningssvis. Detsamma gäller hur medieformerna inverkade på varandra, och hur enskilda aktörer förstod och förhöll sig till dessa fenomen.

Frågar man sig vilka medieformer Carl Ekenstam och nykterhetsivrarerna i allmänhet använde sig av, inser man snart att det rör sig om ett vitt spektrum. Det finns därför anledning att med ett generöst mediebegrepp teckna konturerna av detta mediala panorama. Ekenstam skrev och mottog förstås brev, privata som mer officiella. Även andra handskrivna dokument hör till bilden: underskrifter, manuskript, insamlingslistor, protokoll och räkenskaper, liksom "ett skriftligt document" som Ekenstam omtalar i ett tal på midsommarafton 1832 vari utlovas att, som det står i manuset, "lönkrogen vid Elgerum kommer att upphöra vid nästkommande Michaeli tid".⁵ En del av detta material kom sedan att tryckas. Annat utgjorde endast grund och förutsättningar för vad som hamnade i tryck. Manuskript, som ofta cirkulerade bland de initierade, blev till pamfletter och böcker; stadgar, formulär, årsberättelser utgavs av trycket. Ekenstams böcker och småskrifter innefattar huvudsakligen utifrån ett lanthushållningsperspektiv sakligt argumenterande framställningar, av både ett tillgängligare och mer fackmässigt slag. I ett vidare perspektiv går här att bokföra även sådant som fiktionsprosa, böner, predikningar och tal. Liksom andra nykterhetsvänner publicerade sig Ekenstam vidare i såväl allmänna tidningar som tidskrifter, inklusive de specialiserade nykterhetstidskrifterna som omsider dök upp på marknaden. I olika periodiska publikationer blev han därtill föremål för referat och citering, till exempel då han suttit som ordförande vid något nykterhets- eller lantbruksmöte. Höjs återigen blicken bortom just Ekenstam, är det nykterhetsrelaterade tidningsstoffet generellt sett mycket heterogent; här finns allt från lustiga och tragiska anekdoter över officiella meddelanden, annonser och referat av möten till utrymmeskrävande resonemang och religiös patetik. I nykterhetstidskrifterna togs xylografin, som vid den här tiden fick ett genombrott överhuvudtaget i Sverige, ofta i bruk, och dessa bilder var ofta religiösa, på annat sätt symboliska eller slog an en realistisk ton med till exempel interiörer från supande familjers hem. Frågan har inte utretts vidare, men vad gäller just bildbruket kan man åtminstone tänka sig också ett mer entydigt kommersiellt intresse hos enskilda entreprenörer att exempelvis framställa kiste-brev och andra gottköpsbilder med nykterhetsrelaterade motiv.⁶

Nyktterhetens budskap ljöd även muntligen. En mycket stor del av de personer som intog ledande roller i den organiserade nyktterhetsrörelsen var präster. Dessa hade självklara plattformar i predikstolen och husförhört. Brukspatronens storebror till exempel, komministern i Hannäs tillika kunglige hovpredikanten Thure Ekenstam, läste högt ur bland annat "den förträfflige" Robert Bairds 1836 på konung Karl Johans initiativ och bekostnad översatta bok om rörelsen i Amerika, detta både vid husförhör och från predikstolen.⁷ Just predikstolen (*eller* tidningspressen, i stadgarna intressant nog framställda som två alternativa medier) skulle i Ekenstams egen förening användas för att offentliggöra löftesbrytares namn, en paragraf som visserligen ganska snart ströks ur stadgarna eftersom den ansågs "olämplig".⁸ Nyktterhetsvänner var även pådrivande för att till exempel Svenska läkaresällskapets yttrande angående brännvinets skadlighet skulle en gång varje år uppläsa i rikets predikstolar. Tal och predikningar trycktes förstås inte alltid, men riktades däremot som regel direkt till en publik, om det så rörde sig om den egna församlingen, ledamöterna i nyktterhetsföreningen eller större folksamlingar vid stora utomhusmöten.

Dessa sammankomster kan ses som ett slags medieform i åtminstone två avseenden. Dels som den form som innehöll de talade orden och de vidarebefordrade skrifterna, precis på samma sätt som tidningsmediet innehåller texter och bilder. Dels som ett slags symboliska manifestationer i sig själva, som rumsliga medier, vilka liksom tidningen som fysiskt objekt signalerar vissa föreställningar och värden. Denna dubbelhet, symboler *och* behållare för andra medier, gäller även för till exempel de olika nyktterhetsbibliotek som organiserades, bland annat i Ekenstams grannsocken Mogata, där även en läseförening bildades. I den symboliska eller rumsliga meningen kan vidare noteras sådant som processioner, middagar (inklusive skålar) och klockringningar som ovedersägligen tog plats i rummet och knappast kan ha undgått någon i närheten. Hit hör även de arrangerade disputationerna vid en del möten, där någon utsetts att försvara, någon att angripa ett antal teser, och som inte utgjorde något annat än regelrätta skådespel, en medieform som i sin mer traditionella form annars inte verkar ha tagits i anspråk av nyktterhetsvännerna.

Följs det rumsliga och symboliska spåret vidare – hur kom människor överhuvudtaget i kontakt med nyktterhetsidéerna? – bör så olika fenomen som individer och ölbryggerier tas i beaktande. Enskilda samtal är svåra att komma åt, men de kan svårligen överskattas och undantagsvis berörs de i olika texter. I ett odaterat manuskript, uppenbarligen ett anförande av något slag till folket på Gusum, talar Ekenstam om hur de som försvarar brännvinet gör så "[i]cke blott genom samtal, utan även i

många tidningar”. I efterhand har han lagt till ordet ”tryckta” före ”tidningar”, en precisering som antyder att hans publik på bruket till stor del levde i en muntlig kultur.⁹ I det anförda talet på midsommarafton 1832 påminner han om vad nykterhetslöftet innebär härvidlag: ”tala ofta härom med alla Edra bekanta. Låten Eder icke afskräckas genom deras enfaldiga eller motvilliga svar”.¹⁰ På Gusums bruk personifierade förstås Ekenstam själv nykterheten; i praktiken måste det för hans underlydande ha varit mycket svårt att skilja mellan brukspatronen och ordföranden i nykterhetsföreningen, i synnerhet som i den patriarkala strukturen nykterheten och arbetet på bruket endast var delar i den helhet som också innefattade sparbank, undervisning och själavård. I nykterhetslöftet ingick vidare att uppfostra sina barn efter nykterhetsprinciper. På Gusum var nykterheten med andra ord en del av vardagen och ständigt närvarande i den lokala miljön, men samma nykterhet kunde också bestå i brott mot denna vardagslunk: årsdagen av föreningsbildandet, den 16 januari, var till exempel fri från arbete. En person som Peter Wieselgren, med vilken Ekenstam hade tät och förtrolig kontakt, kan däremot snarast beskrivas som en nationell kändis, som av allt att döma drog folk för att inte minst bli sedd. Om hans berömmelse vittnar även att en sup av det största slaget skämtsamt kallades just en wieselgrenare.

I synnerhet i början, under 1830-talet, uppfattades ölet och vinet som räddningen undan brännvinet. Vid den här tiden gjordes nämligen i allmänhet en åtskillnad mellan de destillerade dryckernas alkohol och de jäs- ta varornas vinämne; därtill var konsumtionen av jäs- ta drycker synnerligen begränsad vid en jämförelse. Med ”nykterhet”, eller ”absolutism” som användes synonymt, avsågs just avhållsamhet från de destillerade och måttlighet i fråga om de jäs- ta dryckerna. ”Måttlighet” betydde måttlighet även i fråga om brännvinet. Ekenstam, vars förening var absolut, kungjorde så vid dess första större sammankomst och under skålar i ”godt in- hemskt bärvin” att ett stort bryggeri skulle anläggas vid Gusum. ”Måtte sådana efterdömen blifwa allmänt efterföljde!” hette det sedan i *Norrkö- pings Tidningar*.¹¹ Och liksom brännvinspannorna användes som metaforer i xylografierna och agitationstalen är det rimligt att se dessa byggnader, liksom ölfaskorna och buteljerna med frukt- eller bärviner, som ett slags rumsliga medier som i sitt sammanhang talade om en nykrare och lyckli- gare framtid. Att dryckerna i sig åkallades på detta vis finns det mängder av exempel på; så visste ultrakonservative Leonhard Fredrik Rääf berätta att våra starka och friska förfäder inte bara drack öl och mjöd istället för brännvin utan att de därtill gjorde det ”av glädje, ej av slapphet”.¹²

Det går möjligen att hitta exempel, men etablerade former som tea-

teruppsättningar, sånger och diplom saknas i det material jag tagit del av. Högkulturella uttryck som medaljer, oljemålningar och statyer likaså. Inte heller användes vad det verkar några igenkänningsattribut som armbindlar eller kokarder, eller byggdes några nykterhetstempel eller måttlighetspalats. Och en sådan lista kan förstås göras betydligt längre. En kritik som framförts mot ett brett mediebegrepp hävdar att detta tenderar att bli *för* generöst, inneslutande allt.¹³ Men givet denna potential är det snarare anmärkningsvärt vilket begränsat spektrum det här ändå rör sig om. Det går visserligen att utifrån enskilda individers reception av nykterheten söka sig ut och ned i alla möjliga mediala kapillärer men behålls fokus på en potentiell kollektiv reception, är risken minimal att mediebegreppet upplöses i allt, och det förefaller tämligen odramatiskt att betrakta till exempel ölbuteljen som ett medium av betydelse för nykterhetsfrågan. Att vad som helst *kan* vara ett medium är inget problem; problemet uppstår om i konkreta empiriska undersökningar vad som helst verkligen visar sig *vara* medier.

Nykterhetens mediasystem

Intressantare i detta sammanhang är hur en sådan inventering kan relateras till ett mediasystem. Redan denna ytliga bekantskap ger i alla fall något. I breven talas om manuskripten, tidningarna och böckerna, och vad som där blir sagt tar sig i en del fall så småningom ut i tryckt form. Bokbeställningar och uppmaningar att skriva den där insändaren kommunicerades förstås ofta i brevform. Vad tidningarna faktiskt förmedlade var till en mycket stor del helt beroende av andra mediala uttryck, om det så handlade om att annonsera om, puffa för eller kritiskt bemöta nykterhetslitteratur, avtrycka eller kommentera föreningsstadgor, referera eller kritisera någon predikan, eller rapportera om föreningsverksamheten i form av till exempel möten, tal och bibliotek.

Att medieformerna hängde samman var de respektive aktörerna mer eller mindre medvetna om. Wieselgren förvånades över att ingen tipsat *Aftonbladet* om de mycket hätska diskussioner som förekommit på prästmötet i Linköping 1843 och som cirkulerade i brev, lokaltidningarna och så småningom tryckta protokoll.¹⁴ Det gällde, som han uttryckte det i ett annat sammanhang, att "sprida frågan ut på publicismens och samtalets väg".¹⁵ Ekenstam menade en annan gång att man först skulle se till att en ny skrift blev allmänt spridd; sedan skulle man (oklart hur) göra allmänheten uppmärksam på det problem skriften ville belysa; och därigenom skulle det bli "strid" i tidningarna.¹⁶

Kan redan denna snabbinventering ge några ledtrådar till varför ”frågor” uppstår vid just den här tiden? Det ligger nära till hands att jämte en expanderande tidningspress uppfatta föreningsbildandet, associationsväsendets etablering i Sverige, som helt avgörande för talet om ”frågor”. Mediala aspekter är annars anmärkningsvärt frånvarande i mycken folk-rörelseforskning. I fallet med just nykterhetsrörelsen kan man rent av hävda att denna föreningsverksamhet i mycket hög grad *är* dess mediala uttryck. De nykterhetsföreningar det här är fråga om var på avgörande sätt mycket olika en senare tids. Medlemmar i modern mening fanns inte. Man gick inte in i en förening och deltog i något slags verksamhet utan man ingick en förening, det vill säga ingick en överenskommelse.¹⁷ Det enda aktiva som vanligen avkrävdes var en underskrift under ett nykterhetslöfte. För att återigen anföras midsommaren 1832 på Gusum: Ekenstam höll sitt tal, löftet lästes upp, nya medlemmar gick fram och skrev på och sedan avslutades mötet med en bön. Annan social interaktion må mycket väl ha utspelat sig, men inte just som en del av den på-bjudna, organiserade verksamheten. Föreningens verksamhet sköttes av styrelsen, vilket ofta i praktiken innebar dess ordförande. Föreningarna som sådana var i hög grad ägnade just att göra problematiken (och förslag på dess lösning) offentlig genom fler medieformer än tidningar. Verksamheten bestod alltså till stor del i att jämte den muntliga agitationen sprida skrifter: egna och andras produktioner, i original eller översättning och i allehanda genrer, till skänks, till försäljning eller via bibliotek, samt placera inlägg och redogörelser i tidningarna. När Linköpings stifts nykterhetssällskaps stadgar betat av diverse formalia avslutas de med tre paragrafer om själva innehållet i verksamheten, vilka nästan uteslutande ägnas mediefrågor:

§8 Emellan sammankomsterna meddela Direktions-ledamöterna hwarandra genom Linköpings Nykterhets-Sällskaps Direktion sådana skrifna eller tryckta tal, berättelser m.m., hwilka de anse kunna verka för nykterheten.

§9 Finner någon Sällskapet Ledamot, att en handskrifwen afhandling förtjenar tryckas, kan han densamma föreslå, och om, sedan skriften cirkulerat, de fleste af Direktionens Ledamöter dess tryckning tillstyrkt, ombesörjer Archivarien tryckningen, så snart cassans tillgångar det medgifwa.

§10 Utom till sådana skrifers tryckning må cassan användas til inköp och spridande af skrifter, som på annor ort blifwit tryckta, samt för öfrigt till behöflige utgifter efter Direktionens beslut.¹⁸

Sålunda skapas en ny och lyckligare tid – en vändpunkt i paritet med kristendomens införande! Räkenskaperna upptar nästan uteslutande kostnader av detta slag: tryckningar, bindningar, häftningar, annonser om möten. En annan behövlig utgift var annars finansieringen av ledamöters deltagande i möten på andra orter.¹⁹ Denna mediala verksamhet – att offentliggöra problematiken – sågs också i sig som en lösning på själva problemet. Upplysningsoptimismen var påtaglig; sanningen, väl spridd, skulle komma att segra. Medialiseringen, genom flera olika former, kan alltså inte reduceras till hur nykterhetsrörelsen representerades utan handlar snarare om vad den överhuvudtaget var för något och hur den konstituerades.

Att de olika uttrycken ofta hängde samman, och i den lösa meningen kan sägas utgöra ett eller flera system, är alltså uppenbart, och var det också i samtiden. Det finns heller ingen anledning att på förhand utgå från att någon medieform var viktigare än någon annan. Trots Ekenstams frustration över en tigande press, råder det visserligen inget tvivel om att de allmänna tidningarna spelade en helt avgörande roll för nykterhetsfrågan. Men ska tidningspressen vara svaret på vilken medieform som spelade störst roll, måste frågan i så fall preciseras betydligt – för vem? i vilket avseende? Det kan lika gärna hävdas att för nykterhetspredikanterna och deras publik utgjorde framträdandet och utdelandet efteråt av tryckta skrifter det mediala centrumet, vilket alltså var beroende av en rad medieformer, bland annat tidningarna. Var systemets centrum ligger beror på ur vems perspektiv det betraktas.

Några kvantitativa uppgifter som entydigt pekar ut tidningspressens särskilda betydelse finns inte heller. Länets största tidningar, *Östgötha Correspondenten* i Linköping och *Norrköpings Tidningar*, hade upplagor på endast omkring 500 exemplar. *Aftonbladet* brukar nämnas för sin makalösa upplaga, som steg från 3 000 i början av 1830-talet för att mot slutet av 1840-talet nå 8 000. Ekenstams *Om drankfodring, såsom ett willkor för husbehofsbrännings nödwändighet*, med ett förord av den uppburne kemisten Jöns Jacob Berzelius, gick 1839 ut i 50 000 ex.²⁰ Och den lättillgängligare *Frågor och svar rörande starka dryckers missbruk, till ungdomens tjänst framställde* från 1842 var obligatorisk i folkskolan i åtminstone Gussum (och i *Nykterhets-Wännernas Tidning* yrkades att den borde bli det i hela landet). Den nya, utökade upplagan året därpå skickades på brukspatronens bekostnad till samtliga kyrkoarkiv i landet; summan 2 500 nämns. Samme Berzelius kallade denna drygt hundrasidiga skrift för ”nykterhets-katechesen”, och en förkortad version utkom i två upplagor under 1840-talet samt i en upplaga i Finland 1858.²¹ Linköpings stifts

nykterhetssällskaps räkenskaper ger uppgifter om mer ordinära upplagor: 830 (ett tal), 1 000 (stadgarna), till exempel.²²

Enligt en, visserligen ofullständig, inventering av nykterhetslitteraturen utgavs i länet under 1830-talet 12 skrifter, under 1840-talet 35 och under 1850-talet nio.²³ En annan kvantitativ uppgift: nykterhetsmötet i Hällestad i skogstrakten väster om Finspång drog sommaren 1847 omkring 3 000 personer. Under bar himmel eldades dessa av bland andra en "folktalare" som den politiskt radikale och väckte komministern Jonas Janzon – i tre timmar!²⁴ Hans indignerade tal och svavelosande predikningar utgavs också i flera fall av trycket. Och ytterligare några siffror: de första nykterhetsföreningarna i Sverige bildades som framgått 1831. 1839 fanns det 210 stycken. Under nära ett decennium fanns det två och under ett par år till och med tre samtidigt utkommande nykterhetstidskrifter; den äldsta av dessa startades 1836 och den sist avsomnade försvann 1857. Linköpings stifts nykterhetssällskap prenumererade åtminstone på tio ex av en av dem, *Fosterlandswännen*; Thure Ekenstam såg till att samma tidskrift från 1838 cirkulerade i byarna i hans församling.²⁵

Men vad säger dessa siffror? Direkta jämförelser med den (övriga) periodiska litteraturen haltar förstås betänkligt. Vad siffrorna överhuvudtaget kan jämföras med är oklart. 3 000 personer vid ett utomhusmöte på landet på 1840-talet är hisnande – och upplevdes så av åtminstone ett vittne: det låg, hette det enligt en inskickad rapport i *Norrköpings Tidningar*, "någonting outsägligen stort och hänförande i en menniskomassa, den en gemensam tanke liksom sammangjutit till en enda kropp, lifwad af en och samma verkande ande."²⁶ Men de flesta möten drog förstås väsentligt mindre publik. 50 000 ex av en bok är förstås mycket; men 830 tryckta ex av ett tal, vad är det?

Manuskript skickades alltså mellan linköpingsföreningens ledamöter för synpunkter och eventuell tillstyrkan för publicering. På samma förენings föranstaltande cirkulerade engelska nykterhetstidskrifter inom nätverket, och skrifter rekvirerades från huvudstaden. Ekenstams bror tog med sig skrifter på husförhören, och andra präster gjorde likadant. På mötena såldes skrifter eller delades de ut gratis; en av Wieselgrens skrifter är försedd med underrubriken "föreslås till folkgåfva i stället för 'drickespengar'".²⁷ Denna fysiska spridning, och alltså även den muntliga kommunikationen, förutsatte i många fall även den fysiska transporten av människor: Wieselgren talade om sina agitationsresor; andra mindre prominenta talare kunde åtminstone göra enstaka gästspel; de lokala föreningarna skickade representanter till regionala möten, och de regionala i sin tur till högre nivåer. "Nykterhetsagenter" blev en etable-

rad beteckning. Också publiken rörde på sig; till det omtalade mötet i Hällestad, till exempel, kom människor även från bortom grannsocknarna. Där Wieselgren drog fram lockade han folk från både när och fjärran. Ekenstam förberedde hans linköpingsbesök genom att "ägga intresset och äfven nyfikenheten" med influtna notiser i ortens tidningar. Vän som fiende sade samma sak: "nog skola vi in och höra Wieselgren".²⁸

Detta flöde av medier och människor kan förstås som nykterhetens mediasystem. Och även om kvantitativa jämförelser inte låter sig göra, kunde man argumentera för att detta flöde både till stor del skapade själva "nykterhetsfrågan" och överhuvudtaget möjliggjorde talet om den. Det går också att i alla fall rudimentärt urskilja olika kretslopp som hakade i och överlappade varandra. Titlarna pekade ibland ut specifika publik, direkt (som när "allmogen i Östergötland" eller "ungdomen" explicit adresserades eller något kallades för "folkskrift") eller indirekt (som i Ekenstams lantbruksvetenskapliga alster där mottagarna uppenbarligen förutsattes ha vissa förkunskaper och en viss ställning). På motsvarande sätt kan man tala om ett innehållsligt flöde eller utbyte, från till exempel breven som förberedde böckerna, vilka refererades eller recenserades i tidningarna, vilka i sin tur kommenterades i talen och sedan återigen utgjorde stoff i någons korrespondens.

Nykterheten i mediasystemet

Flöden mellan en mångfald medieformer var förstås inget unikt för nykterheten. På liknande sätt har vilken "idé" som helst transporterats och transformerats. Själva omfattningen och det faktum att det växte fram en organisation, från den lokala nivån till den nationella (de första lokala föreningarna bildades alltså 1831, en riksorganisation 1837 och för Östergötlands del tillkom den stiftsövergripande föreningen 1844) som uppfattade som sin huvudsakliga uppgift att just reglera och stimulera dessa mediala flöden kan däremot till stor del förklara fenomenet "nykterhetsfrågan". Rörelsens framgång är i så måtto uppenbar: det problemområde man fokuserade kom allmänt att ges ett etablerat namn. Detaljstudier av dessa kretslopp och innehållsliga utbyten skulle ge en betydligt mer nyanserad bild av både rörelsen i synnerhet och tidens medieförhållanden i allmänhet än den som ganska ensidigt uppehållit sig vid rörelsens "innehåll" respektive tidningspressen. Den uppgiften måste anstå här, och givet källäget rör det sig om ett mycket mödosamt kartläggningsarbete där många luckor alltid kommer att kvarstå.

Men tanken på ett, eller flera, system kan bli produktiv också om den

Linköpings Stifts Nykterhetsförenings
allmänna Årsmöte hålles i Hellestads Kyrka Måndagen den 21 Juni kl. 10 f. m. Directionen samt de särskilda Nykterhetsföreningarnes Ombud samlas förut till öfverläggning i Pastorsbostället samma dag kl. 9. Linköping d. 10 April 1847.
Directionen. (428)

Med små medel. Annoni i *Östgötha Correspondenten* 12/6 1847.

kopplas till mer övergripande aspekter av hur systemets olika delar kan tänkas ha påverkat varandra, en påverkan som rimligen blir som synligast vid förändringar av olika slag. I det följande ska därför två väldokumenterade och uppenbart relevanta förändringar belysas och relateras till rörelsens mediala villkor och strategier. Det gäller dels de förändrade redaktörsidealerna i de allmänna tidningarna som kan kopplas till uppkomsten av en uttalat opinionsbildande press, dels nykterhetssakens innehållsliga radikalisering.

De förändringar inom redaktörsidealerna som åsyftas innebar i korthet att tidningarna alltmer kom att uppfattas som politiskt opinionsbildande och professionella projekt.²⁹ Om redaktören tidigare gjort en dygd av att vara opartisk och inte ta ställning men däremot välkomnat insända åsiktsuttryck från skilda läger, blev det allt vanligare att denne inte bara tog tydlig ställning utan uttryckligen etiketterade sitt blad som politiskt, tillhörande någon falang eller något "parti", samt därtill ofta förbehöll sig rätten att neka avvikande åsikter rum. Förändringen kan i en vidare mening beskrivas i termer av en professionalisering: redaktören inte bara tydligare bestämde över tidningens innehåll i allmänhet utan tillhandahöll även detta i större utsträckning på egen hand, eller införde på egna villkor material från andra mer eller mindre yrkesverksamma skribenter. Anledningarna till denna förändring var många och innefattar sådant som en förändrad syn på vad politik överhuvudtaget är för något liksom strategiska övervägande på en konkurrensutsatt marknad. Den tog därtill lång tid på sig, men blev särskilt märkbar och brännande från och med 1830-talet, det vill säga samtidigt som nykterhetsrörelsen formerades. De nya redaktörsidealerna omfattades först av liberala krafter, medan många konservativa publicister försvarade de äldre idealerna långt in på 1850-talet, ja i modifierade former ännu längre.

Med nykterhetsrörelsens radikalisering avses en förskjutning från nationalekonomiska, upplysta, patriarkala samt övervägande måttliga strävanden till alltmer väckelseorienterade, politiskt radikala och absolutistiska tendenser.³⁰ Det religiösa inslaget fanns där från början, men en person som den jordbrukande, vetenskaplige och statskyrkliche Carl Ekenstam kan – även om hans förening redan från början var absolut – sägas vara typisk för den tidiga rörelsen; detsamma kunde sägas om till exempel stadsläkaren i Norrköping Gustaf Eriksson som också grundade en förening redan 1831. När Ekenstam i efterhand karakteriserade sina strävanden talade han om kärleken till ”exakta vetenskaper”, och han beskrev sina skrifter som ”torra försök at nästan matematiskt bevisa den nya nykterhetslärans sanning”.³¹ Och som Ekenstam såg det handlade hela saken till stor del om att rädda nationen och dess arbetskraft. En figur som komministern Jonas Janzon däremot – aktiv inom rörelsen först från och med 1843, men ett namn inom väckelsen redan på 1820-talet – ville rädda individerna och framför allt själarna. Han kan på liknande sätt ses som typisk för den senare rörelsen. Janzon talade inte om jordbruk och foder utan om ”oro och missbelåtenhet”, om hur ”proletärernes leder” ökade, om ”[s]kakningar i samhällskroppen” och om ”samvetlösa industri-riddare” och ”bränvinsaristokrater”.³² Janzon erbjöd ”himmelsrikes nycklar”: ”Bind med dem djefwulen, kasta ut honom och lås wäl igen om ditt hus!”³³ Det handlar alls inte om ett absolut brott. Eller om en total motsättning, även om absolutisterna i en del fall kunde utmåla måttlighetsförespråkarna som nykterhetens värsta fiender. Ekenstam ses till exempel som den generösaste bidragsgivaren vid en insamling till en av Janzons resor.³⁴ Den upplysta varianten gjorde sig fortsatt hörd om än inte lika högljutt, men det var snarast dess argument som genomsyrade de diskussioner som föregick husbehovsbränningsens avskaffande 1855.

Varför teg, som Ekenstam hävdade, tidningarna som goda barn? Och till att börja med: gjorde de det? Ser man till omfattningen av nykterhetsrelaterat stoff i de östgötska tidningarna råder det inget tvivel om att denna verkligen gick ned märkbart från runt decennieskiftet 1840. Och i den mån tidningarna gav uttryck för någon redaktionell linje i början av 1830-talet var denna positiv till nykterhetssaken. Så menade *Linköpings Bladets* redaktion sommaren 1833 att det var dess ”pligt att befordra Nykterhetsföreningar”.³⁵ In på 1840-talet, när de nya redaktionella idealen gjort sig allt mer allmänt gällande, är det ganska lätt att ange när tidningarna blev klart kritiska. *Östgötha Correspondenten* och *Linköpings Bladet* från och med 1843, *Norrköpings Tidningar* från 1846, för att ta de mer långlivade bladen i länet. *Nykterhets-Wännernas Tidning* beklagade redan

1842 de nya vindarna: "Vår största olycka är att vår press ofta regeras af personer, med exempellös lättsinnighet och att man måste tigande åse den hemska utvecklingen, om man vill undgå att komma i handgemäng med dem som stå i latriner." Och när även så "goda wänner i wiken" som bland andra *Norrköpings Tidningar* och dess lokalkonkurrent *Den Flygande Posten* tröttnat och bytt sida 1848, rådde det inget tvivel längre.³⁶

Ett svar på frågan varför de allmänna tidningarna blev kritiska när de helt enkelt inte bara ignorerade frågan är alltså att de nya redaktionella idealen möjliggjorde detta. På 1840-talet tog redaktörerna överhuvudtaget ställning på ett sätt som för de flesta inte ens varit ett tänkbart alternativ i början av 1830-talet; föreställningen att medborgarna hade ett slags rätt att få infört något så länge detta inte stred mot tryckfrihetsförordningen var på utdöende. Ett annat svar är mer praktiskt och kommersiellt. Associationsväsendet expanderade kraftigt. Allt fanns det helt enkelt inte rum att redogöra för, eller åtminstone: någon måste betala för det. Så meddelade Carl Fredrik Ridderstad, redaktör för *Östgötha Correspondenten* – och tryckeriägare – i slutet av 1840-talet att hans tidning inte längre kunde låta införa alla mötesreferat och dylikt som strömmade in utan att dessa istället måste tryckas separat och på respektive förenings bekostnad. Och trots att Ridderstad i samma andetag kunde orda om att hans tidning ville vara ett uttryck för "den offentliga diskussionen", alltså i bestämd form singularis, ser vi återigen en anledning till att inte överdriva tidningspressens betydelse och göra den till synonym med Offentligheten.³⁷ Ett tredje svar till det relativa tigandet är förstås nykterhetssakens radikaliserings. Måttliga strävanden förankrade hos traditionella, upplysningsbesjälade eliter var för de flesta redaktörer något helt annat än en absolutism som tog sig uttryck i massmöten, politisk radikalism och angloamerikansk väckelse.

Var accenterna ska läggas varierar från fall till fall. Men någon enkel gradering eller tydligt orsakssamband står inte att finna. Det är till exempel högst tänkbart att nykterhetsrörelsens radikaliserings rent av stimulerade någon redaktör att i just denna fråga ta steget fullt ut och i förlängningen göra tidningen till ett modernt opinionsorgan. Men man kan mycket väl se påverkan åt det andra hållet, det vill säga att tidningarnas redigeringsprinciper drev på radikaliserings av nykterhetssaken. Ekenstam, som inledningsvis tänkt sig att den sakliga upplysningsverksamheten skulle få folket att helt enkelt kräva ett förbud mot husbehovsbränningen, började omsider istället argumentera för att rörelsen borde gå ut mycket hårt med förbudskrav, redan innan opinionen egentligen var mogen för det. Intressant nog anförde han vad man kan kalla rent medie-

strategiska skäl. Gick man nämligen ut med förbudskrav skulle motståndarna tvingas agera, och det skulle då åter bli ”kamp på liv och död”, och det ”är just under sådana strider sanningen går segrande fram”.³⁸ På motsvarande dubbeltydiga vis kan de renodlade nykterhetstidskrifterna, ett slags nischmedium, liksom den kraftiga ökningen under 1840-talet av utgiven nykterhetslitteratur förstås: Å ena sidan som delar av en allmänt expanderande och dynamisk mediemarknad (och i tidskrifternas fall som ett anammande av moderna redaktörsideal), å andra sidan som en påtvingad utväg när tidigare utnyttjade kanaler ströps, det vill säga när tidigare öppna tidningar började tuga.

Snarare än att försöka identifiera några entydiga orsakssamband och reducera krafternas spel måste komplexiteten erkännas och undersökas empiriskt. Uppenbarligen har jämte de traditionellt uppmärksammade en mångfald medieformer spelat roll. Förgivettagna mediala hierarkier är i själva verket mycket relativa, och till synes vittskilda fenomen har återverkningar på varandra; detta delvis därför att de är länkade via olika medier. Nykterhetsfrågan konstituerades i en rad olika medier, och denna mångmedialitet var ett grundläggande villkor för fenomenets konceptuella genomslag. Rörelsen bestod till stor del av sina mediala uttryck, i sin tur mer eller mindre villkorade – i termer av förstärkning, cirkulation, anpassning, konkurrens – av det mediesystem i vilket de ingick.

NOTER

- 1 Föreliggande artikel utvecklar perspektiv i min ”Nykterhet i provinsen: Nykterhetsföreningar och press i Östergötland vid 1800-talets mitt”, *Spiritus*, vol. 3, 2001. Om inte annat anges hämtas sakuppgifter och generella tolkningar av nykterhetsrörelsen historia därifrån utan närmare anvisning. Detta betyder att för snävt nykterhetshistorisk litteratur hänvisas läsaren dit.
- 2 Jämför Frans Lundgren, *Den isolerade medborgaren: Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt* (Hedemora: Gidlund, 2003), 255, som pläderar för forskning kring hur olika problemområden blivit och gjorts offentliga.
- 3 Exemplet där Hierta och *Aftonbladet* tillskrivs denna roll är legio; två exempel där *Argus* snarare betonas är Tom Söderberg, *Den fria pressens fader: Argus-Johansson (1792–1860)* (Hägersten: Kooperativa bokgillet, 1974) och Cecilia Rosengren, *Tidevarvets bättre genius: Föreställningar om offentlighet och publicitet i Karl Johanstidens Sverige* (Stockholm: Symposium, 1999). Min avhandling *Pressen i provinsen: Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850* (Lund: Nordic Academic Press, 2002), ägnas åt att problematisera dessa genombrotts historier och presentera en alternativ tolkning.

- 4 Ekenstam till Peter Wieselgren 28/1 1845, Peter Wieselgrens brevsamling, Göteborgs universitetsbibliotek (GUB).
- 5 "Midsommar 1832", mappen "Manuskript och andra skrivelser i nykterhetsfrågan av major Carl Teodor Ekenstam", Höstrumsarkivet vol. 81, Linköpings stiftsbibliotek (LiSB).
- 6 Jämför Nils-Arvid Bringéus, "Massmedium i miniformat: En översikt över den svenska kistebrevsproduktionen", *Rig*, nr 3, 2008.
- 7 Nils Rodén, *Herrnhutiska och nyevangeliska väckelserörelser i Linköpings stift intill 1856* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1941), 303. Den bok som åsyftas är Robert Baird, *Historisk teckning af nykterhetsföreningarna i Nord-Amerikas Förenta Stater, jemte några upplysningar angående dessa föreningar i England, Sverige och andra länder* (Stockholm, 1836).
- 8 Stadgarna hittas lättast i Oscar Mannström, *Bilder och blad ur svenska nykterhetsrörelsens historia* (Stockholm: Norstedt, 1912), 242. På ett exemplar i Peter Wieselgrens brevsamling, GUB, finns en notering om att offentliggörandet övergavs.
- 9 Utkast utan rubrik eller datum, mappen "Manuskript och andra skrivelser i nykterhetsfrågan av major Carl Teodor Ekenstam", Höstrumsarkivet vol. 81, LiSB.
- 10 "Midsommar 1832", mappen "Manuskript och andra skrivelser i nykterhetsfrågan av major Carl Teodor Ekenstam", Höstrumsarkivet vol. 81, LiSB.
- 11 *Norrköpings Tidningar* 28/1 1832.
- 12 [Leonhard Fredrik Rääf], *Bränvinsbränning och tidsandans riktning: En betraktelse underställd rikets församlade ständer* (Stockholm: Kongl. Ordens-Boktryckeriet, 1840), 13.
- 13 Till exempel Johan Fornäs, "Medierad kultur: Några gränsfrågor", *Mediernas kulturhistoria*, red. Solveig Jülich, Pelle Snickars & Patrik Lundell (Stockholm: SLBA, 2008), särskilt 324.
- 14 Wieselgren till Ekenstam 27/3 1843, Höstrumsarkivet, LiSB.
- 15 Citerad i *Norrköpings Tidningar* 11/10 1843.
- 16 Ekenstam till Wieselgren 19/4 1849, avskrift, Höstrumsarkivet, LiSB.
- 17 Berndt Gustafsson, "Associationsidén och den wieselgrenska nykterhetsrörelsen", *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1964.
- 18 *Linköpings stifts nykterhets-sällskaps stadgar* (Linköping, 1845).
- 19 Mappen "Räkenskaper 1842–56", Linköpings nykterhetssällskap, 1997:6, vol. 1, LiSB.
- 20 Om upplagan: Rodén, 303.
- 21 Om användningen i folkskolan i Gusum: *Nykterhets-Wännernas Tidning*, nr 8, 1842. Berzelius till Ekenstam 15/9 1843, Höstrumsarkivet, LiSB. I Ekenstams papper är det svårt att få grepp om upplagan på *Frågor och svar*; där vimlar av uppgifter på visserligen ganska stora och olika upplagor, 4 000 här, 6 000 där, men ingen tydlig summa. Om distributionen till kyrkoarkiven se Rodén, 329.
- 22 Mappen "Räkenskaper 1842–56", Linköpings nykterhetssällskap, 1997:6, vol. 1, LiSB.

- 23 Ferdinand Schulthess, *Svensk nykterhetslitteratur 1557–1877: Förteckning öfver tryckta skrifter rörande nykterhet, dryckenskap, brännvin o.d. på föranstaltande af Svenska nykterhetssällskapet till hundraårsdagen af P. Wieselgrens födelse* (Stockholm: Norstedt, 1900).
- 24 *Norrköpings Tidningar* 30/6 1847; det görs klart att det rör sig om en redogörelse som lämnats till redaktionen.
- 25 Rodén, 304.
- 26 *Norrköpings Tidningar* 30/6 1847.
- 27 Peter Wieselgren, *Andra supplementet till Nykterhets-skriften, innehållande öppet bref till alla som supa utan att bränna: (föreslås till folkgåfva i stället för "drickespengar")* (Lund, 1838).
- 28 Ekenstam till Wieselgren 29/8 1842, Wieselgrens brevsamling, GUB.
- 29 Beskrivningen av förändringarna i redaktörsideal och presspraktik bygger på Lundell, *Pressen i provinsen*.
- 30 Beskrivningen av nykterhetssakens radikalisering bygger på Lundell, "Nykterhet i provinsen".
- 31 Ekenstam till Wieselgren 26/2 1876, Peter Wieselgrens brevsamling, GUB.
- 32 Jonas Janzon, *Nykterhets-Tal hållet i Motala 1850* (Linköping, 1850), 3, 15f.
- 33 Jonas Janzon, *Nykterhets-tal hållet år 1847* (Linköping, 1847), 24.
- 34 Mappen "Räkenskaper 1842–56", Linköpings nykterhetssällskap, 1997:6, vol. 1, LiSB.
- 35 *Linköpings Bladet* 27/7 1833.
- 36 *Nykterhets-Wännernas Tidning*, nr 2, 1842, respektive nr 3, 1848.
- 37 *Östgötha Correspondenten* 17/2 1849. Ridderstad och hans förhållande till olika associationer avhandlas i Hans Abenius, *Det självpåtagna uppdraget: En undersökning av medborgarprojektet kring tidningen Östgötha Correspondenten 1840–1870* (Göteborg: Historiska institutionen, 2007).
- 38 Ekenstam till Wieselgren 28/1 1845, *Wieselgrens* brevsamling, GUB.

Medial mobilisering: Opinionsstormen och representationsreformen

STATER, KORPORATIONER OCH INFLYTELSERIKA individer har genom historien försökt påverka allmänhetens åsikter, för att därigenom nå sina mål. Under tidigt 1900-tal växte intresset för nya marknadsföringsmetoder, vilket i historieskrivningen tagits till intäkt för att medvetenheten om hur offentlig övertalning effektivast bedrivs, är ett modernt fenomen.¹ Men den politiska agitationen har, det lär oss propagandasatserna från trettioåriga kriget, gamla anor.

Sällan har den storskaliga argumentationen verkat genom ett enda medium. Snarare har de långtgående ambitionerna lett till att större delar av var tids mediasystem aktiverats. Att klarlägga hur olika aktörers inflytande över det offentliga samtalets tillgängliga resurser förändrats över tid, är en viktig uppgift för historieforskningen.

De livliga diskussioner som föregick de svenska ständernas beslut i december 1865 om att förändra formerna för den politiska representationen ger en god utgångspunkt för en sådan studie. Ett ökat intresse för opinionsbildningens historia har på senare år resulterat i nya perspektiv på reformen. En fråga som särskilt diskuterats är vilken roll "allmänna opinionen" spelade i retoriken kring beslutet.² Att de konservativa intressena kände sig hotade av de massiva opinionsyttringarna till förmån för förslaget har länge varit välkänt. Det klagades över "tumskrubarna", och man hävdade att det skapats en artificiell opinionsstorm.³ Denna artikel prövar antagandet att det inte var några enskilda yttringar till för-

mån för reformförslaget som gjorde att situationen upplevdes som så hotande, utan det samlade intrycket av opinionsarbetets gestaltning i en hel uppsättning medier.

Uppenbart är att de bärande argumenten upprepades i en mängd olika sammanhang, med olika avsändare och publikar. De enskilda medierna ingick i en större helhet och innehåll cirkulerade dem emellan. Några exempel: Pressen annonserade möten till förmån för förslaget. Vid dessa uppsattes petitioner och namnlistor. Listorna presenterades för kungen eller justitiestatsministern av särskilda deputationer. Besöken organiserades som mediehändelser och beskrevs ingående i nyhetsartiklar. Uppvaktningarna återgavs sedan i riksdagsdebatten som argument för reformens folkliga stöd, och cirkulationen fortsatte när riksdagsdiskussionerna i sin tur refererades i pressen. Uppfattningarna om en "opinionsstorm" speglade med detta perspektiv det faktum att reformarbetet aktiverade stora delar av mediasystemet. Av exemplen framgår också att tidningspressen hade en centraliserande och sammanhållande roll. De olika uttryckens roll konstituerades i systemet till viss del genom sin representation i tidningarna.⁴

Artikeln spårar sambandet mellan de centrala argumentens uttryck i olika medier och de organiserade försöken att frammana en opinion. På en övergripande nivå prövas hypotesen att medieformernas bruk i sig blev till argument för reformen: Mediemanifestationer av opinionens sociala distribution visade att förslaget stöddes av alla klasser; synliggörandet av opinionens geografiska utbredning underströk att stödet fanns i alla delar av landet; pulsen och tempot i de återkommande kraven på förändring signalerade att *nu* var ögonblicket för en reform. Om mediasystemet till form och funktion samspelade med de explicit formerade skälen för förslagets antagande, torde detta ha stärkt intrycket av att det inte bara var de reformvänliga aktörerna som talade för beslutet, utan i förlängningen hela folkets åsikter, den *allmänna* opinionen.

Åsikter utan allmän spridning var svårare att framställa som allmänt giltiga, och motståndarsidans argumentation fick kämpa mot intrycket att de talade för ett särintresse. Explicita anklagelser av sådant slag riktades också mot motsträviga ledamöter inom prästeståndet och ridderskapet och adeln. Dessa korporationer var den reformvänliga kritikens huvudsakliga måltavlor, och det betraktades i liberala kretsar som ett moraliskt krav att de skulle uppge sina ståndsprivilegier i det allmänna bästas intresse. Samtidigt bedrev även de konservativa ett medvetet opinionsarbete riktat mot det liggande förslaget. Anförda av den 70-åriga Nils Tersmeden kontaktade även de lokalombud och producerade trycksaker.

En inledande splittring i åsikter mellan olika grupper av reformmotståndare försvagade emellertid verkningen av dessa ansträngningar.⁵

Internationell forskning har pekat på hur de politiska processerna i många länder genom tryckpressarnas ökade inflytande från och med det sena 1600-talet i allt högre grad kom att involvera medier. Särskilt framträdande var utvecklingen i Storbritannien. Parlamentsledamöterna var där ursprungligen starkt negativa till utomparlamentariska inlagor och petitioner, men kom under 1700-talet att liera sig med boktryckare och redaktörer.⁶ Pressens tilltagande intresse för vad som yttrades i det brittiska parlamentet ledde också till att talen i parlamentet inte sällan riktades mot den bredare samhälleliga diskussionen.⁷ Detta återspeglades i samband med den stora brittiska parlamentsreformen 1832, då debatterna fick sin prägel av ett intensivt kampanjarbete och aktiva försök att mobilisera opinionen runt om i landet.⁸ Vid mitten av 1800-talet var samspillet mellan medier och politiska aktörer så väl etablerat att drottning Victorias regentperiod (från 1837 till 1901) kallats en "media monarchy".⁹ Politisk framgång vilade alltmer på de "techniques of press management" som den nya eran krävde.¹⁰ Motsvarande svenska studier har särskilt lyft fram frihetstiden som formativ, och i antologin *Riksdag, kaffehus och predikstol* studeras mediernas betydelse för den svenska politikens utveckling under sent 1700-tal.¹¹ Öppnandet av en pressläktare på Riddarhuset 1828 har också setts som en indikation på riksdagsinstitutionens ökade integration i en bredare offentlighet.¹²

Beslutet om att anta representationsreformen 1865 måste ses i ljuset av de revolutionära stämningar som svepte över Europa 1848, då 30 personer miste livet på Stockholms gator. I den efterföljande konservativa reaktionen återtog de samhällsbevarande krafterna initiativet.¹³ Karl XV, som inledningsvis väckt stora förhoppningar hos de liberala, tog personligen illa vid sig av kravallerna, och frågan om en representationsreform hamnade längre ner på dagordningen. På andra områden gjorde sig däremot den politiska liberalismen gällande. I religionsfrågan genomdrevs beslut på riksdagarna 1858 och 1860 som vidgade religionsfriheten. Den ekonomiska lagstiftningen gav också uttryck för tydliga liberala tendenser, klarast manifesterade i avskaffandet av skråtvånget och näringsfrihetens införande. Sverige tycktes därigenom i viss mening ha närmat sig de ideal som reformvännerna kämpat för. Samtidigt framstod landet i konstitutionellt hänseende som en eftersläntrare, särskilt i ljuset av den dramatiska utveckling som skett i Danmark, där "enevældet" avskaffats 1849. Kampen mellan olika politiska intressen i Sverige gällde i stor utsträckning frågan om hur författningens tidsenlighet skulle garanteras, och vilken roll historien

skulle tillåtas spela i reformsammanhang. När förslaget till representationsreform presenterades till 1862–1863 års riksdag möttes det både av påstående om att det var en försenad reform, och av klagomål från reformmotståndare som ansåg att utvecklingen gick för fort fram.¹⁴ I denna spänning mellan olika aktörer och deras intressen, kom kampen om den politiska utvecklingen till stor del att bedrivas i och genom olika medier.

Den organiserade opinionsbildningen

Bakom kampanjen för reformen låg ett medvetet arbete. Statsvetaren Erik Fahlbeck konstaterar att de reformvänliga kretsarna hösten 1865 "satte in alla krafter på en bearbetning av opinionen".¹⁵ Denna bearbetning var centralt organiserad utifrån ett mönster som etablerats flera år tidigare. Vid slutet av 1859–60 års riksdag organiserades en centralkommitté som skulle leda och samordna arbetet för att åstadkomma en representationsreform.¹⁶ I kommittén fick publicisten, riksdagsmannen och företagaren Lars Hierta en central roll som verkställande ledamot. Kommittén fortsatte sin verksamhet över de kommande riksdagarna, fram till de slutliga debatterna 1865. Hierta hade till sin hjälp även andra ledamöter och publicister, och den inflytelserike Samuel Ödmann verkade som sekreterare. Utan tvivel spelade dessa personers kontaktnät och tidigare verksamhet inom tidnings- och tryckeriarbete stor roll för kampanjens framgångar. Reformkommitténs arbete under flera på varandra följande riksdagar gjorde också att rutinerna var upparbetade när avgörandet väl stod för dörren.

Verksamheten under 1861 och 1862 har avsatt vissa spår i arkiven. Detta material speglar naturligtvis inte i detalj hur operationen genomfördes 1865, men ger ändå en god bild av de problem kampanjledningen ställdes inför. En första iakttagelse gäller den systematik med vilken kommittén bearbetade landsortens press. I de efterlämnade handlingarna återfinns långa listor över de lokala representanter och tidningar som tillsändes kampanjmaterialet. Ett stort kontaktnät runt om i landet aktiverades, broschyrer och personliga brev skickades till inte mindre än 130 orter. Sammanlagt finns omkring 390 adressater upptagna i förteckningarna. Bland mottagarna märks utöver tidningsredaktioner och enskilda redaktörer såväl kantorer som borgmästare och riksdagsmän.¹⁷

Motstående sida. De landsortstidningar som tillsändes centralkommitténs cirkulär. Vissa tidningar erhöll flera exemplar. "Landsortstidningar", blad nr. 82, Kungl. biblioteket, Handskriftsavdelningen, D 1095: "Reformkomitén 1860–62"

Ort	Tidning	Ort	Tidning
Arboga	<i>Arboga Tidning</i>	Landscrona	<i>Landscrona</i>
Arboga	<i>Arboga Föreningen</i>		<i>Korrespondenten</i>
Askersund	<i>Askersunds Tidning</i>	Landscrona	<i>Landscrona Tidning</i>
Borås	<i>Borås Tidning</i>	Lidköping	<i>Lidköpings Tidning</i>
Carlsrona	<i>Blekinge Posten</i>	Linköping	<i>Linköpings Tidning</i>
Christianstad	<i>Skånska Posten</i>	Linköping	<i>Östgötha Korrespondenten</i>
Carlstad	<i>Wermlands Tidning</i>	Luleå	<i>Norden</i>
Carlstad	<i>Wermlands Posten</i>	Lund	<i>Folkets Tidning</i>
Calmar	<i>Calmar Posten</i>	Lund	<i>Lunds Weckoblad</i>
Calmar	<i>Barometern</i>	Malmö	<i>Malmö Nya Allehanda</i>
Carlshamn	<i>Carlshamns Allehanda</i>	Malmö	<i>Snällposten</i>
Carlsrona	<i>Carlsrona Weckoblad</i>	Norrköping	<i>Norrköpings Kuriren</i>
Christianstad	<i>Christianstads Bladet</i>	Norrtelje	<i>Norrtelje Weckoblad</i>
Cimbritshamn	<i>Cimbritshamns Bladet</i>	Nyköping	<i>Nyköpings Bladet</i>
Engelholm	<i>Engelholms Tidning</i>	Oscarshamn	<i>Hermodén</i>
Eskilstuna	<i>Eskilstuna Allehanda</i>	Piteå	<i>Norrbottens Posten</i>
Eksjö	<i>Hvad Nytt?</i>	Skara	<i>Skara Tidning</i>
Fahlun	<i>Dalpilen</i>	Skelefteå	<i>Skelefteå Tidning</i>
Fahlun	<i>Fahlu Läns och</i>	Sköfde	<i>Sköfde Tidning</i>
	<i>Stads Tidning</i>	Strengnäs	<i>Strengnäs Tidning</i>
Falköping	<i>Falköpings läns och</i>	Strengnäs	<i>Strengnäs Allehanda</i>
	<i>Falbygdens Tidning</i>	Sundsvall	<i>Sundsvalls Posten</i>
Filipstad	<i>Filipstads Tidning</i>	Sundsvall	<i>Norrländska Korrespondenten</i>
Göteborg	<i>Göteborgs Läns Tidning</i>	Söderhamn	<i>Helsingen</i>
Göteborg	<i>Göteborgs Handels och</i>	Umeå	<i>Umeå Bladet</i>
	<i>Sjöfarts Tidning</i>	Uppsala	<i>Uppsala</i>
Göteborg	<i>Göteborgs Posten</i>	Uppsala	<i>Uppsala Posten</i>
Gotland	<i>Gotlands Tidning</i>	Udevalla	<i>Bohusläns Tidning</i>
Gotland	<i>Gotlands Läns Nya Tidning</i>	Wadstena	<i>Wadstena Läns Tidning</i>
Grenna	<i>Grenna Tidning</i>	Warberg	<i>Warbergs Tidning</i>
Gefle	<i>Norrlandsposten</i>	Wenersborg	<i>Wenersborgs Tidning</i>
Halmstad	<i>Hallands Posten</i>	Westervik	<i>Westerviks Weckoblad</i>
Halmstad	<i>Halmstads Bladet</i>	Westervik	<i>Norra Kalmar Läns Tidning</i>
Hernösand	<i>Hernösands Posten</i>	Westerås	<i>Westmanlands Läns Tidning</i>
Hjo	<i>Hjo Tidning</i>	Wexjö	<i>Wexjö Bladet</i>
Hudikswall	<i>Hudikswalls Weckoblad</i>	Wimmerby	<i>Wimmerby Wecko Tidning</i>
Helsingborg	<i>Öresundsposten</i>	Ystad	<i>Ystad's Tidning</i>
Jönköping	<i>Jönköpings Bladet</i>	Ystad	<i>Skånska Telegrafan</i>
Jönköping	<i>Jönköpings tidning</i>	Åmål	<i>Åmåls Weckotidning</i>
Köping	<i>Köpings Tidning</i>	Östersund	<i>Jemtlands Tidning</i>

I ett utkast till det första utskicket, ett "Serskildt bref", vänder sig kampanjledningen till dessa personer, som man tänker sig vill verka som lokala ombud. I brevet antas att mottagaren delar övertygelsen om "nödvändigheten att inhämta Svenska folkets allmänna tänkesätt" rörande behovet av en ny nationalrepresentation. Lokalombuden uppmanas att på sina respektive orter arbeta för att regeringen ska framlägga ett förslag till ny representation, baserat på de grunder som borgar- och bondeståndet tidigare meddelat. Runt om i landet skulle dessa personer fungera som kontaktytor mot de människor som kunde tänkas stödja projektet. Här framgår också att centralkommittén tidigt ville avvärja eventuella anklagelser om att den provocerade fram en konstgjord opinion. Redigeringar i dokumentet visar att uttryckssätten har mildrats. En formulering som mer offensivt talat om att "befrämja" uttrycket av opinionen har till exempel ersatts med målsättningen att "inhämta" opinionen.¹⁸ Utan tvivel var syftet att ge reformkraven större genomslag genom att organisera opinionen och ge den ett enhetligt uttryck. Emellertid skulle resultatet tappa i legitimitet om kampanjen framstod som alltför slugt uträknad.

Mottagaren av detta brev instruerades att inom sin ort meddela innehållet av de bifogade skrifterna om reformen, och att samla in underskrifter från dem som ville "befordra nämnda syftemål". Listorna skulle sedan överlämnas till någon av medlemmarna i kommittén, nämligen Hugo Hamilton, P.R. Tersmeden, G. Cederschiöld, L.J. Hierta, A. Blanche, L.J. Lovén, A.W. Björck, Johan Pehrsson från Uppsala Län, Anders Gudmundsson från Halland eller Josef Oscar Almqvist från Norrbotens län.¹⁹

Av kommitténs efterlämnade räkenskaper framgår vilka kostnader en opinionskampanj på 1860-talet medförde. Huvudsakligen gick pengarna till produktion och distribution av trycksaker, samt till personal och lokaler. Tunga utgifter var pappret till "cirkularen" (66 Rd), själva tryckningen (44.50 Rd) och portot för att distribuera namnlistorna (169 Rd). Den största kostnaden låg dock i ersättningen till en kampanjarbetare, Theodor Bohlin (250 Rd), för "biträde åt Reformkommittén"²⁰ samt "uppvaktning å byrån".²¹ Det stora antalet kommittémöten drev också upp utgifterna för lokaler. I genomsnitt tycks man ha träffats omkring två gånger i veckan, vilket framgår av en rad kvitton på lokalhyror. I september 1861 utbetalades ersättning för lokal till 44 möten, i december samma år bokfördes kostnader för ytterligare 25 sammankomster,²² och i april 1862 tillkom ännu en räkning, nu för 29 möten hållna å Börsen. Allt inräknat kostade kampanjen enligt sammanställningen 693 riksdaler. Det var en rejäl summa, vilken motsvarade flera årslöner för en arbetare vid denna

tid.²³ En relevant jämförelse är rösträttsrörelsens utgifter omkring sekel-skiftet 1900. Där är fördelningen mellan olika typer av kampanjutgifter ungefär densamma. Trycksaker, personal och möteslokaler dominerar. En viktig post har dock tillkommit, och det är kostnader för agitations-resor runt om i landet.²⁴ Vid tiden för reformen 40 år tidigare var inte järnvägsnätet särskilt utbyggt, och att resa till alla 130 orterna med dili-gens hade utgjort ett mödosamt företag.²⁵

När väl listor och kampanjmaterial skickats ut skulle lokalombuden genomföra sitt värv, därefter vidtog arbetet med att samla in resultatet. Det framgick snart att namninsamlingen inte skötte sig själv. Det gällde att driva på processen utan att gå miste om några namn. I ett brev den första februari 1861 skrev Hugo Hamilton till Per Reinhold Tersmeden om vikten av att listorna cirkulerades i huvudstaden med hjälp av riks-dagsmän. Han konstaterade däremot att det ännu torde vara för tidigt att infordra de listor som utsänts till landsorten. I brevet raljerar han också över reformmotståndarnas upprördhet: ”De som äro mot saken bråka ännu med ingressen till listorna.”²⁶ Kommittén fortsatte att träffas, och ungefär ett år senare, den 22 januari 1862, var resultatet av namninsam-lingen klart. Hierta presenterade då, tillsammans med bland andra Au-gust Blanche och liberalen A.W. Björck, namnen för justitiestatsminister Louis De Geer. Sammanlagt hade insatsen åstadkommit underskrifter från 37 972 personer till stöd för en ny representation.²⁷ När materialet överlämnades till De Geer uttryckte denne sin uppskattning, och han ska bland annat ha sagt att han inte skulle kunna stå till svars inför sig själv om han ”försummade något lagligt och hederligt medel” varmed refor-mens genomförande kunde främjas.²⁸

Petitionen fick en betydande symbolisk tyngd och anfördes senare vid de så kallade hälsningstalen i riksdagen, bland annat av C.A. Larsson från Maspelösa. Han berömde den ”kraftfulla enighet” med vilken borgar-ståndet agiterat sedan föregående riksdag, och framhöll att den stora mängden undertecknare visade på en ”sällspord enighet” i landet om re-formens lyckobringande konsekvenser.²⁹ Kommitténs breda kontaktnät yttrade sig också i att Hierta valdes till olika riksdagsuppdrag. Utöver att vara verkställande ledamot i centralkommittén inför 1864–1865 var han också riksdagsman i borgarståndet, och kunde som ansvarig för hälsnings-deputationerna ytterligare tala för reformen. Av medlemmarna i central-kommittén tog också Hierta och Björck plats i det viktiga statsutskottet. Visserligen ingick där även mera reformkritiska ledamöter från borgar-ståndet, men positionen innebar att medlemmar i kommittén hade möj-lighet att verka både inom och utom riksdagens väggar.³⁰ Hierta medver-

kade också i kampanjarbetet ”genom att sjelf skrifva eller inspirera artiklar” i både *Aftonbladet* och Rudolf Walls nystartade *Dagens Nyheter*, liksom i de större liberala landsortstidningarna.³¹ Han stod också som författare – och förläggare – till de två skrivelser som 1864–1865 färdigställdes för att organisera opinionsarbetet ute i landet, dels cirkuläret till de olika ombuden i landet och dels skriften *Till svenska medborgare*.³²

Rutinerna var nu upparbetade och kommittén mobiliserade inför 1865 års riksdag återigen ett vidsträckt kontaktnät. Ett brev motsvarande det vid den tidigare kampanjen skickades ut, och särskilt vände man sig till riksdagsmän och liberala tidningsredaktörer.³³ Att driva en aktiv kampanj var inte heller vid detta tillfälle okontroversiellt. Därför var det viktigt att kommittén, sannolikt genom Samuel Ödmanns försorg, fick stöd från bondeståndets ledamöter. Bondeståndet deltog också i reformarbetet genom att låta trycka 15 000 exemplar av representationsförslaget. Dessa utdelades under 1864 dels genom riksdagsmännen och dels genom själva kommittén ute i landet.³⁴ I början av 1865 intensifierades agitationen. I en programskrivelse från den 19 januari uppmanade kommittén till ”allmänna sammanträden”. Dessa skulle hållas efter en särskild mall, och alla som stödde reformen anmodades att ”begagna hvarje tillfälle” för att ”öppet uttala sin öfvertygelse” att förslaget motsvarade nationens önskningsar. Kommittén hoppades att väl framme vid riksdagens öppnande skulle ett stöd för reformen ha uttalats av ”det stora flertalet bland alla dem, som kommit i tillfälle att deröfver yttra sig”.³⁵ Senare under våren kom reformmötena i huvudstaden igång och man hänvisade då till kommitténs skrivelse när man utlyste sammankomster för att ”bringa denna viktiga fråga till öfverläggning samt erhålla ett uttryck af allmänna meningen inom hufvudstaden...”.³⁶

Liksom tidigare var en viktig del av kampanjarbetet de cirkulär som utsändes till personer som på lokal nivå kunde tänkas stödja reformen eller verka som lokala organisatörer. I vad som sannolikt var en utveckling från de föregående insatserna, skiljde man nu mellan två olika kategorier mottagare. Till den bredare skaran, de som direkt ombads stödja reformen, riktades en mer allmänt hållen skrivelse. Den snävare kretsen, de som på olika orter skulle verka som kampanjens lokalombud, fick däremot detaljerade anvisningar som angav hur de skulle organisera lokala träffar på sin ort. Motivet för denna noggranna reglering var att ge mötena en enhetlig utformning. Språket var relativt uppfordrande och allvarligt, vilket motiverades med vikten av att reformen verkligen gick igenom:

Utan att dermed vilja gå Edert eget omdöme i förväg, tro sig Kommitterade äfven böra till beredande af en viss enhet, förslagsvis uttala sin åsigt om, huru frågan vid dessa sammankomster torde kunna behandlas.³⁷

Denna detaljerade styrning speglar troligtvis kampanjmakarnas tidigare erfarenheter av hur folkmöten gick till. Utformningen var också ett uttryck för den delikata balansgången mellan att ge mötesdeltagarnas frihet att formulera egna synpunkter och behovet av att gestalta en enhetlig opinionsyttring. Den ansvarige skulle vid början av varje möte redogöra för förslaget och gärna hänvisa till den tryckta skriften *Om representationsreformen*. Därefter skulle de närvarande uppmanas att uttala sin åsikt. Skriften *Till svenska medborgare* kunde då ge vägledning om vad som var "tjenligt att framhållas". Efter dessa ritualer följde en formaliserad fråga till de närvarande. Ville de framlägga ett "uttalande af sin tacksamhet" för förslaget? Det var nu teckningslistorna skulle tas fram, och alla närvarande inbjudas att "med sitt namns underskrift bekräfta sin opinionsyttring". En viktig detalj var att underskrivarna skulle anteckna sitt yrke. De lokalt ansvariga uppmanades också att bedriva en uppsökande verksamhet. Även de intresserade som till äventyrs inte kunnat delta i mötena skulle beredas möjlighet att ingå i opinionsyttringen. Särskilt viktigt var att man då använde de förtryckta arken.³⁸

För att använda ett modernt språkbruk, var organiseringen av kampanjen, där planeringen av mötesstrukturen var en viktig del, ett försök att "designa" opinionen för förslaget. Genom att säkerställa att möten hölls på en lång rad platser skapades en geografisk mobilisering. Genom att kommittén riktade sig till såväl pressens opinionsbildare som lokala organisatörer skapades grund för en bredare social förankring. Att mötesdeltagarna antecknade sina yrken på namnlistorna var också viktigt för att styrka stödets spridning bland stånd och klasser.

När tiden närmade sig ökade inledningsvis reformvännernas själv säkerhet. De antog till exempel att prästerskapet möjligen kunde motstå övertalningsförsöken på sina hemorter, men väl på plats i Stockholm skulle de tappa "modet och förmågan att motstå den allmänna påtryckningen".³⁹ I beskrivningar av ständsriksdagens sista tid framstår det som att särskilt reformvännerna utvecklade en hektisk verksamhet. Möten anordnades i enlighet med instruktionerna runt om i landet, listor för namnunderskrifter cirkulerade och allehanda medel användes för att öka antalet undertecknare, argumentationen i tidningspress och i broschyrer nådde sin höjdpunkt.⁴⁰

Samtidigt ökade också motståndarna sina ansträngningar, och där le-

vererades de tyngsta inläggen i ett antal anonyma broschyrer.⁴¹ En boströmiansk uppsats som återgavs i pressen genljöd av klagomål över att kommittén för reformens "genomdrivande" inte försuttit någon tid med att starta "värfvningsarbetet" och omedelbart börjat att "genom pressens organer utbasunera sina vackra och patriotiska nyhetsprojekter". Betryggande var dock, enligt uppsatsen, att ständernas "votum" snart skulle nedtyta "detta skrån".⁴² I rader av andra konservativa inlagor kommenterades det aktiva arbetet. I vad som gick under beteckningen "adels-cirkuläret", vilket av vissa ansågs vara skrivet "på spe", beklagades "den konstgjorda opinionsstormen".⁴³ I tidningsartiklar gjordes också återkommande försök att diskreditera reformvännernas medvetna ansträngningar. *Nya Dagligt Allehanda* ondgjorde sig över *Aftonbladets* försök att "monopolisera alla stora idéer" och skrev att man visst inte betvivlade nämnda tidnings nit för "reformagitationen". Däremot ställde man sig tveksam till *Aftonbladets* omsorg om själva reformen.⁴⁴ Företrädare för reformrörelsen var medvetna om denna typ av kritik. När reformmöten hölls i Stockholm, bemöttes anklagelserna om att listorna eller mötena inte speglade "allmänna tänkesättet i landet" med motargumentet att det stod de reformkritiska fritt att ordna egna möten. Dessutom anfördes att reformvännerna hade stöd av "de mest erfarne och om det allmänna bästa mest förtjenta samhällsmedlemmarna".⁴⁵

Reformarbetet i olika medier

Ett idogt arbete lades ner på att påverka folkmeningen i reformvänlig riktning, och att organisera ett uttryck av densamma. Målet var att detta skulle öka möjligheterna till ett gynnsamt beslut av rikets ständer. Men vilket genomslag fick kampanjen i medierna? I det följande redogörs för hur mediasystemets olika delar aktiverades under opinionsarbetet. Redovisningen utgår från en tentativ uppdelning mellan reformens anhängare respektive motståndare. Framställningen åskådliggör hur reformarbetet satte sin prägel på stora delar av mediedebatten under den aktuella tiden, men också hur tidningspressen fungerade som ett slags publik sambandscentral för de olika insatserna.

Den kanske mest grundläggande formen av opinionsbildning i frågan var de organiserade möten som ägde rum runt om i landet. De kombinerades inte sällan med middagsbanketter. Traditionen stammade från 1848 års revolutioner i Europa och de agitationspraktiker som då förekom. Konkret handlade det om stora middagsbjudningar, fester och sittningar där deltagarna, flertalet genom sin blotta närvaro, manifesterade

sina ståndpunkter i aktuella frågor.⁴⁶ Sådana möten genomfördes under 1865 i många städer i Sverige, och beskrivningar av hur de, och i förekommande fall middagarna, förlöpt var en viktig del i tidningarnas rapportering från reformarbetet. Referat från dessa middagar bidrog liksom rapporter från många av de övriga aktiviteterna till att etablera reformstödet sociala och geografiska distribution.

Det uttalade syftet med flertalet av dessa möten var, i enlighet med organisationskommitténs intentioner, att upprätta namnlistor till stöd för förslaget. Petitioner och namnlistor har i historien haft en dynamisk relation till undertecknarnas sociala status. Den sociala dimensionen hade både en moralisk och en demografisk sida. I moraliskt hänseende kunde en bred spridning bland folklagen av undertecknarna översättas till åsikternas representativitet för meningen hos nationens "folk". Samtidigt finns exempel från England, där organisatörer av namnlistor, snarare än att samla så många namn som möjligt, begränsat deltagandet till att endast vara öppet för exempelvis jordägare.⁴⁷ Detta gjordes för att visa att man inte bara hade de lägre klassernas stöd utan även de bildade eller besuttna åsikterna på sin sida. När i slutskedet av agitationen de 58 913 underskrifterna redovisades för justitiestatsministern den 26 oktober 1865, åtföljdes listorna av en statistisk sammanställning av undertecknarnas sociala tillhörighet. Av denna framgick att 316 adelsmän, 805 lärare, 413 stadsfullmäktige och magistratspersoner, 1 751 civila ämbets- och tjänstemän, 472 militära dito, 2 989 handlande, 4 657 fabriks- och hantverksidkare, 1 237 bruksägare och bergsmän, 162 husägare i stad, 24 literatörer samt 425 personer utan uppgivet yrke undertecknat namnlistorna. Det avgjort största antalet underskrifter kom dock från kategorin större och mindre jordägare, av vilka 45 163 personer satt sitt namn på listorna.⁴⁸ Den noggranna sammanställningen av antal undertecknare från vardera yrkesgrupp gav ett rationellt och precist skimmer åt det som riskerade att avfärdas som endast en samling namn utan politisk substans. Uppdelningen på yrken stärkte också intrycket att den opinion som undertecknarna ställt sig bakom hade en bred social distribution.

En annan viktig del i arbetet för att påverka opinionen var de uppvisningar där företrädare för vissa centrala åsiktsgrupperingar begärde audiens hos monarken eller dennes ministrar för att betyga sitt stöd för reformen. Exempelvis gjordes sådana besök av bland annat bondeståndet, studentrörelsen och enskilda reformsällskap. Dessa följdes noggrant i pressen, och den 29 november rapporterades i en lång artikel om alla de deputationer som anlänt till Stockholm från olika delar av landet och att justitieministern i sitt ämbetsrum föregående dag mottagit deputationer från inte

mindre än 33 städer.⁴⁹ Nästa dag beskrevs hur 300 personer hade mottagits av konungen, som talat ”några ord med hvar och en”. Antalet besökare till monarken framställdes som det största någonsin under en enda dag. Artikeln räknade också upp alla de orter från vilka deputationer kommit: Göteborg, Alingsås, Borås, Karlshamn, Karlskrona, Kristianstad och så vidare.⁵⁰

Pressbevakningen var utan tvekan av avgörande betydelse för att hålla samman opinionsbildningen, då pressen både genom rapporter, åsiktsmaterial och organisatoriskt stöd i betydande utsträckning bidrog till att koncentrera den läsande publikens uppmärksamhet mot frågan. Denna fokusering ökade trycket på de konservativa ståndsledamöterna, företrädesvis inom prästerskapet och ridderskapet och adeln, att ge med sig. Den reformvänliga pressen utgjorde en sammanhållande länk för agitationens mediegestaltning och tryckte reportage och notiser om resultatet av de olika aktionerna som vidtagits.⁵¹ Därutöver publicerades också ett omfattande opinionsmaterial i form av ledande artiklar. Dessa hade en mera uppenbar tendens och företrädde i den meningen mera explicit en åsikt än de till synes neutrala nyhetsrapporterna från reformevenemang runt om i landet. Pressbevakningen deltog på ett så aktivt vis i händelseutvecklingen, att reformmotståndarna mot under 1865 fann för gott att genom betalning köpa en annonskampanj i *Nya Dagligt Allehanda*, där man från juni fram till avgörandet i december argumenterade mot reformen. Av denna anledning fick tidningen tillmålet ”hyrkusken”.⁵² *Dagens Nyheter* konstaterade bistert att *Allehanda* mottog ”inspirationer” för 20 riksdaler per spalt.⁵³

En kanal för offentlig påverkan med gamla anor var kungens tal. I sin presentation av reformpropositionen 1862 ställde sig monarken, sannolikt på Louis De Geers uppmaning, bakom det ultimatum som gick ut på att reformen inte skulle modifieras, utan antingen antas i sin helhet, eller falla. Därigenom lades också en stor press på alla riksdagsmän att komma till en bestämd uppfattning. Konungens stöd i frågan var viktigt för reformrörelsen. Samtidigt klagade man över att monarken inte arbetade mera aktivt för reformen. Genom möjligheterna att inverka på adelsmännens ståndpunkter skulle en mera aktiv hållning från kungens sida vara särskilt betydelsefull om en omröstning stod och vägde. Det sades explicit att ”[o]m det hvilande representationsförslaget blir antaget eller icke antaget *beror af konungen*.” Från reformrörelsen riktades därför uppmaningar till monarken att ”träda fram med sina tankar, sina afsigter” inför allmänheten.⁵⁴ Också i privatbrev beklagade man att konungens stöd för reformen var formellt och att det saknade engagemang. Detta tolkades som att ”folket uppe på fyrkanten” inte ville investera alltför

mycket prestige i sakens utgång, för den händelse att antagandet av reformen av någon anledning uteblev.⁵⁵ De positiva yttranden som monarken trots allt fällde omtalades följdenligt i mycket uppskattande ordalag. Ett tal till stöd för reformen som denne hållit på en festmiddag i frimurareorden anfördes som tecken på konungens "levande nit" för reformen, och fick exemplifiera hur han inte lät "något tillfälle gå obegagnadt" i sitt arbete för reformsaken.⁵⁶ Bland motståndarna till reformen fanns många kungavänliga. Genom kungens stöd fick de svårt att tala mot förslaget utan att samtidigt framstå som fosterlandsfientliga.

Även visuella medier togs i bruk i den politiska kampen. Satiriska eler andra illustrerande avbildningar av aktörernas positioner i frågan spelade en stor roll i diskussionerna. Tidningar som *Söndags-Nisse* och *Fäderneslandet* bidrog med sina illustrationer till att ge perspektiv på politiken.

Betalda artiklar i pressen var en tacksam måltavla för satirtidningarna.
Ur *Söndags-Nisse* 8/2 1863.

Som forskningen påpekat, kom de illustrerade tidningarnas framträdande vid 1800-talets mitt att vidga deltagandet i den offentliga diskussionen även till icke läskunniga grupper av medborgare.⁵⁷ De illustrerade tidningar som etablerades i Europa vid mitten av 1800-talet hade heller inte ett ensidigt underhållningssyfte, tvärtom var de ofta effektiva plattformar för att driva en politisk agenda och genom sin kontakt med andra publikationer än de traditionella, upprättade de en alternativ läsargemenskap med utgångspunkt från bilderna.⁵⁸ Bildmediet hade också, trots de längre produktionstiderna, en omedelbarhet och en förmåga att sammanfatta komplexa relationer på ett distinkt vis, som även nyttjades i samband med reformdebatterna.

Ett återkommande argument för reformen var att tiden nu var inne. En medieform som gestaltade detta på ett mycket direkt vis var telegrammet. De telegram som strömmade in till pressen från olika delar av landet skapade en känsla av snabb omvandling och omedelbarhet. Genom raskt förmedlade rapporter om deltagarantalet på olika möten eller hur de hade avlöpt bidrog telegramformen till intrycket av att reformen var en historisk händelse som formades i nuet. Ibland placerades i pressrapporteringen dessa telegram tillsammans med utrikestelegram, vilket ökade nyheternas symboliska tyngd. Bredvid ett Londontelegram som omtalade att "engelska regeringen skickat en depesch till sitt sändebud i Madrid" meddelade så *Dagens Nyheter* den 21 november i ett annat, från Vänersborg, att reformsammanträdet där varit "talrikt besökt af inbyggare från såväl stad som land".⁵⁹ Telegrammens geografiska distribution frammanade dessutom, tillsammans med de många per post inkomna meddelandena om reformmöten från alla delar av landet, bilden av att hela nationen stod bakom reformen. Ofta placerades de i långa listor, som i ett överblickbart format gestaltade landets föregivna mening. Ett exempel är den rad med telegram som den 27 november i *Dagens Nyheter* infördes under den stående vinjetten "Reformrörelsen i landet". Där återgavs telegram som omtalade aktiviteter till stöd för reformen från Ystad, Gränna, Lidköping, Skövde, Eskilstuna och Södertälje.⁶⁰ Sådana exposéer förekom dagligen under den sista tiden inför reformen. Telegrammens starka koppling till snabbhet och omedelbar kommunikation gav ett samtidighetens skimmer åt reformaktiviteterna. Publiceringen av te-

De orter utom Stockholm som första november till femte december 1865 förekom i samband med reformvänliga nyheter i *Dagens Nyheter*, huvudsakligen under vinjetter som "Reformrörelsen i landet" eller "Reformdeputationerna". Av de 58 orter vars lokaltidningar tillsänts centralkommitténs cirkulär (se tabell ovan), förekom reformvänliga nyheter från alla utom 11.

Ort	Datum	Ort	Datum
Alingsås	23/11, 28/11	Mariestad	4/11, 25/11, 28/11
Askersund	20/11, 30/11, 1/12	Marstrand	23/11, 25/11, 28/11
Barne härad	28/11	Mortorp	2/12
Bergljums socken	30/11	Mölndal	20/11, 22/11, 28/11
Bunkeflods socken	2/12	Nora	22/11, 28/11
Borås	25/11, 28/11	Norra Wadsbo	28/11
Carlsrona	23/11, 28/11	Norrköping	27/11, 29/11, 1/12
Carlshamn	21/11, 28/11	Nyköping	24/11, 25/11, 28/11
Carlstad	30/11	Oscarshamn	2/12
Eksjö	23/11, 28/11	Partille	30/11
Eskilstuna	24/11, 27/11, 28/11	Ramnäs socken	1/12
Falun	21/11, 22/11, 23/11, 28/11	Redevägs härad	30/11
Filipstad	23/11, 25/11, 28/11	Skellefteå	1/12
Fosie socken	2/12	Skene	27/11, 28/11
Gefle	21/11, 22/11, 28/11, 1/12	Skeninge	3/11
Geseneds härad	28/11	Skreflinge socken	2/12
Grenna	27/11, 28/11, 29/11, 1/12	Sköfde	27/11, 28/11
Göteborg	13/11, 17/11, 18/11, 24/11, 25/11	Strengnäs	27/11
Halmstad	27/11, 28/11	Strömstad	25/11, 28/11
Hammars socken	1/12	Sundsvall	23/11, 28/11
Helsingborg	21/11, 28/11,	Söderhamn	28/11, 1/12
Hernösand	25/11, 28/11, 1/12	Södertelje	27/11, 28/11
Hudiksvall	28/11, 1/12	Södra Kållands härad	28/11
Hvetlanda köping och Östra härad	1/12	Thorshälla	28/11
Hyllie socken	2/12	Trollhättan	20/11, 27/11, 28/11
Härryda	30/11	Uddevalla	20/11, 22/11, 28/11
Hörby kommun	30/11	Ulricehamn	20/11, 23/11, 28/11
Ihrsta socken	1/12	Umeå	5/12
Jönköping	23/11, 24/11, 28/11	Uppsala	21/11, 30/11
Kalmar	13/11, 21/11, 22/11, 28/11	Wadsbo	25/11
Kinds härad	30/12	Wadstena	24/11, 28/11
Klörup	2/12	Wenersborg	20/11, 21/11, 25/11, 28/11
Kristianstad	22/11, 25/11, 28/11	Westervik	22/11, 28/11,
Köping	28/11	Westerås	23/11, 28/11
Landskrona	22/11, 24/11	Wexiö	1/12
Landvetter	30/11	Wiby	27/11
Lidköping	22/11, 27/11, 28/11	Wimmerby	1/12
Linköping	25/11, 28/11	Ystad	24/11, 27/11, 28/11
Ljung	27/11	Åhs och	
Ljungby	24/11, 27/11	Geseneds härad	28/11
Lund	28/11	Åmål	28/11
Lysings härad	28/11	Åse härad	1/12
Majorna	24/11, 28/11	Örebro	21/11, 22/11, 27/11, 28/11
Malmö	29/11, 30/11, 2/12	Öregrund	24/11, 28/11
Mariefred	1/12	Örnsköldsvik	1/12

legram bidrog därför till att öka tempot i de allmänna uppvaktningarna och skapade intrycket av ett *nu*, ett avgörande historiskt ögonblick.

Motsidans argumentation försiggick till viss del i andra format. Då reformmotståndarna endast hade begränsat stöd i pressen, trädde andra medieformer i förgrunden. Särskilt framträdande var bearbetningen av riksdagsmännen med stridsskrifter. Uppemot 3 000 exemplar av olika pamfletter förmedlades till denna grupp, en taktik som inte användes av reformvännerna.⁶¹ Särskilt inriktade sig motståndarna på att övertyga adeln och prästeståndet till att rösta nej. Försöken att påverka opinionen genom att dela ut skrifter på landsbygden stötte också på motstånd, och i kritiska insändare framfördes klagomål mot denna verksamhet.⁶² Totalt skickades omkring 10 000 stridsskrifter ut i landet.⁶³ Några av de mest framträdande skrifterna på den konservativa sidan var Christopher Jakob Boströms *Äro rikets ständer berättigade att för svenska folket besluta och fastställa det nu hvilande så kallade representationsförslaget*, samt *Bref om det från år 1863 hvilande förslag till ombildning af svenska representationen* av riksarkivarien Johan Jakob Nordström, och Henning Hamiltons *Bidrag till granskningen af Kongl. Maj:ts nådiga proposition till Rikets Ständer om antagande af ny Riksdagsordning och dermed sammanhängande ändringar i Regeringsformen*. Ett problem vad gällde dessa skrifers genomslag var att de riskerade att erhålla negativa recensioner i den reformvänliga pressen och att deras verkan därigenom förminskades. De råkade också ut för motskrifter från reformrörelsens flyhänta pennor, som när Wilhelm Fredrik Dahlman utgav *Ett och annat i anledning af "Satser angående det hvilande representations-förslaget"*.⁶⁴

De olika opinionsyttringarna till trots, låg avgörandet i frågan i händerna på rikets ständer. Det kan ligga nära till hands att se den lagstiftande församlingens debatter som ett statsbyråkratiskt forum för förhandling mellan intressen. Emellertid var riksdagsdebatterna i betydande utsträckning under denna tid ett medium i intimt samspel med tidens övriga medier. Det gällde både de muntliga förhandlingarna, som bildade underlag för tidningarnas referat, och de senare publicerade tryckta protokollen.⁶⁵ Vad gäller just debatterna kring representationsreformen hade dessa en särpräglad karaktär, och eftervärlden har talat om alltifrån patetisk retorik till lysande anföranden. Klart är att situationen av många ledamöter uppfattades ha episka eller historiska drag. Detta gjorde att man ägnade särskild omsorg åt anförandenas utformning. Det finns också goda skäl att anta att riksdagsdebatterna var en viktigare arena för reformens motståndare. Bondeståndet antog förslaget utan debatt, medan det i borgarståndet förekom viss debatt. En förklaring som framkastats till att anförandena i borgarståndet var relativt kortfattade,

Reformcigarrer

svensk tillverkning à 10 rdr pr 100 stycken.

(5420)

H. EVENSEN.
Slussgatan n:o 8.

Stort och välsorterat lager af fina
och billiga

CIGARRER,

hos

U. F. ENSTRÖM,
Westerlånggatan 52.
(Nya boden.)

Cigarren som politiskt medium. Annonc i *Dagens Nyheter* 19/12 1865.

är att segervissheten där var så stor, att de som var för reformen avstod från att tala, då de "kände sin styrka, ööfvervinnerlig i voteringen".⁶⁶ I prästeståndet och hos ridderskapet och adeln fördes däremot omfattande debatter. I ljuset av underlägsenheten i övriga medier, tycks många ledamöter ha känt sig manade att åtminstone i protokollen få markera sin ställning i frågan. Särskilt från den förlorande sidan i omröstningen fanns en önskan om att efterlämna ett slags testamente för att visa hur man hade agerat och genom rader av reservationer och yttranden "till protokollet" deltog ledamöter via riksdagstrycket i den offentliga debatten. Hos ridderskapet och adeln beslutades dessutom att anförandena skulle utges i samlad form vid sidan av det reguljära riksdagstrycket. Den "såsom ett monumentalt minne, tillämnade serskilda tryckningen"⁶⁷ genomfördes året därpå.⁶⁸

Ett kanske oväntat område dit kampen om reformen också letade sig in var det kyrkliga. Kyrkliga arenor har i svensk tradition lånat sig till politisk propaganda alltsedan böndagsplakaten under Stora nordiska kriget presenterade friserade redogörelser av framgångarna vid fronten. Men denna uttrycksform delade också flera andra viktiga drag med samtidens

medier. Exempelvis var predikningar och upplästa kungörelser, särskilt på landsbygden, viktiga källor till information av ungefär samma slag som pressen publicerade: upplysningar om försvunna personer, om jordbrukets rätta bedrivande, eller utrikes nyheter om svenska affärer.⁶⁹ Representationsreformen var emellertid en fråga som uppfattades ha en mycket explicit politisk laddning, och de religiösa intressena stod därför inför grannliga överväganden när det gällde huruvida åsikter i denna fråga kunde förmedlas även från söndagarnas predikstolar. Det omtalades i den reformvänliga pressen tillfällen då konservativa präster hindrat kungörelser om reformmöten från att uppläsas. Pastor Millberg i Fässbergs församling anklagades exempelvis för att ha förvägrat uppläsning av en kungörelse om ett reformmöte, vilken hade inlämnats av riksdagsman Rundbäck. Pastorn hade dessutom, meddelade *Dagens Nyheter*, ”genom sin dräng omedelbart efter gudstjensten afhämtat kungörelserna på det att ingen skulle få tillfälle att, såsom annars varit vanligt, taga kännedom af desamma hos klockaren.”⁷⁰

Reformvännernas kraftiga mobilisering och ansträngningar för att skapa en opinion för reformen kritiserades starkt. Under ständernas debatter återkom reformmotståndarna ofta till påtryckningen, och många yttrade sig enbart för att markera sin självständighet mot den enligt dem fabricerade opinionen. Sådan kritik bör ses i ljuset av att opinionsbildningen bedrevs i ett oklart statsrättsligt utrymme, där det i formell mening inte var tillåtet att försöka inverka på riksdagsledamöternas åsikter. Samtidigt var den kritiska diskussionen i svensk politik, särskilt efter indragningsmaktens avskaffande 1844, en accepterad del av det politiska livet. Även om valrörelser i modern mening vanligen inte anses ha existerat före tullstriderna på 1880-talet, var omfattningen av kampanjerna 1865 tillräckliga för att utmana de då gällande föreställningarna om den offentliga argumentationens gränser.⁷¹

Senare bedömare har som regel intagit en mindre kritisk hållning i denna fråga. När Wilhelm Erik Svedelius ett kvartssekel efter reformen talade om ”den rörelse, som egde rum utanför riksdagen bland den stora allmänheten”, uppmärksammade han särskilt betydelsen av den medvetna kampanjen. Enligt honom var frågan i grunden inget som satte ”mängdens passioner i brand”. Det var hur problematiken presenterades som gjorde att den väckte känslor. Den ivriga agitationen kunde visserligen i strikt mening tolkas som ”rådslag af objudne rådgivare”. Trots ständernas företrädare vad gällde rätten att representera folket, fanns enligt Svedelius inget explicit förbud som hindrade ”svenske medborgare att säga sin mening” om hur representanterna skulle handla.⁷² Och bristen på

motrörelse berodde helt enkelt på att det inte fanns någon spridd övertygelse mot reformen.⁷³

Slutsatser

Artikeln har diskuterat representationsreformen 1865 utifrån de olika aktörernas förhållande till tidens mediasystem och möjligheter att verka genom olika medier. Analysen har visat att reformfrågans mediegestaltning till stora delar speglade en medveten strategi från de ledande aktörerna på den reformvänliga sidan. Det har också framgått att olika medier hade olika roller i detta system: petitioner uppdelade efter under-tecknarnas yrken styrkte de reformvänliga åsikternas numerär och sociala förankring, telegram och rapporter från reformmöten runt om i landet manifesterade de reformvänliga åsikternas geografiska spridning och frågans stora aktualitet. Att de olika lokaltidningarnas rapporter integrerades i Stockholmspressens skriverier stärkte helhetsintrycket att landet i sin helhet stod bakom reformen. Denna cirkulation får en ytterligare dimension i ljuset av det faktum att en del av dessa landsortsartiklar kan ha författats av reformkommitténs företrädare.

Detta breda spektrum av opinionsuttryck återspeglade ett systematiskt arbete för att genom en stark opinion i landet sätta press på dem som motsatte sig en reform av landets politiska representation. Kampanjen förankrades i ett landsomfattande nätverk av lokala representanter och tog en lång rad mediala former i bruk. De tydligt definierade ståndpunkterna var fastlagda i rörelsens vägledande skrifter och direktiven för lokalmötenas utformning. Ställda inför detta väl organiserade och massiva stöd för det liggande representationsförslaget försökte motståndarsidan att mobilisera sina egna mediala resurser. Särskilt nyttjades stridsskrifter, och man sökte använda riksdagen som ett forum för att förmedla kritiska synpunkter. Försöket att med pengar skaffa sig ett språkrör i pressen torde däremot ha minskat legitimiteten i argumentationen.

Artikeln har visat hur det var möjligt att med resurser och kontakter vid mitten av 1800-talet spela på befintliga strömningar och aktivt bidra till framväxten av en landsomfattande och enhetlig opinion. Denna opinionsbildning försiggick inte i något enstaka medium utan integrerade olika uttryck i en totalitet som väl förtjänar att betecknas som ett system.

De diskussioner som fördes i ständernas slutliga förhandlingar i december speglade radikalt skiljaktiga synsätt på vad dessa möjligheter innebar. Reformrörelsens framgångar utgjorde en tydlig manifestation av hur samspelet mellan olika medier kunde nyttjas, vilket ökade de kon-

servativas oro för mediernas framtida inflytande över det politiska livet. I någon mån motsade emellertid omröstningens utfall den förutsägelse Edmund Burke gjort redan i slutet av 1700-talet. Han noterade att det i England fanns två underhus, det som var samlat i parlamentet, och det som verkade genom folkmöten runt om i landet. Den som lyckades splittra dessa hus och spela ut folk mot folkvalda, hävdade han, skulle härskas över dem bäge.⁷⁴ Den mediestrategi som låg bakom det jubel som svepte över Sverige i december 1865 syftade snarast till det motsatta: att genom ett aktivt bruk av mediasystemet så fullständigt som möjligt harmonisera folkviljan och det parlamentariska systemet.

NOTER

- 1 Lyn Gorman och David McLean anser exempelvis beträffande mediernas möjlighet till storskaligt inflytande att "the significance of the eighteenth century press should not be exaggerated". *Media and society in the twentieth century: A historical introduction* (Malden: Blackwell Publishing, 2003), 8. Se även Andrew Wernick, *Promotional culture: Advertising, ideology and symbolic expression* (London: Sage Publications, 1991).
- 2 Jussi Kurunmäki, *Representation, nation and time: The political rhetoric of the 1866 parliamentary reform in Sweden* (Jyväskylä: Jyväskylä University Press, 2000); Jonas Harvard, *En helig allmänlig opinion: Föreställningar om offentlighet och legitimitet i svensk riksdagsdebatt 1848–1919* (Umeå: Institutionen för historiska studier, 2006).
- 3 Erik Fahlbeck, red., *Sveriges riksdag: Historisk och statsvetenskaplig framställning, XIII, Ständsriksdagens sista skede, 1809–1866* (Stockholm: 1934), 429. Om bruket av vädermetaforer i relation till opinionen se Jonas Harvard, "Dagens opinion, tidens anda: Temporala aspekter av 'allmänna opinionen' 1850–1870", *Folkmålsstudier*, nr 47, 2009.
- 4 En tidning som hade en central roll under representationsreformen var *Dagens Nyheter*. Startad i december 1864, sammanföll dess första år på marknaden med reformen, och tidningens centrala roll i reformarbetet har motiverat en generös användning av exempel därifrån i föreliggande artikel.
- 5 Stig Ekman, *Slutstriden om representationsreformen* (Stockholm: Uppsala univ., 1966), 90f. Det konservativa kampanjmaterialet var också av mycket skiftande art, alltifrån lärda och kyligt argumenterade framställningar till grovt agitatoriska appeller. Ibid., 119.
- 6 Bob Harris, *Politics and the rise of the press: Britain and France, 1620–1800* (London: Routledge, 1996).
- 7 Christopher Reid, "Whose parliament? Political oratory and print culture in the later 18th century", *Language and Literature*, vol. 9, nr 2, 2000. Se även

- Göran Leth, *Braständaren och iakttagaren: Engelsk press och journalistik 1695–1825* (Stockholm: Symposion, 1996).
- 8 Asa Briggs analyserar i en klassisk artikel agitationen på lokal nivå i Birmingham, Manchester och Leeds: "The background of the parliamentary reform movement in three English cities (1830–2)", *Cambridge Historical Journal*, vol. 10, nr 3, 1952, 293–319.
 - 9 John Plunkett, "A Media Monarchy? Queen Victoria and the radical press 1837–1901", *Media History*, vol. 9, nr 1, 2003, 3–18.
 - 10 Ellis Archer Wasson, "The Whigs and the press, 1800–50", *Parliamentary History*, vol. 25, nr 1, 2006, 68.
 - 11 Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt, red., *Riksdag, kaffehus och predikstol: Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm: Atlantis, 2003).
 - 12 Skuncke & Tandefelt; Kurt Johannesson, "Opinionens makt: Om ett begrepp och dess historia", *Litteraturens vägar: Litteratursociologiska studier tillägnade Lars Furuland* (Hedemora: Gidlund, 1988), 50. Se även Cecilia Rosengren, *Tidevarvets bättre genius: Föreställningar om offentlighet och publicitet i Karl Johans-tidens Sverige* (Stockholm: B. Östlings bokförl. Symposion, 1999).
 - 13 Intrycken från februarirevolutionen 1848 gav i Sverige näring åt radikala krav på allmän rösträtt, men dessa dämpades under 1850-talets allmänna reaktion. Gunnar Rexius, *Det svenska tvåkammarssystemets tillkomst och karaktär med särskild hänsyn till principernas grundläggning 1840–41* (Uppsala, 1915), 284–292. Se även Douglas V. Verney, *Parliamentary reform in Sweden: 1866–1921* (Oxford: Clarendon, 1957).
 - 14 Om tidsaspekten se Gunnar Heckscher, *Svensk konservatism före representations-reformen: Doktrin och politik 1840–1865* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1943) samt Harvard, "Dagens opinion, tidens anda".
 - 15 Fahlbeck, 427.
 - 16 Ibid. Se vidare Ekman.
 - 17 "Landsortstidningar", blad 82, i "Reformkomitén 1860–62", Handskrifts-avdelningen, D1095: Kungl. biblioteket (KB).
 - 18 "Till.....Stockholm i November 1860", blad 79, "Reformkomitén 1860–62", KB.
 - 19 Ibid.
 - 20 Kvittering, blad 95, "Reformkomitén 1860–62", KB.
 - 21 Den totala summan kvitterades 12/8 1862. Blad 101, "Reformkomitén 1860–62", KB.
 - 22 "Nota", 30/9 1861, blad 99, samt "Nota" 31/12 1861, blad 100, "Reform-komitén 1860–62", KB.
 - 23 "Reform Komitén", 12/4 1862, blad 98, "Reformkomitén 1860–62", KB.
 - 24 Torbjörn Vallinder, *I kamp för demokratin: Rösträttsrörelsen i Sverige 1886–1900* (Stockholm: Natur och kultur, 1962).
 - 25 De agitationsresor som gjordes inom den tidiga nykterhetsrörelsen hade i för-hållande till tidsåtgången en mer begränsad geografisk utsträckning. Se Lun-dells artikel i denna antologi.

- 26 H. Hamilton till P.R. Tersmeden, daterat Boo 1/2 1861, blad 91, "Reform-komitén 1860–62", KB.
- 27 Lars Johan Hierta, *Riksdagsmotioner och anföranden; utgifna af Gustaf A. Aldén*, IV, *Riksdagarna 1862–63, 1865–66 och 1867–72* (Stockholm: A.-B. Nordiska bokhandeln, 1917) 9. Detta verk innehåller faksimil från en rad dokument härrörande från reformarbetet. En möjlighet finns att användandet av dokumentsamlingen indirekt leder till att Hiertas roll överdrivs.
- 28 Hierta, *Riksdagsmotioner och anföranden*, 10.
- 29 Ibid.
- 30 Ibid., 155.
- 31 Ibid.
- 32 Lars Johan Hierta, *Till svenska medborgare [rörande representations-reformen]* (Stockholm: 1865); Hierta, *Riksdagsmotioner och anföranden* 157.
- 33 Wilhelm Erik Svedelius, *Representationsreformens historia* (Stockholm: Fahlcrantz & Co., 1889), 556. Syftet med kommittén var att "att uppväcka en stark, men vid laglig ordning bunden rörelse inom det allmänna tänkesättet." Hierta, *Riksdagsmotioner och anföranden*, 9.
- 34 Hierta, *Riksdagsmotioner och anföranden*, 156f.
- 35 *Dagens Nyheter* 4/2 1865.
- 36 *Dagens Nyheter* 1/5 1865.
- 37 Cirkulär från 19/1 1865, återgivet i Hierta, *Riksdagsmotioner och anföranden*, 158.
- 38 Hierta, *Riksdagsmotioner och anföranden*, 156–165, citaten 158.
- 39 *Dagens Nyheter* 21/10 1865. I privatbrev framgår att man även avsåg att genom offentliga påtryckningar bearbeta adelsmännen individuellt. Hierta, brev i april 1865 till H.O. Schönbeck. Återges i Hierta, *Riksdagsmotioner och anföranden*, 165.
- 40 Fahlbeck, 428.
- 41 Ibid.
- 42 *Dagens Nyheter* 8/2 1865.
- 43 Cirkuläret refererades i *Dagens Nyheter* 8/9 1865.
- 44 *Nya Dagligt Allehanda* 28/11 1865.
- 45 Hierta, *Riksdagsmotioner och anföranden*, 166. Mötet referades i *Aftonbladet* den 5 maj.
- 46 Roland Quinault, "1848 and Parliamentary reform", *The Historical Journal*, vol. 31, nr 4, 1988, 831–851; Marc Baer, "Political dinners in Whig, Radical and Tory Westminster, 1780–1880", *Parliamentary History*, vol. 24, nr S1, 2005, 183–206.
- 47 John A. Phillips, "Popular politics in unreformed England", *The Journal of Modern History*, vol. 52, nr 4, 1980, 602–607.
- 48 Fördelningen återgavs exempelvis i *Nya Dagligt Allehanda* 27/11 1865. Se även Hierta, *Riksdagsmotioner och anföranden*, 173.
- 49 *Dagens Nyheter* 29/11 1865.

- 50 *Dagens Nyheter* 30/11 1865.
- 51 Om sambandet mellan de olika medieuttrycken och de liberala tidningarnas korresponderande textgenrer, se Hurds artikel i denna antologi.
- 52 Eric Johannesson, "Med det nya på väg (1858–1880)", *Den svenska pressens historia*, II, *Åren då allting hände, 1830–1897*, red. Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (Stockholm: Ekerlid, 2001), 136.
- 53 *Dagens Nyheter* 28/11 1865.
- 54 *Dagens Nyheter* 9/11 1865.
- 55 Hierta till F.T. Borg, 19/9 1865, i Hierta, *Riksdagsmotioner och anföranden*, 171. Om konungens ställning se också Hierta till H.O. Schönbeck, 10/4 1865, i Hierta, *Riksdagsmotioner och anföranden*, 165; Hierta till Anders Fryxell, 9/11 1865, i Hierta, *Riksdagsmotioner och anföranden*, 171f.
- 56 *Dagens Nyheter* 30/11 1865.
- 57 Jean-Pierre Bacot, *La presse illustrée au XIXe siècle: Une histoire oubliée* (Limoges: Presses universitaires de Limoges, 2005).
- 58 Michèle Martin, *Images at war: Illustrated periodicals and constructed nations* (Toronto: University of Toronto Press, 2006), 8f.
- 59 *Dagens Nyheter* 21/11 1865.
- 60 *Dagens Nyheter* 27/11 1865.
- 61 Ekman, 121.
- 62 Ibid., 129.
- 63 Ibid., 133.
- 64 [Christopher Jacob Boström], *Äro rikets ständer berättigade att för svenska folket besluta och fastställa det nu hvilande så kallade representationsförslaget* (Upsala: 1865); [Johan Jakob Nordström], *Bref om det från år 1863 hvilande förslag till ombildning af svenska representationen: Af Thomas Frisk* (Stockholm, 1865); [Henning Hamilton], *Bidrag till granskningen af Kongl. Maj:ts nådiga proposition till Rikets Ständer om antagande af ny Riksdagsordning och dermed sammanhängande ändringar i Regeringsformen; gifven Stockholms slott den 5 Januari 1863* (Upsala, 1865); [Wilhelm Fredrik Dalman], *Ett och annat i anledning af [J.A.Södergren] "Satser angående det hvilande representations-förslaget"*.: Af D (Stockholm, 1865).
- 65 Om förhållandet mellan riksdagsdebatten och tidningarna i detta specifika sammanhang se Göran B. Nilsson, "Fyra dagars pinbänk: Protokoll och debatt på riddarhuset den 4–7 december 1865", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, vol. 72, nr 1, 1969.
- 66 Svedelius, 558–560.
- 67 Axel Fredrik Liljenstolpe, *Ridderskapet och adelns protokoll 1865–1866*:2, 116.
- 68 Efter årsskiftet utkom av trycket den 270 sidor långa skriften *Ridderskapet och adelns den 4, 5, 6 och 7 december 1865 hållna öfverläggning angående Kongl. Maj:ts förslag till ny riksdags-ordning: jemte de emot ståndets beslut afgifna reservationer samt förteckning öfver de vid beslutets fattande till säte och stämma å Riddarhuset antecknade ledamöter* (Stockholm: E. Westrell, 1866).
- 69 Bill Widén, *Predikstolen som massmedium i det svenska riket från medeltiden till*

stormaktstidens slut (Åbo: Åbo akademi, 2002); Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket: Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle* (Lund: Historiska media, 2001).

70 *Dagens Nyheter* 7/4 1865.

71 Peter Esaiasson, *Svenska valkampanjer 1866–1988* (Stockholm: Allmänna förlaget, 1990).

72 Svedelius, 556f.

73 Ibid., 556–560.

74 J.A.W. Gunn, *Beyond liberty and property: The process of self-recognition in eighteenth-century political thought* (Kingston/Montreal: McGill-Queens University Press, 1983) 282.

Madeleine Hurd

Tidningsgenrer och offentliga riter i 1865 års reformrörelse

HUR GESTALTADE SIG samspelet mellan det svenska mediasystemet och de liberala tidningarna under 1865 års reformrörelse?¹ Denna artikel antar som sin premiss att tidningarnas olika textgenrer både speglade och var beroende av andra delar av mediasystemet. Samspelet mellan enskilda medier och de korresponderande tidningsgenrerna var i vissa fall så livligt att de närmast bildade en enhet, som tentativt kan benämnas en "mediesystemgenre". Artikeln undersöker vad dessa samband innebar för 1865 års reformrörelse. Inledningsvis diskuteras hur symbiosen mellan mediet *brev* och tidningsgenren *brev*, som användes flitigt för att täcka inhemska nyheter, utgjorde en mediasystemgenre som kunde omdefiniera och förstärka den föreställda nationella gemenskapen. Artikeln fortsätter sedan till ännu en mediasystemgenre – relationen mellan det rumsliga mediet *politiskt möte* och tidningsgenren *referat av politiskt möte*. Liberala reformmöten och fester var vardagsmat i Sverige såväl före som alldeles efter ständernas omröstning kring representationsreformen. Riter som utfördes under dessa sammankomster förstärkte liberalernas självmedvetna sammanhållning. Tidningsgenren *politiskt möte* bidrog till riternas effekt. Artikeln föreslår att denna genres standardiserade form, pompöst eleganta ton och noggranna beskrivning av känslomässigt laddade ceremonier underbyggde det liberala kollektivets solidaritet på såväl det nationella som det lokala planet. Dessa två delar av mediasystemet – det politiska mötet som rumsligt medium respektive tidningsgenre –

sammankopplade de upplevda riternas legitimerande makt med tidningars förmåga att fokusera, redigera, offentliggöra och sammanföra. Tillsammans kunde de legitimera såväl liberalernas som tidningarnas anspråk på att representera nationens symboliska centrum.

Decennierna kring mitten av 1800-talet var en period av stora omvandlingar i det svenska samhället. En omvälvning var den grundläggande förändringen av den svenska politiska representationens principer, då landet övergick från ett korporativt, fyrståndsaserat representationssystem till ett censusbaserat tvåkammarssystem. Det var också en tid av betydande förvandlingar av mediasystemet. Själva 1865 års reform har satts i samband med den växande legitimitet som gavs den relativt nya aktören "den allmänna opinionen", vars anspråk förfäktades starkt av de liberala tidningarnas redaktörer. Begreppet var mycket omstritt i samtida politiska debatter kring 1865 års representationsreform. Reformen innebar, som Jussi Kurunmäki har visat, en omdefiniering av flera politiska grundbegrepp, inklusive nyckeltermerna som "nation" och "tid".² Ständerna måste avskaffas, framhöll reformvännerna, då de inte längre representerade det svenska folket, och särskilt då inte "nationen". Men vad var nationen, och vilka var folket – om inte varje person boende i Sverige?

En stor del av debatten kretsade kring frågan om vilka urvals- och kategoriseringskriterier som borde appliceras för att få fram en nations representanter. Här förespråkade vissa en fördelning enligt sociala funktioner (som ständerna), andra framhöll geografiska och/eller censusbaserade kriterier, och åter andra argumenterade för ett urval av de personer som hyste en upplyst och oegennyttig kärlek till fäderneslandet – det vill säga mer eller mindre välbärgade och välutbildade män. Det var inte mycket lättare att bestämma hur tungt olika röster skulle väga i själva debatten. Om kung, ministrar och "den allmänna opinionen" yrkade på en representationsreform, var detta nog för att tvinga landets lagligt valda representanter, det vill säga ständerna, att avskaffa sig själva? Och när alla dessa tvistemål hade klarats upp kvarstod en sista fråga. Om man nu absolut skulle ta hänsyn till den nationella viljan, den allmänna opinionen – *var* tog sig denna opinion egentligen uttryck?

Jonas Harvard har studerat de politiska debatter som uppstod kring begreppet "allmän opinion".³ Det visar sig att politikerna sällan var överens om exakt var man kunde hitta, eller vem det var som uttryckte, den sanna allmänna opinionen – om man nu alls ansåg att den existerade eller i så fall var av politisk relevans. Flera av 1800-talets politiker framförde åsikten att det endast var nationens lagligt valda representanter som kunde formulera nationens vilja. Som adelsståndets professor Knut Oli-

vecrona uttryckte det, ”kunde tal[aren] ej godkänna” påståendet att representationsreformen hade folkets bifall, ”ty han kände intet annat uttryck för dess vilja än representationen” – det vill säga folkets representeranter inom ständsriksdagen.⁴ Och om det nu var någon annan som fungerade som språkrör för den sanna allmänna opinionen, var det minst av allt – trots deras egna storslagna pretentioner – de liberala tidningarna. Må vara att många politiker hyllade den fria och öppna offentliga debattens förmåga att frambringa politiska sanningar. Få politiker ansåg emellertid, som Harvard visat, att tidningarna utgjorde vare sig opartiska arenor eller språkrör för en sådan debatt. Tvärtom, tidningspressen vinklade, förvrängde och tillrättalade den allmänna opinionen – såvida den inte själv rent av framkallade eller fabricerade den. Som en insändare till *Post- och Inrikes Tidningar* uttryckte det, måste man starkt ifrågasätta tidningarnas anspråk med tanke på ”det ringast sagt, mindre värdiga sätt, hvarpå man sökt åstadkomma en sådan ’folkviljans påtryckning’”. Resultatet var därefter: i ”den ’allmänna mening’, som pressen nu uppagiterat, ingå blinda lidelser som hufvudelementer, och hvilket värde kan det då af den tänkande mannen tillerkännas?”⁵ Enligt en liberal redaktör hade den koleriske adelsstånd medlemmen Curry Treffenberg uttryckt samma misstankar, i ett tal som avslutats med en

lång straffpredikan öfver den stackars pressen [...] Pressen hade tillställt adresserne och deputationerne, pressen var den allmänna rösten och pressen var den som möjligen på detta rum skulle föranleda en utgång, hvilket skulle störta landet i olycka.⁶

De liberala tidningarna var å sin sida inte alls hågade att tillstå något sådant. Som *Fäderneslandet* uttryckte det, dagen innan adelsståndet skulle rösta för eller emot propositionen:

Ett helt folk vill detta. Tror man att en så allmän rörelse, en så ur folkets eget hjerta utgången henförelse, blott är en klingande bjällra, hvars skärande missljud man bäst nedtystar med förakt och hån, eller – om man så hafva kan – med kulor och bajonetter?⁷

De som anklagade pressen för att ha producerat stormen av reformvänliga yttringar hade, sanningen att säga, goda skäl. Liberala tidningar hade arbetat idogt för att producera (eller, som de nog hade uttryckt det, uppmuntra det offentliga uttrycket av) den ovan återopade ”allmänna rörelsen” – ett arbete som innefattade massmöten, resolutioner, proklamatio-

ner, petitioner och deputationer. Pressen spred upprop till sådana manifestationer; de resulterande opinionsyttringarna blev sedan tidningarnas nyhetsstoff; och notiserna kunde i sin tur användas för att bevisa att pressen faktiskt förde nationens talan.⁸

Nedan behandlas tidningsartiklar som på olika sätt skulle redogöra för folkets och nationens vilja. Avsikten är att diskutera symbiosen mellan tidningarnas texter och andra delar av mediasystemet, och hur dessa relationer kan ha påverkat liberalernas anspråk på politisk legitimitet, inte minst när det gällde inflytandet över omstridda begrepp som ”folk” och ”nation”. Låt mig börja med en kort diskussion av hur man kan konceptualisera mediasystemet, och hur tidningar fungerade som ett av systemets centrala förbindelseled i det som jag kallar ”mediasystemgenrer”.

Mediasystemet och tidningarna

Mediasystemet kan definieras som summan av olika mediers gemensamma – och föränderliga – relationer, inklusive relationen mellan mediasystemet som totalitet och dess integrerade beståndsdelar. Man kan kategorisera olika sorters medier – till exempel telegram, offentliga tal eller brev – inte bara i termer av teknologi utan också som ägande en särpräglad cirkulations-, receptions-, språk- och tilltalslogik. De olika medierna påverkade varandra; ingetdera fungerade i ett medievakuum. Mediasystemet betecknas snarare av en konstant cirkulation. Påståenden som görs inom ett medium uppmärksammas, återges, bestrids eller vidareutvecklas inom andra medier. Således rör sig omstridda politiska begrepp som ”folk” och ”nation” mellan mediasystemets olika beståndsdelar, vandrande fram och tillbaka genom de olika kontakt- och utbyteslänkar som existerar medierna emellan.

Begreppen kan naturligtvis inte passera helt opåverkade igenom alla mediasystemets olika delar, då varje medium har sina egna receptions- och diskurslogiker. Säg att en viss uppfattning av nationen först uppenbarar sig i en politisk pamflett (till salu för en ringa summa i diverse stockholmska tobaksaffärer). Definitionen kan sedan uppmärksammas och utvecklas i ett passionerat tal till borgarståndets riksdagsmän. Här kommer de olika mediernas olika karakteristik – deras skilda kontexter, deras olika publik, graderna av känslomässig laddning, olika retoriska stilar och tilltalsformer – att påverka både artikulationen av och uppfattningarna om begreppets innehåll. När riksdagsmannens tal sedan återges, och kommenteras, i en sympatisk tidningsnotis, kommer begreppet ”nation” återigen att skifta – enligt det nya mediets specifika kontext, pu-

Tvärs öfver gatan,

eller:

huruledes Presidenten Grefve Mörner
från sina fönster med stor förtjusning
åhör de sånger, som egnas åt hans granne
midtemot De Geer.

Offentlig sånginsats i reformfrågan. Ur *Söndags-Nisse* 17/12 1865.

blik, tilltal och diskurs. Begreppets definition tar, kort sagt, intryck av de olika receptions- och diskurslogiker som kännetecknar vart och ett av systemets sinsemellan länkade medier. Således kan olika föreställningar berikas och utnyttjas – eller utarmas och tömmas – under rörelsen mellan mediesystemets olika beståndsdelar.

Därmed inte sagt att varje enskilt medium – politiska pamfletter, politiska tal eller tidningsartiklar – självt kännetecknas av en alldeles enhetlig diskurs. Varje medium innefattar tvärtom en hel repertoar av genrer. Tidningar har en ovanligt rik uppsättning genrer; man skulle närmast kunna kalla dem polyglotta. Även idag, när tidningarna blivit alltmer standardiserade, innefattar en typisk upplaga en mängd olika tilltalsformer, retoriker, stilar och diskurser, i en spännvidd som omfattar dödsannonser, reklam, matrecept, bokrecensioner, serier, nyhetsnotiser, börsnoteringar, ledare, insändare, kåserier, sportreportage, sms-meddelanden och beskrivningen av den senaste heta bloggen. Patrik Lundells genomgång av den svenska pressens historia från mitten av 1700-talet till mitten av 1800-talet pekar på möjliga orsaker härtil.⁹ Tidningarna var och är fortfarande djupt rotade i sitt förgångna, då de fungerade som ett slags medborgarnas anslagstavla – till ursprunget publikationer som återgav brev, opinionsyttringar, annonser, polemik och rapporter som skickades in, självmant, av en intresserad och engagerad publik. Lundell visar hur redaktörsrollens politisering standardiserade och begränsade tidningarnas innehåll. Men tidningarnas fortsatta beroende av information som inhämtats från andra medier återspeglas i den fortsatta förekomsten av en mängd olika genrer. Man skulle till och med kunna påstå att tidningar var och förblev parasiter på andra sorters medier – både nya och äldre, såväl politiska som rent underhållande. År 1865 var telegram exempel på hypermoderna källor: ”just ankomna”-förteckningen över de senaste telegrammen hade sin egen ultramoderna form, stil och språk. Enkla teckningar och satirisk knittelvers visade tidningarnas fortsatta beroende av andra, mer ålderdomliga medietyper; detsamma gällde rapporter från senaste hovbalen, med alla detaljer kring vem som dansat med vem och damernas utsökta toaletter. Offentligt liv utgjorde en viktig källa till tidningarnas nyhetsreportage; mycket information härstammade från den medieform som kan betecknas *offentligt uppträdande*. Sådana notiser kunde vara kompakta och sobra, som till exempel referat över riksdagens olika tal, eller trevligt celebrerande, som i beskrivningar av statyers avtäckning eller skarpskyttekompaniers avslutande fester. Och så fanns det naturligtvis många genrer som tog sin form från mer ”litterära” medier – vetenskapliga rapporter, reseberättelser och novel-

ler, innehållande berättelser kring de senaste medicinska rönen, en dramatisk resa till Ryssland eller en Dickensföljetong.

Var och en av dessa tidningsgenrer – telegram, skämtteckningar med vers, rapporter kring offentliga uppvisningar, noveller och reseberättelser – hade sin egen, typiska diskursform, som i sin tur speglade det medium i vilket informationen hade sitt ursprung. Jag skulle vilja beteckna sådana tidningsgenrer som *medieberoende genrer*, då de bottnade i en annan men länkad del av mediasystemet. De ursprungliga mediernas stil, form och språk speglades också i tidningarnas genrer, som därmed fick, var och en, sin egen, mediespecifika stil, form och språk.

Rimligtvis var denna variation en tillgång för tidningsredaktörerna när omstridda nyckeltermer skulle fyllas med nytt innehåll. Ett begrepps kon- turer förändrades under dess färd genom mediasystemet. Tidningarnas medieberoende genrer speglade de olika medier med vilka de levde i sym- bios. Därmed kunde de olika genrerna också påverka ett begrepps inne- börd och innehåll – något som kunde utnyttjas av liberala redaktörer.

Låt mig ge ett exempel på hur detta kunde fungera. Kurunmäki har identifierat olika framställningar av "nationen" som en av representa- tionsreformens mest omstridda punkter. Liberala tidningar ville gärna omdefiniera nationen. Den skulle inte längre föreställas som en organisk sammanfogning av korporativa sociala funktioner, som kunde låta sig re- presenteras av de fyra ständerna. De föredrog att se en nation som bestå- ende av den svenska medelklassens olika samhällen, geografiskt utsprid- da men enade i sin patriotiska omtanke om hela landets bästa. Detta långsmala, glest befolkade land skulle nu tolkas som en enda, enad, le- vande geografisk enhet, sammanhållen inte minst genom de personliga förbindelserna och den offentliga opinion som upprätthölls av dess poli- tiskt ansvarsfulla män. Eller som en av prästeståndets talare sammanfat- tade det under riksdagsdebatten: man borde rösta för representationsför- slaget "då nationen skänkt sitt förtroende åt det". Att så var fallet hade "ådagalagts genom hit afsända deputationer, bestående af samhällenas förnämste och ypperste män".¹⁰

Denna konkreta, nationella och av likasinnade män bebodda geogra- fiska enhet – varav Stockholmsdeputationerna var ett uttryck – hade frambesvärjts inte minst av tidningarnas olika artiklar och notiser. En viktig del av dessa utgjordes av den medieberoende tidningsgenren *brev* – artiklar som tog formen av just brev. Denna genre speglade tidningar- nas egna rötter i och fortsatta länkar till brev som medium (något som förklarar äldre tidningsnamn såsom *Post- och Inrikes Tidningar* samt den nutida beteckningen "korrespondent"). Genren användes flitigt i Stock-

holms liberala tidningar. Tidningsrubriken "Inrikes korrespondens" kunde följas av "Malmö snällpost meddelar följande ur ett 'Bref från landet'"¹¹ eller mer enkelt – "Bref från Norrköping", "Bref från Hudviksvall", "Från Göteborg, från en tillfällig korrespondent", "Bref från Skåne", "Bref från Ystad", "Bref från Norge". Hit hör även *Fäderneslandets* ironiska "Bref till syster Ulla", från en välunderrättad och vasstungad stockholmare till sin lantliga syster.¹²

Dessa så kallade brev utgjorde en tidningsgenre som speglade det regelrätta brevskrivandets vedertagna stilar och tilltalsformer. De inledande och avslutande hälsningarna hade fallit ifrån, men mycket av tonen och formen kvarstod. Brevet presenterades med både datum och ort. Ofta vände sig korrespondenterna direkt till läsaren med en livlig, personlig, lätt pratsam redogörelse för de egna iakttagelserna. Läsaren kunde få följa med brevskrivaren i en färd genom Norrköping, eller Hudviksvall eller Göteborg, under det att korrespondenten försåg läsaren med ibland ganska uttömmande lokala guidningar: denne fick ta del av ortens stormäns livsöden, en beskrivning av dess postväsende, en lista på ställetts manufakturer, en bild av stadens marknader och arkitektoniska sedvärdheter, en kort redogörelse för en lokal förskingringsskandal.¹³ Ett "Bref från Skåne" anmärkte på den stora klimatskillnaden mellan södra och norra Sverige; det var sällsamt att tänka sig att båda ytterligheterna tillhörde samma land. Ett annat "Bref från Skåne" försäkrade *Fäderneslandets* läsare att den "tyngd som, enligt vad Stockholmstidningarna berätta, hvilat öfver sinnena i riksdagens omedelbara grannskap, kännes knappast mindre här."¹⁴

Provinstidningarna använde sig av samma genre. Under rubriken "Extra korrespondent. Stockholm den elfte november" tillhandahöll *Norrköpings Tidningar* ett minst lika pratsamt sammelsurium av nyheter och intryck från huvudstaden.¹⁵ Läsarna inbjöds genom trevligt informella brev som målade upp andra orters geografier och samhällen att känna sig delaktiga i en skriftlig diskussion som innefattade hela Sverige. Dessa brev försåg därmed den offentliga sfärens röster med en konkret, svensk, geografisk förankring, genom att ge läsaren en personlig och levande uppfattning av provinsiella personer och platser, vilka tidningen kopplade samman med varandra och med huvudstaden. Här fanns en *föreställd geografi*, ett land som rymde tidningsläsande, politiskt intresserade svenskar, geografiskt utspridda men sammanbundna i den förtrogenhet med personer och platser som förmedlades i tidningarnas brev.¹⁶ Det var så nationen blev till en enhetlig aktör – inte genom de fyra ständerna, vars anspråk på att representera nationen i en icke-geografisk, hierarkisk och otidsenlig social organism, nu borde upphöra.

Brev var en av flera tidningsgenrer, som förenades av sitt beroende av andra medier i mediasystemet. De andra erbjöd andra möjligheter. Man kan undra om en del av tidningarnas erkända polemiska styrka inte härörde från just denna förmåga att fungera som ett centralt "clearing-house", en slutgiltig kompilator av de olika diskurser, stilar och former som kännetecknade *andra* medier. I det följande utvecklas denna idé i en diskussion kring ännu en liberal tidningsresurs: det ritualiserade mötesreferatet.

Tidningar och offentliga uppträdande

Politik är långt mer än institutionaliserade ord och texter. Politiker eller deltagare i en politisk rörelse använder sig av många andra medieformer. Flera av dessa äger rum på offentliga platser – marscher och demonstrationer, massmöten och offentliga tal, den medborgerliga banketten och den politiska festen. Dessa offentliga uppträdanden kan betecknas som medier i sin egen rätt. De har sina egna symboler, sin egen publik, sina egna kommunikationsformer. Och dessa medier är, precis som resten av mediasystemet, länkade till varandra och till andra medier – fotografier och postkort, politiska tal och officiella historiker samt, inte minst, tidningar.

Det var under 1800-talet som den starka länken mellan offentligt uppträdande och tidningar verkligen utvecklades. Kurt Johannessons och Björn Meidals respektive bidrag i *Heroer på offentlighetens scen* visar exempelvis hur den utvecklats av två män, August Blanche och S.A. Hedin, vilka anammat den offentliga rollen "folktribun".¹⁷ Dessa två visste mycket väl hur man kunde begagna sig av växelverkan mellan mediasystemets olika fora. De arrangerade, deltog i och utnyttjade gatudemonstrationer, skarpskyttmarscher, offentliga fester och möten, sina egna kroppar (Blanche tyckte om att visa upp sig i skarpskytteuniform), offentliga tal, rätttegångar och riksdagsdebatter. Båda två såg sedan till att sådana manifestationer i det offentliga uppträdandets medium uppmärksammades i dagspressen. Först kommunicerade "tribunerna" sina politiska meddelanden via den offentliga scenen; därefter beskrevs, prisades och kontextualiserades såväl uppträdanden som budskap i tidningstexter med stor spridning. Samma sorts växelverkan kunde användas för att lansera storskaliga utmaningar gentemot makthavarna. I ett "Bref från Hamburg" noterade *Fäderneslandet* hur tyska liberaler trotsade Bismarck genom offentliga inbjudningar till

sammankomster och ”festmåltider” än i Köln, än i Bonn, Colbenz o.s.v. – de sprängdes – det hjälpte inte – de upplöstes blott på en punkt för att samlas på en annan – de franska och engelska tidningarna prisade deras ihärdighet – det var också inifrån landet ingen brist på tacksamhets-adresser och kransar – det blef ingen ända på dessa demonstrationer [...].¹⁸

Koordinerad mobilisering av olika delar av mediasystemet – uppträdanden på offentlig plats som prisas av tidningar, vars notiser uppmuntrar till flera proklamationer och adresser, som i sin tur utannonseras i tidningar, vars egna röster och ståndpunkter får ytterligare legitimitet genom det egna nyhetsstoffet – hade blivit en vedertagen liberal strategi. Att annonsera ut offentliga möten via tidningar som sedan både redogjorde för och uppmuntrade till fler möten var också en taktik som användes av svenska liberaler. Dagstidningar och offentliga uppträdanden stod inom mediasystemet i ett närmast symbiotiskt förhållande. Resultatet blev, förutsägbart nog, att ställningen för den medieberoende tidningsgenren *politiskt möte* befästes. Och genren var politiskt effektiv.

Låt mig belysa detta med hjälp av ett specifikt exempel. Norrköping var en av de många svenska provinsstäder som hösten 1865 arrangerade ett så kallat reformmöte, i avsikt att visa engagemang för reformförslaget, författa en adress samt – om möjligt – skicka den via en deputation till Stockholm. Processen inleddes den 18 november 1865, då *Norrköpings Tidningar* (som hade förberett saken med satiriska artiklar kring reformens motståndare) beskrev hur en ”Uppmaning till opinionsyttringar i representationsreformsfrågan” hade publicerats i göteborgska *Handelstidningen*. Denna uppmaning, som tog formen av en lång insändare undertecknad ”reformvän och f.d. riksdagsombud”, uppmanade ”Sveriges invånare, att oförskräckt afgifva ett nytt uttryck af svenska folkets allvarliga och billiga önskan i afseende å det kungliga representationsreformförslagets antagande.” Reformvännen hade då (enligt *Norrköpings Tidningar*) uppmuntrat ”allmänheten, att hvar i sin ort [...] medelst egna deputationer eller adresser [...] uttrycka hvarje ords invånares innerliga önskan, ja anspråk” på att adelsståndet ”icke längre må motsätta sig hela nationens billiga fordringar, utan antaga det af konungen och hans rådkammare framställda representationsförslag.”¹⁹

Detta hade *Norrköpings Tidningar* inget emot – tvärtom. Tre dagar senare påminde tidningen, med hänvisning till sina ”publicistiska pligter”, läsarna om att ”näst sista tiden” var inne för att besluta sig om deltagande i de allmänna opinionsyttringarna till förmån för förslaget. Trots att

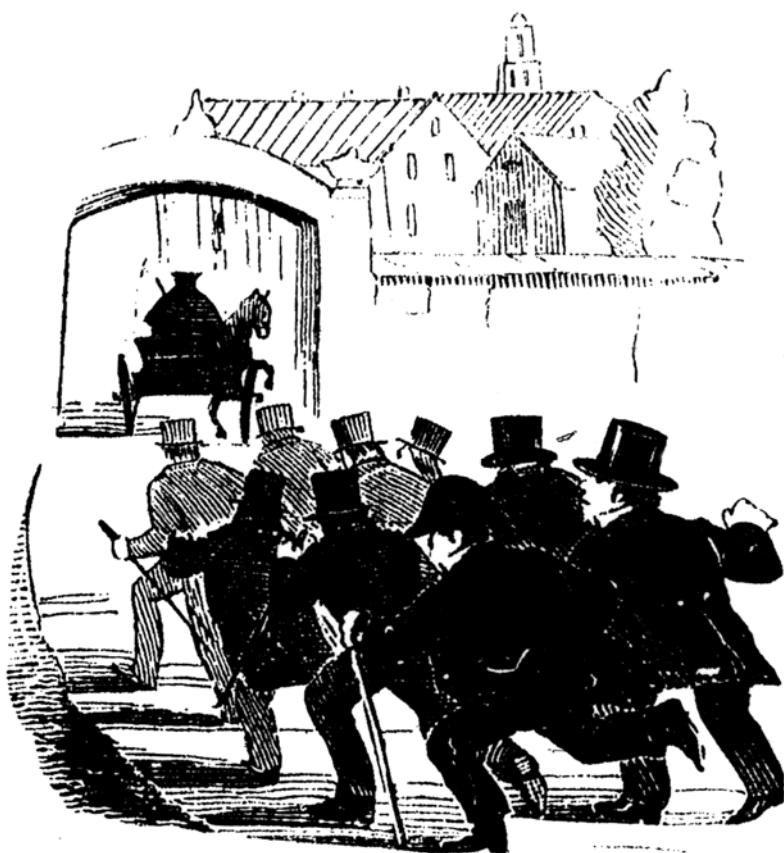
Norrköpings Tidningar inte sade sig vara oroad över propositionens framgång, ”skall det måhända för framtiden medföra sin tillfredsställelse, hur det ock må gå, att ej hafva försummat detta tillfälle att ådagalägga sina fosterländska tänkesätt i den vigtigaste samhällsfråga som på länge förekommit och troligtvis skall förekomma”. Allt som behövdes, påpekade redaktören, var ett beslut att utse en deputation bland dem ”som dertill anse sig hafva tid och råd” – en deputation som kunde ge prov på ”tillvaron hos medlemmarne af Norrköpings kommun af samhällets varma sympatier för representationsförändringen.” Längre ned i tidningen hittar läsaren – både denna, föregående och efterkommande dagar – notiser som ger bevis för reformvänliga aktiviteter i exempelvis Kalmar, Göteborg, Uddevalla, Karlshamn, Filipstad och Öresund, något som kontextualiserade och styrkte redaktörens ”gif akt!”.²⁰

Ett Norrköpingsmöte arrangerades ändå. Efter ytterligare två dagar kunde tidningsläsaren på tidningens första sida, bland de andra föreningsmötesannonserna och alldeles under dödsannonserna hitta själva kallelsen till möte. Enligt redaktören hade kallelsen författats av ”flera framstående personer inom detta samhälle”, och han förespråkade själv mötet varmt. Norrköping representerade en alltför betydlig ”samhällsgrupp” för att förbli ohörd, nu när ”sakerna blifvit drifna så till sin spets”. Ja, med tanke på alla reformvänliga aktiviteter i resten av landets städer kunde det, om Norrköpings samhälle valde ”ett fullkomligt stillatigande [...] lätt [...] gifva anledningen till en falsk tolkning af sinnestämningen [...] såsom diciderad avoghet mot reformen, ehuru förhållandet är alldeles motsatt.” Det var dags att ”träda fram i ledet vid sidan af dem” som försökte gagna ”fäderneslandet” – att underlåta att följa detta ”allmänt gifvna exempel” skulle ”lända samhället [i Norrköping] till evinnerlig skam”.²¹ Till slut, fem dagar därpå, finner läsaren mötesreferatet under rubriken ”Norrköping. Reformsammanträden”.

De, som fortfarande hålla före att befolkningen härstädes är likgiltig för reformsaken, fingo i går afton, till hvilken tid ett reformmöte var utlyst att hållas i arbetarföreningens lokal, full visshet om sitt misstag. Till detta sammanträde hade nemligen infunnit sig ur de olika samhälls-klasserna omkring 1,400 personer, så att den rymliga salen var till största delen upptagen både i sjelfva salongen och på läktarna.

Därpå beskrevs mötet med det något högtravande, utstuderade språk som ansågs passande för tidningsgenren *politiskt möte*. Fabrikören och rid-daren J.A. Arnberg hade öppnat mötet med några ”genom värmen i den

I Salas rådstuga beslutades att stadens innevånare "skulle i en stor festlig procession tåga utom staden för att möta den postiljon som medförde det glada budskapet." Men hästen var inte van vid sådana tillställningar och skenade "i vildaste fart" från de församlade. Ur *Söndags-Nisse* 24/12 1865.

uttalade öfvertygelsen och maningens allvar särdeles anslående inledningsord". Han utsågs "med acklamation" att leda mötet, assisterad av häradshövdingen C.E.A. Landegren och grosshandlare L.M. Swartling. Frågan, om "det hvilande representationsförslag skola medföra fosterlandets framtida lycka och befordra dess lugna utveckling" besvarades med "ett dånande 'ja'". Av "godkända skäl" förkastades idén att avskicka en deputation. Mer får vi inte veta av referatet; den misstänksamme läsaren, som vet att Norrköpings arbetarkommun hade ett eget möte och skickade en egen adress, kan ana en dissonans som tidningen inte vill kännas vid. Istället antogs en "skriftligen uppsatt adress", som skulle införas i Stockholms *Post- och Inrikes Tidningar*.²²

Norrköpings Tidningar återger sedan denna ”meningsyttring” ordagrant, tillsammans med listan av undertecknare. Listan innehöll långtifrån 1 400 namn. Den inskränkte sig till dem som hade offentligt bjudit till möte – herrar inom Norrköpings borgerliga elit, det vill säga Norrköpings handelsmän, fabriksidkare, grosshandlare, tullförvaltare, förste stadsläkare, häradshövding, telegrafdirektör och fabriksinspektör (signaturerna åtföljdes av yrkesbeteckningar). Därpå redogör referatet kort för lektor Starbäcks²³ tack till ”herrar inbjudare”, samt ett tal där lektorn beskriver hur Sveriges kungar ständigt bekämpat adelns idoga försök att frånta folket dess makt. Talet avslutas med ett leve för kung Karl XV, ”i hvilket de församlade, resande sig, på det livligaste instämde”. Ordförande förklarade mötet för avslutat, fortsätter referatet,

med ytterligare några fosterländska ord och ett ”Gud bevar konung och fäderneslandet!” Norrköping har således med sitt votum, tydligen och nästan enstämmigt uttaladt, ökat de många, som utgår från Sveriges städer, hvilka representera den stora medelklassen af svenska folket, till förmån för det kongl. förslaget.²⁴

Efter att kort ha nämnt att bönderna också genom sina representanter i bondeståndet hade uttryckt sitt stöd för reformen, och att det därför inte längre kunde råda ”[n]ågon tvekan om hvad svenska folket vill”, avslutar redaktören referatet med ett eget entusiastiskt utrop: ”LEFVE REPRESENTATIONSREFORMEN!”²⁵

Ritualer, tidningar och kollektiv solidaritet

Det var meningen att Norrköpings reformmöte skulle äga politisk kraft – inte minst för Norrköpings medelklass, som därmed sällade sig till den politiskt mobiliserade nationen i en gemensam och offentlig demonstration av fosterlandskärlek. Vad kan man säga om hur detta åstadkoms – med hänsyn till växelverkan mellan olika delar av mediasystemet, det vill säga samspelet mellan det offentliga uppträdandet och själva tidningstexten? Låt oss börja med själva mötet. Det var – såvida man alls kan förlita sig på tidningsreferatet – effektfyllt och ceremoniellt. Platsen var i ordning, alla var på plats, och allt gick som på räls. Mötet öppnades, herrar inbjudare tackades, en mötesledare föreslogs och valdes, en fråga ställdes och besvarades unisont, en kort diskussion slutade med ett beslut, en adress lästes högt, man avslutade med ett ”lefve”. Man skulle till och med kunna kalla mötet för ritualiserat. Referatet berättar om en serie riter

som tillsammans – till den grad de utfördes korrekt och med besinningsfull högtidlighet – skulle bevisa deltagarnas sanna, djupa och patriotiska stöd för representationsreformen.

Det är sannolikt att mötet verkligen var ritualiserat. De flesta offentliga uppträdanden är ju ritualiserade – och då särskilt möten som gör anspråk på politisk legitimitet och representativitet. Detta gäller inte bara de högre, statssymboliska prestationerna, som presidenters nyårstal eller riksdagens öppningsceremonier, utan också de mer vardagliga. För hur ska till exempel en samling villaägare göra anspråk på att tala inte bara för andra villaägare utan också med politisk legitimitet, om de inte iakttar vissa viktiga mötesformer och retoriska vändningar eller, med andra ord, vissa legitimerande ritualer?

De flesta historiker erkänner också riternas betydelse i offentlig politisk maktutövning. Men riter har också, som Tom Driver visar, betydelse när det gäller att förstärka sammanhållningen och viljestyrkan inom oppositionella grupper.²⁶ Detta för att riter, om de nu alls upplevs som högtidliga och meningsfulla, har vissa allmängiltiga effekter. De stegrar både gruppens och individens sinnesrörelse, en rörelse som upplevs som sann just för att den delas av gruppen. Detta leder i sin tur till en stark känsla av gruppsolidaritet – ett viktigt led i politisk mobilisering.²⁷ Enligt Maurice Halbwachs är gruppens kollektiva minnen också förankrade i riter. Riterna skapar när de utövas en form av kollektivt minne vilket i sin tur underlättar en moralisk självdefinition. Detta betyder att riter bidrar till en känsloladdad moralisk mobilisering som är en viktig komponent i sociala rörelser.

Vi kan därför anta att både Norrköpings och de flesta andra av 1865 års reformmöten i alla fall var *menade* som högtidliga, ritualiserade sammankomster – ordentligt utförda, emotionellt gripande, med uttalanden som skulle härröra från kollektivets moraliska övertygelse. Detta vore ju funktionellt; på så sätt skulle de stärka politiska band och göra anspråk på politisk legitimitet bland ortens liberaler, det så kallade *samhället* – öppet påhejade av ortens redaktör. Så långt själva mötet. Vad kan vi nu lära oss av tidningsreferatet?

Den grad till vilken *Norrköpings Tidningars* referat respekterar mötets ritualiserade natur, såväl som mötets förmenta produkt, den emotionella solidariteten, är anmärkningsvärd. Referatets narrativa struktur och språk fokuserar just på mötets ceremonier, högtidliga stämning och emotionella retorik. Den noggranna tidsaxeln, den skrupulösa redogörelsen för de olika rituella anhalterna, är också typisk för tidningsreferaten från andra reformmöten. Kalmars reformmöte – för att ta ett exempel på måfå

– var enligt *Nya Dagligt Allehanda* ”mycket talrikt befvistat”, ja ”storartat”; det öppnades, antog en adress, föreslog och utsåg en deputation, och upplöstes under ”entusiastiska hurrarop för konungen”.²⁸ Man förväntar sig helt enkelt en viss ton och ett visst händelseförlopp av genren *politiskt möte*: att mötet rullas upp utan dröjsmål eller missöden; att varje rit är med, från valet av mötesledare till de avslutande leveropen, liksom att deltagarna visar en tillhörande sinnesrörelse. Detta gäller också *Norrköpings Tidningar*, vars referat inte bara berättar om riter utan om värme, övertygelse, allvar, livlighet, patriotism, acklamation och dånande bifall – alltsammans tillräckligt för att förmå tidningens redaktör, efter att ha konstaterat att detta ”votum” tydligt visade svenska folkets vilja, att själv instämma med ett högljutt textuellt ”lefve!”.

Man kan fråga sig hur ofta och i vilken grad tidningarnas medieberoende genre *politiskt möte* redigerade, stuvade om och bättrade på det som verkligen ägde rum på dessa möten. Det kan mycket väl ha förekommit tråkiga eller till och med fula saker – talare som stammade eller råkade i dispyter, folk i auditoriet som kom sent, gick tidigt eller föll i sömn, eller som tvärtom var fulla, arga och skränande. Men detta hörde inte dit, passade inte i genren *politiskt möte*. Här fanns aldrig högröstade, missnöjda deltagare, här förekom varken störande avbrott eller surmulna tystnader. Genren hade sina regler och konventioner, och dessa inkluderade knappast saker som kunde fördunkla mötets effektfulla riter. Genrens uppgift var att berätta om vackra, högtidliga och stämningsfulla riter. Att göra något annat vore att svika både mötets och genrens mening och mål.

Vad var då genrens mål? För det första skulle mötesreferatet kommunicera den ledande provinsiala borgerlighetens åsikter till kung, ministrar och adel. Men notisen hade också andra funktioner. Det är sannolikt att referatet under de nästföljande dagarna lästes av personer som själva hade deltagit i mötet, eller önskat att de hade gjort det. I sådana fall kunde mötesreferatet förstärka deltagarnas kollektiva minne: det beskrev något som hade upplevts (eller var menat att upplevas) som en meningsfull kollektiv rit. Berättelsens standardisering gav redogörelsen särskild kraft. Nu kunde läsaren påminnas om det viktiga (”lefve konungen!”) utan att distraheras av det irrelevanta (tråkiga diskussioner). Sympatisörer kunde föreställa sig det som de hade gått miste om; opponenter kunde imponeras. Allt störande, skrattretande och långtråkigt hade tagits bort; kvar var riterna, som nu infogades i en stämningsfull berättelse, med tydlig och spännande handling – början, mitten och slut, fråga, diskussion, beslut och hurrarop.

Därmed kunde också det kollektiva minnet redigeras. Norrköpings li-

beraler fick nu en ”officiell” version av mötet, ett möte som skulle ingå i Norrköpings sociala minne – eller, som redaktören själv hade uttryckt det: det skulle i ”framtiden medföra sin tillfredsställelse [...] att ej hafva försummat detta tillfälle att ådagalägga sina fosterländske tankesätt”.²⁹ Genren tillhandahöll en mötesberättelse som både påminde om, och samtidigt redigerade och standardiserade minnet av själva mötet. Därmed var tidningarnas mötesreferat – skrivna enligt reglerna för genren *politiskt möte* – medskapare av varje ords lokala liberala kollektivs solidaritet, kollektiv som tidningarna likställde med nationens patriotiska befolkning.

Referatet bidrog också till att ena liberalerna på den nationella nivån. Hela idén var ju att delta i ”denna allmänna opinionsyttring”, att uttrycka ett ”votum” som kunde läggas till ”de många, som utgår från Sveriges städer, hvilka representera den stora medelklassen af svenska folket”.³⁰ Tidningsreferatet placerade mycket riktigt Norrköpings reformmöte på den scen på vilken redaktörens ”stora medelklass” spelade rollen som nationens förespråkare. Den standardiserade formen betydde att andra tidningar lätt kunde sammanlänka mötet med alla andra som ägde rum i Sverige just då – och som också de avrapporterades i standardform, enligt just denna tidningsgenrens alla regler. Mötesreferatets text kunde nu användas i notiser, förteckningar och tal – eller i en daglig lista över ”Reformrörelsens” olika möten och proklamationer.³¹ Själva mötesproklamationen hade skickats direkt till Stockholms *Post- och Inrikes Tidningar*. Denna tidning, som tycktes fungera som en central megafon för både statens och provinsens proklamationer, hade redan etablerat en särskild spalt dedicerad åt ”Deputationer och adresser”. Den 20 november 1865 innefattade spalten notiser om pågående, avslutade eller planerade möten, beslut kring proklamationer och deputationer samt i vissa fall själva proklamationerna från Helsingborg, Örebro, Vänersborg, Wäne härad och Uddevalla; den 23 november motsvarande rapporter från Örebro, Jönköping, Marstrand, Alingsås, Ulricehamn, Karlskrona, Sundsvall, Falun, Västerås, Filipstad och Eksjö; den 24 november från bland annat Norra Vadsbo, Jönköping, Landskrona, Lysings härad i Östergötland och Karlskrona.³² De olika mötesreferaten kunde därmed bidra till den känsla av gemensamma riter som enligt Benedict Anderson ingår i skapandet av en föreställd nationell gemenskap. Anderson diskuterar tidningsläsning som en rit som bidrar till att binda ihop läsarna.³³ Denna känsla av gemenskap skulle endast förstärkas, förmodar man, om tidningarna också innehåller många referat – skrivna enligt just denna medieberoende genre – om alla Sveriges ”samhällens” deltagande i likartade, högt ritualiserade offentliga sammankomster.

Det betydde alltså något att vara med i spelet, vilket norrköpingsredaktören också starkt poängterade. Hans uppenbara roll och engagemang i både mötet och dess påföljande referat visar hur aktiva redaktörer kunde vara. Tidningarna kunde bekräfta (och även – misstänker man – skapa) ett meningsfyllt reformmöte. Men de kunde också fördöma. Man hittar fall där tidningarna agerade som en sorts nationella övervakningsorgan, vars uppgift det var att anmärka på de ”samhällen” som uteblev ifrån den allmänna rörelsen. Ta, som exempel, en Stockholmstidnings bedömning av Norrköpings tidigare likgiltighet inför patriotiska angelägenheter. Detta gällde Engelbrektsfestivalen som hade ägt rum månaden innan, i oktober 1865. Denna festival, som kretsade kring avtäckningen av en staty till den store frihetshjältens ära, förlades visserligen till Örebro, men sågs även den som ett sätt att mobilisera det liberala Sverige. Tidningsredaktörer rekommenderade starkt städerna att visa sin patriotism genom att skicka representanter, eller att åtminstone hålla en likadan fest därhemma.³⁴ Här var det åter fråga om utförandet av en gemensam rit, hyllandet av en gemensam symbol, som med tidningarnas hjälp skulle placera in olika samhällen och orter i en ny, liberal, föreställd nationell gemenskap.

Norrköping hade halkat efter. Korrespondenten som skrev *Fäderneslandets* ”Bref från Norrköping” hade kunnat konstatera att ”Engelbrektsfesten och dess betydelse äfven härstädes varit föremål för samtal och tankeutbyten”. Detta till trots hade ”likgiltigheten, som synes vara Norrköpingsborna medfödd”, gjort att de varken skickat deputerade till Örebro eller arrangerat en egen festlighet. Trots att det ”äfven här finnas män med fosterlandskänsla och Engelbrektsminne” hade ingen velat åka: ”den ena hade icke råd, den andre icke tid, den tredje icke lust.” Det bästa Norrköpingskorrespondenten kunde göra var att beskriva vad han uppenbarligen såg som ett undermåligt alternativ: ”en tillställning inom sällskapet Altvitzia, en sorts societetsspektakel, kalladt: ’Scener ur Engelbrekts liv’. Oaktadt festen ej var publicerad” – antagligen menas annonserad – samt kostade 25 öre i inträde, ”var den dock besökt af omkring 200 personer.” Det verkar ha bestått av en rad historiska *tableaux vivants* – alla ”representerade på ett någorlunda förtjenstfullt sätt. Och om man erinrar sig att de spelande äro simpla arbetare [...] kunde man icke gerna fordra bättre. Fosterländska sånger utfördes emellanåt, och om tillställningen just icke kunde kallas en fest, var det dock något ditåt, hvadan man kan tillämpa ordspråket: ’Bättre något än intet’.”³⁵

Detta flata och nedlåtande reportage är mycket långt ifrån vad som normalt återfanns i genren *politiskt möte*: inga riter, varken känslor eller högtidlighet, istället – framförallt – skribentens egen kritiska röst. Norr-

köping hade inte kommit med som medaktör på den patriotiska scenen. Tvärtom: notisens avvikelse från standardgenren, dess vägran att ge mötet rituell betydelse, verkade vara ett sätt att offentligt skämma ut de stackars landsortsborna (och framfört allt dess medelklass). Man kan kanske förstå den iver med vilken *Norrköpings Tidningars* redaktör manade "samhället" att delta i nästa månads reformmöte. *Denna* gång skulle Norrköpings medelklass vara med på nationens ritualiserade noter.

Nationen återuppstår

Tidningarnas medieberoende genre *politiskt möte* förstärkte de olika mötenas emotionella och sammanhållande verkan, både på ett lokalt och på ett nationellt plan. Mötesreferatens deltagarlistor fungerade vidare som ett sätt att offentliggöra namn och yrke på orternas politiskt intresserade, vilket bidrog till att binda de olika provinsernas och huvudstadens liberala nätverk samman. Detta befordrades också av genrens högt standardiserade form. Alla möten framstod ju som lika harmoniska, entusiastiska och gravitetiska – som mäktigt endräktiga. Framförda dessutom dag efter dag under tidningarnas samlade rubriker, föreföll dessa möten vara manifestationer av en nationell anda, samlade – sin geografiska spridning till trots – i en gemensam föreställd plats och tid. Det var enligt mötesretoriken *hela fäderneslandet* som var i rörelse – och genren visade tydligt hur fäderneslandet uttryckte detta, i sina samfällda riter.

Gjorde det någon skillnad *vilka* dessa riter var? Det är uppenbart att reformvännerna inte uppfann en helt ny uppsättning riter. Att i ett svep omskapa vedertagna politiska riter och symboler är ytterst svårt (något som bolsjevikerna senare fick erfara). Det är mer ändamålsenligt att tillägna sig redan utbredda och etablerade riter, som man då bibringar nya innebörder. Som Luciano Cheles och Lucio Sponza har uttryckt det:

Ritualernas motståndskraft mot politisk förändring innebär att ritualen själv blir till ett politiskt pris, ett slags helig graal. Politiska motståndare utkämpar då inte bara sina strider genom ritualer, de kämpar också om själva ritualerna, om rätten att identifieras med kraftfulla ritualer.³⁶

Om exempelvis kungens skål redan är en mäktig symbol, blir poängen inte att avskaffa den utan att förse den med ny mening. Riten blir för den offentliga handlingen vad en "flytande signifikant" är för tal och text: en mäktig symbol vars innebörd de olika parterna vill definiera och vars legitimerande makt de söker tillägna sig.³⁷ Om liberalerna lyckades beslag-

ta både omstridda nyckeltermen *och* omtvistade nyckelriter skulle det betyda en genväg till politisk legitimitet. Vi hittar också mycket riktigt ett återanvändande av äldre riter i 1865 års medieberoende genre *politiskt möte*. Skarpskytterörelsens möten var kanske de främsta exemplen på en sådan utmaning, där militärens rekvisita och riter – uniformer, marscher, musik – omtolkades i en närmast demokratisk anda. Men också den manliga medelklassens offentliga mötens olika legitimerande riter (ordförandeval, diskussion, acklamation, beslut), samt ett leve för kungen, ingöts nu med en ny, reformvänlig, ”här talar nationen”-innebörd.

Detta framgår tydligt när man läser om de många reformfester som anordnades efter det att reformen röstats igenom. Under dagarna som följde beslutet om representationsreformen visade Stockholms tidningar upp notiser – *Nya Dagligt Allehanda* gav dem rubriken ”Glädjeyttringar” – som beskrev ”representationsfesterna” i nationens olika städer.³⁸ *Post- och Inrikes Tidningar* kunde dessutom ge en utförlig beskrivning av en av de få liberala Stockholmstillställningarna; offentliga reformmöten och fester var annars nästan okända i själva huvudstaden. Den utspelades på Stockholms Kungliga stora teater, där ”med anledning af den stora tilldragelsen” salongen blivit ”festligt eklärerad. Alla platser voro upptagna af en högtidsklädd publik.” Ett entusiastiskt jubel av leve och hurrarop, handklappningar samt ”hvitfningar med näsdukarne af fruntimren” hälsade kungens entré.

Folksången begärdes och uppspelades, då hela publiken instämde. Sedan hr Swartz som Gustaf Wasa uttalat de sista orden om att dagen gryr öfver Sverige, uppgick fonden och man såg, belyst af bengalisk eld, en tablå med Konung Carls byst, omgifven af fyra allegoriska figurer [...].³⁹

Sedan en lång rad figurer med tillhörande rekvisita beskrivits och namngetts (jämlighetens och frihetens gudinna, det godas och det sannas genier, men också adeln, prästeståndet, borgar- och bondeständerna) fortsätter uppräkningen av de viktigaste riterna. Teaterns kör och orkester spelade ”Ur svenska hjärtans djup” – ”äfven häri instämde publiken” och knappt var hymnen ”med derpå följande fanfarer slutad, förrän lefve- och hurraropen åter på det lifvigaste förnyades”. När kungen till slut lämnade teatern begärdes, spelades och sjöngs ”folksången” en gång till, och kungen beledsagades på hemvägen av en hurrande folkmassa, ”som uppfyllde hela Gustaf Adolfs Torg och Norrbros trottoarer”.⁴⁰ Här hittar vi gamla riter – folksången, kungens leve, hurrarop och näsdukshivfning –

som av tidningens kontextualisering givits ny, liberal innebörd: ett slags ”flytande riter” som beslagtagits av reformvännerna.

Under de påföljande veckorna inflöt allt fler beskrivningar av de olika provinsstädernas ”glädjeyttringar”. Också dessa använde sig flitigt av nedärvda riter, som nu ingöts med ny innebörd; som tur var kunde tidningarnas genre *politiskt möte* utan svårigheter inlemma de nya med de gamla, och tolka båda som samtidigt betydelsefulla och liberala. *Nya Dagligt Allehanda* var endast en av de tidningar som dagligen tillhandahöll Stockholmsläsare listor där olika ”reformfester” beskrevs. Man kunde till exempel informera sig om festen i Toras stadskällare, där det hölls ”en kollation” med anledning av ”det k[ungliga] representationsförslagets antagande hos samtliga rikstånden [...] Festen, som var särdeles lifvad”, började med musik av de lokala skarpskyttarnas musikkår under det den marscherade från källaren uppför trapporna till salongen. En ordförande valdes. Han

öppnade festen med ett tal af anledning af dagens betydelse och föreslog skålen för konungen. Skålen tömdes under fanfarer och niofaldigt hurra samt efterföljdes af folksången. Sedan några andra skålar, såsom för ministrarna, ridderskapet och adeln och skarpskyttarna likaledes blifvit föreslagna och tömda, uppträdde litteratören hr Otto von Schantz och föredrog [...] skålen för fäderneslandet.⁴¹

Därunder kan vi läsa om skålarna som framfördes vid Åstorps gästgivarregård i Skåne, samt en landsortstidnings beskrivning av ännu en ”glädjefest med anledning af den nya riksdagsordnings antaganden”. Också där utbringades en rad skålar, ”hvilka tömdes under livliga hurrarop och folksångens avsjungande. Under aftonens lopp utfördes flera fosterländska sånger, däraf en för tillfället författad. Sinnesstämningen var mycket lifvad.”⁴² I Härnösand ”firades reformen med en festmiddag [...] dervid stadens t.f. borgmästare [...] föreslog konungens skål”. Därefter föreslogs skålar för Sveriges nya riksdagsordning, för justitiestatsminister De Geer, för brödrariket Norge, för landshövding Wiedenhjelm, för stiftets biskop, för stadens riksdagsman, för stadens deputerade för reformadressen, med flera.

Emellertid hade, sedan skymningen inträdd, stadens torg och hufvudgator blifvit illuminerade. Öfverallt rådde lif och rörelse. Skarpskytteföreningen, med sin musik i spetsen, genomtågade gatorna och parade-erade derefter utanför rådhuset. Stadens fattiga bespisades på en onämnd välgörarens bekostnad.⁴³

Under festens fortgång sändes dessutom telegram till minister De Geer, biskop Beckman, samt Stockholms och Kristianias borgmästare – ”från hvilken sistnämnde svar anlände”.⁴⁴

Här ser vi hur genren *politiskt möte* i ett enda meningsfyllt narrativ sammanlänkade nya och gamla medier (telegram, marscher, offentliga tal) och nya och gamla riter, inklusive den medeltida gesten att bespisa ortens fattiga. Nationens nya ”föreställda gemenskap” stärktes ytterligare genom de tidningsreferat som beskrev hur dess medlemmar alla och nästan samtidigt utförde triumferande riter – inklusive väletablerade riter som återanvändes, men nu med liberal innebörd.

Ett nytt symboliskt centrum

Tidningsreferaten kring reformfesterna hade därmed samma effekt som rapporterna från reformmötena. Tidningsreferaten om alla provinsens olika festiviteter hade, kan man hävda, ännu en funktion: att fokusera nationens essens. 1865 års reform innebar en omvälvande nydefinition av Sveriges politiska representation. Detta genomfördes utan vare sig en revolution eller en konstituerande representantförsamling. Trots detta lyckades reformvännerna lansera en högtidlig nationell omdaning – något som även samtida betecknade som en politisk pånyttfödelse av nationen.⁴⁵ Fungerade möjligen de många provinsiella reformmötena och reformfesterna, såsom de bevakades och avrapporterades centralt och regionalt i olika tidningar, som en sorts alternativ konstituerande representantförsamling?

Här kan anknytas till Nick Couldrys idéer kring ”myten om det medierade centrumet”. Den förutsätter två saker: att medierna gör anspråk på att kunna identifiera nationens ”naturliga symboliska centrum”, och att medierna sedan presenterar sig själva som detta centrums naturliga övervakare och presentatörer. Medborgare vänder sig så till medierna för information om det viktigaste som försiggår i nationen. Där hittar de (enligt tidningarna själva) det mediala rum där samtida identiteter skapas, utmanas och förhandlas; där befästs samhällets centrala, organiserande betydelsekategorier (”set of meanings”).⁴⁶ Begreppet används av Couldry som ett sätt förstå och kritisera de moderna mediernas tendens att presentera – och själva producera – olika sorters ”spektakel”, som då framställs som samhällets mest meningsfulla berättelser. Men även 1800-talets tidningar fokuserade på olika händelser och processer, som de mer eller mindre explicit identifierade som konstituerande nationens viktiga kärna. 1865 identifierade de liberala tidningarna reformrörelsens mani-

festationer som nationens viktigaste angelägenhet, förehavanden som måste engagera alla fosterlandsvänner – något som i sin tur bevisades (cirkulärt) genom tidningarnas eget engagemang i och rapporter kring ämnet. Det symboliska centrumet identifierades därmed av och genom den liberala pressen, som själv antog rollen som dess främsta ögonvittne och språkrör.

I december 1865 skulle – enligt den liberala mediediskursen – nationen pånyttfödas. Detta ägde inte rum vare sig i riksdagen eller på kungliga slottet. De fyra ständerna kunde endast rösta på sin egen otidsenlighet, inte själva föda fram den nya nationen. Här var *Fäderneslandet* kanske mest rättframt, i en humoristisk anekdot kring en månglerska som förtrollad betraktade de anländande "riksdagsgubbarna" – och "ett tu tre plumsade hon i sjön, men blef efter åtskilliga ansträngningar lifvs levande upptagen, missnöjd med riksdag och allt, men isynnerhet med de fyra stånden".⁴⁷ James Epstein har noterat hur 1800-talets tidningar kunde använda närvaron av en kvinnlig publik för att legitimera ett visst politiskt möte.⁴⁸ Här är det en arg och våt månglerska som bekräftar irrelevansen av en representativ institution vars roll som politiskt symboliskt centrum för länge sedan varit överspelad.

Den nya nationen konstituerades – om man ska tro tidningarna – inte alls i Stockholm utan genom många små spektakel, de politiska möten som spelades upp i landsorterna och på landsbygden. Här lokaliserade medierna nationens nya symboliska centrum; det var enligt tidningarna dessa ritualiserade, triumferande reformfester som i bildlig mening utgjorde Sveriges egentliga konstituerande representationsförsamling. Därom vittnade ju tidningspressen, vars fokus på festerna automatiskt bekräftade festernas centrala symboliska betydelse. Provinserna skulle naturligtvis inte få regera i evighet. Tidningarna skulle strax åter fokusera på Stockholm, för att (i alla fall inledningsvis) utnämna den nya tvåkammarsriksdagen till nationens politiska symboliska centrum. Men resan till provinserna, och de långa beskrivningarna av provinsernas alla ritualiserade möten, återgivna i genren *politiskt möte*, bekräftade såväl nationens återfödelse som tidningspressens rättighet att både tala för den nya nationen och bestämma över dess nationella essens. En mediesystemgenre hade visat sin makt.

- 1 Jag kommer i denna artikel att använda "liberal" som en paraplybenämning för samtliga 1865 års reformvänliga ståndpunkter.
- 2 Jussi Kurunmäki, *Representation, nation and time: The political rhetoric of the 1866 parliamentary reform in Sweden* (Jyväskylä: Jyväskylä University Press, 2000).
- 3 Jonas Harvard, *En helig allmänlig opinion: Föreställningar om offentlighet och legitimitet i svensk riksdagsdebatt 1848–1919* (Umeå: Umeå universitet, 2006).
- 4 *Aftonbladet* 12/12 1865, ledare och referat över adelsståndets debatt den 6 december.
- 5 Artikel som citerar och diskuterar ett brev från Thomas Frisk (till *Post- och Inrikes Tidningar* 10/11 1865), *Nya Dagligt Allehanda* 23/11 1865.
- 6 *Aftonbladet* 12/12 1865.
- 7 *Fäderneslandet* 2/12 1865.
- 8 Se Jonas Harvards artikel om reformen i denna antologi.
- 9 Patrik Lundell, *Pressen i provinsen: Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850* (Lund: Nordic Academic Press, 2002).
- 10 *Post- och Inrikes Tidningar* 8/12 1865, referat av ridderskapets riksdagsdebatter 5/12 1865.
- 11 *Nya Dagligt Allehanda* 15/2 1866.
- 12 *Dagens Nyheter* 26/4 1865, 17/10 1865, *Post- och Inrikes Tidningar* 18/11 1865, *Fäderneslandet* 18/10 1865.
- 13 *Nya Dagligt Allehanda* 3/1, 4/1, 9/2 1866, *Fäderneslandet* 25/10 1865, *Post- och Inrikes Tidningar* 24/11 1865, *Fäderneslandet* 18/11 1865.
- 14 *Nya Dagligt Allehanda* 4/1 1866, *Fäderneslandet* 25/11 1865.
- 15 *Norrköpings Tidningar* 14/11 1865.
- 16 Trots att termen "föreställd geografi" används främst i postkoloniala analyser – se till exempel Emma Jihua Teng, *Taiwan's imagined geography: Chinese colonial travel writing and pictures* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004), och Gary Fields, "Imagined geographies: Property rights, land improvement and the origins of state terror in Palestine", *Terror and its representations*, red. Larry Portis (Montpellier: Presses Universitaires de la Méditerranée, 2008) – och att europeiska forskare tycks föredra termen "imagined map" – se James Hagen, "Redrawing the imagined map of Europe", *Political Geography*, vol. 22, nr 5, 2003 – tror jag att den kan användas också i europeisk historieskrivning.
- 17 Kurt Johannesson, "August Blanche, den ädle folkvännen", och Björn Meidal, "SA Hedin, en rollinnehavare på 1800-talets politiska scen", Kurt Johannesson, Eric Johannesson, Björn Meidal & Jan Stenkvist, *Heroer på offentlighetens scen: Politiker och offentligheter i Sverige 1809–1914* (Stockholm: Tidens förlag, 1987).
- 18 *Fäderneslandet* 18/11 1865.

- 19 *Norrköpings Tidningar* 18/11 1865.
- 20 *Norrköpings Tidningar* 21/11 1865.
- 21 *Norrköpings Tidningar* 23/11 1865.
- 22 *Norrköpings Tidningar* 28/11 1865. Se *Post- och Inrikes Tidningar* 30/11 1865 för både denna adress och en notis om Norrköpings arbetarföreningsmöte.
- 23 Förmodligen historikern och romanförfattaren Carl Georg Starbäck, lektor i historia vid Norrköpings högre elementärläroverk.
- 24 *Norrköpings Tidningar* 28/11 1865.
- 25 Ibid.
- 26 Tom Driver, *Liberating rites: Understanding the transformative power of ritual* (Boulder, Co.: Westview Press, 1998).
- 27 Se Kathleen Manning, *Rituals, ceremonies, and cultural meaning in higher education* (Westport, Ct: JF Bergi & Garvey, 2000); Carlos Berstain, Darío Paez & José Luis González, "Rituals, social sharing, silence, emotions and collective memory claims", *Psicothema*, vol. 12, 2000; Darío Páez m.fl., "Social processes and collective memory", *Collective memory of political events*, red. J.W. Pennebaker m.fl. (Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 1997); för känslornas och den moraliska upprördhetens roll i oppositionella sociala rörelser: Jeff Goodwin, James Jasper & Francesca Polletta, red., *Passionate politics: Emotions and social movements* (Chicago: Univ. of Chicago Press, 2001).
- 28 *Nya Dagligt Allehanda* 22/11 1865 (se även 21/11 1865); *Aftonbladet* 20/11 1865 visar upp en likadan lista, med samma standardiserade redogörelser, bland många andra.
- 29 *Norrköpings Tidningar* 23/11 1865.
- 30 *Norrköpings Tidningar* 28/11 1865. Att *Post- och Inrikes Tidningars* listor dessutom tillhandahöll nätverksdetaljer – ledande deltagares namn och yrke ("bland undertecknarna märks" eller "medlemmarna av deputationen är") – bidrog ytterligare till reformrörelsens mobilisering och förtätning. Därmed hjälpte tidningarnas rapporter provinsernas liberaler att identifiera sig själva och varandra (till både namn och yrke).
- 31 *Post- och Inrikes Tidningar* 30/11 1865.
- 32 *Post- och Inrikes Tidningar* 20, 23 och 24/11 1865.
- 33 Benedict Anderson, *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (1983; London: Verso, 1991). Se också Chris Barkers diskussion i *Cultural studies: Theory and practice* (London: Sage, 2008).
- 34 *Dagens Nyheter* 2/10 1865, *Fäderneslandet* 18/10 1865. Se analysen av Engelbrektsfesten i Magnus Rodell, *Att gjuta en nation: Statyinviigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt* (Stockholm: Natur och kultur, 2002).
- 35 *Fäderneslandet* 25/10 1865.
- 36 Luciano Cheles & Lucio Sponza, *The art of persuasion: Political communication in Italy from 1945 to the 1990s* (Manchester: Manchester Univ. Press, 2001), 101.
- 37 Termen "floating signifiers": Ernest Laclau & Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist strategy* (London: Verso, 1985); se också Anna Marie Smith, *Laclau*

and Mouffe: *The radical democratic imaginary* (London/New York: Routledge, 1998).

- 38 *Nya Dagligt Allehanda* 1/1, 2/1 1866.
- 39 *Post- och Inrikes Tidningar* 9/12 1865.
- 40 Ibid.
- 41 *Nya Dagligt Allehanda* 2/1 1866.
- 42 Ibid.
- 43 *Nya Dagligt Allehanda* 30/12 1865.
- 44 Ibid.
- 45 "A political rebirth of the nation", *Politisk Tidskrift* – frasen citerad i engelsk översättning i Kurunmäki, 221.
- 46 Nick Couldry, *Media rituals: A critical approach* (London: Routledge, 2003); citatet från "Television and the myth of the mediated centre: Time for a paradigm shift in television studies?", paper presented to *Media in Transition 3 conference* maj 2003, 6; se även Kristina Widestedt, "Pressing the centre of attention", *Media and monarchy in Sweden*, red. Mats Jönsson & Patrik Lundell (Göteborg: Nordicom, 2009).
- 47 *Fäderneslandet* 25/10 1865.
- 48 James Epstein, "Understanding the cap of liberty: Symbolic practice and social conflict in early nineteenth century England", *Past and Present*, nr 122, 1989.

Ulrika Torell & Christina Mattsson

Begärets locksång: Annonsvisan och marknadsföringen av 1880-talets konsumtionsvaror

PÅ YOUTUBE FINNS ETT hundratal olika klipp där gruppen Oh Laura framför hiten "Release me". Det är inspelningar från SVT:s "Så ska det låta", "Allsång på Skansen" och från spelningar på större scener i Stockholm, Malmö men också utanför Sverige. Frida Öhrn sjunger lågmält:

I am the wilderness locked in a cage.

I am a growing force you kept in place.

I am a tree reaching for the sun – Please don't hold me down!

Tillbakahållna potentialer, urkraft och en stegrande desperat längtan bygger upp låten, från en stillsam, melodiös bedjan över till ett starkt crescendo av ohejdbart begär. *Release me*. Applåderorna dånar i publiken som uppenbarligen kan identifiera samma längtan. Efter vad, kan man undra?

Låten skrevs 2007 för nya Saab 9-3 Cabriolet BioPower med 200 hästkrafter, även marknadsförd med devisen "släpp loss naturens krafter".¹ I tevereklamen ackompanjerar Frida Öhrns röst ett collage av bildsekvenser där fjättrade biologiska varelser varvas med bilmodellen i rörelse, och mycket snart efter att kampanjen inletts hade gruppen fått sitt artistiska genombrott.

Att använda musik för att sälja varor är en given och helt central strategi på dagens globala varumarknader. Våra konsumtionskulturer genom-

syrras av musikaliska uttryck. Det gäller såväl alla former av medierad marknadsföring i radio, teve och på internet som i fysiskt rumsliga konsumtionsmiljöer, där musik i olika former ackompanjerar människors shoppingrundor. Man kan också vända på steken och hävda att underhållningskulturerna genomsyras av varureklam. Tillverkningsindustrin har idag en central roll i den globala distributionen av populär musik, med producerandet av större konsertevenemang, internationella artisters världsturnéer och programkoncept för teveserier och underhållningsprogram som systematiskt promotar specifika varumärken.² Oh Laura är bara en i raden av grupper som under senare tid slagit igenom med en originallåt specialskriven för en viss produkt och därigenom, via de stora företagens internationella marknadsföringssatsningar påbörjat en karriär i musikbranschen. Trenden sägs vara ny och komma från USA. Artisternas låtar sprids snabbt till en internationell publik genom näringslivsjättarnas världsomspännande marknadsföringsapparater. Slår det väl ut, är den symbiotiska succén ett faktum: konsumenterna köper underhållning och kommersiella budskap på en och samma gång, de senare uttryckta i mer eller mindre implicita imperativ.³

Fenomenet i sig kan emellertid näppeligen kallas nytt. Att göra objekt begärliga genom att presentera dem med suggererande och emotionellt retande stimuli av audiell och visuell karaktär torde vara en mycket gammal formel för övertalning och social styrning. Relationen mellan försäljning och förlustelse var etablerad också på det medeltida torget, där narrar, trollkonstnärer och vanskapta varelser förevisades tillsammans med allehanda varor, örter och universalmedel – och där marknadsgycklaren och droghandlaren ofta var en och samma person.⁴ Så har också våra framväxande varuutbud under senare århundraden omväxats av omsorgsfullt utvalda bilder, ord, toner och harmonier för att ge dem mening och substans utöver sin avgränsat fysiska materialitet, kvaliteter de inte själva besitter.⁵

Formerna för mediering, hur sådan meningsproduktion organiserats och systematiskt förmedlats, har givetvis förändrats. I synnerhet med de senaste hundra årens expansiva medieutveckling då också den melodiburna reklamen har fått allt större spridning med fonografen, grammfonen och radion, de audiovisuella medierna och våra dagars digitala teknologier. Trots den allt mer utbredda användningen av ljud och ton i kommersiellt syfte, som successivt kommit att genomsyra allt fler miljöer och sammanhang i människors vardagsliv, finns det förvånande nog jämförelsevis lite skrivet om relationen mellan musik och reklam.⁶ Medan det visuella under de senare decennierna rönt betydande intresse i

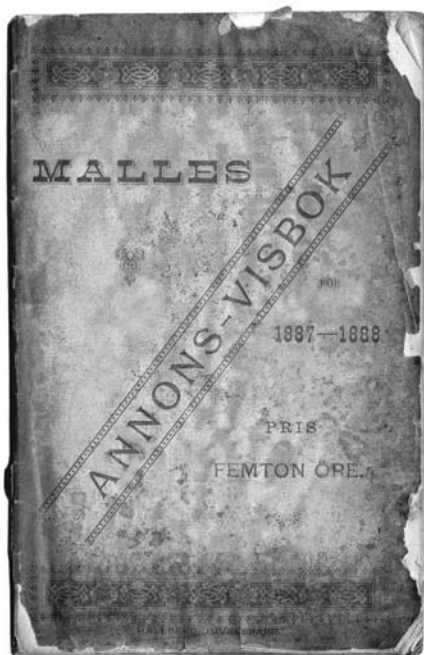
kulturvetenskaplig såväl som reklam- och konsumtionshistorisk forskning, lyser perspektiv på de audiella och musikala dimensionerna av det framväxande konsumtionssamhället med sin frånvaro. Följaktligen brukar den svenska "reklammusikens uppkomst" exempelvis ensidigt relateras till de audiella massmediernas utveckling och mer exakt härledas till 1920-talet då reklamschlagern slog igenom på bred front via radio och grammofon. "Yes! We have no bananas" – eller "Vi ha inga bananer", som den fick heta på svenska, brukar kallas den första hundra procentigt planlagda reklamsången här i landet.⁷

Den här artikeln syftar till att uppmärksamma den musikala marknadsföringens tidigare former och presentera vad som kan kallas reklamschlagerns och sedermera den kommersiella jingelns föregångare i sitt lokala, historiska och mediala sammanhang. Tanken är att på så sätt bidra till en relativt okänd och föga omskriven del av en svensk audiell konsumtionshistoria. Vi ska förflytta oss till tiden före ljudmediernas genombrott, närmare bestämt till julhandeln år 1887 i Stockholm, och se hur förlustelse via vers och melodi mycket medvetet spreds i stor skala för att väcka stadspublikens begär till varuutbuden i en framväxande urban konsumtionskultur. Det ska handla om publiceringen av *annonsvisan* och hur den lanserades som ett nytt reklammedel i en tid av sjudande kommers och konkurrens; om ambitionen att lovsjunga stadens konsumtionsrum och saluförda sortiment enligt samtida kommersiella ideal liksom om sammanflätade relationer mellan artistisk scenkonst och produktansering i ett nät av befintliga medier och mediala traditioner.

Gustaf Mallanders annonsvisbok

Lagom till julhandeln år 1887 gavs *Malles annons-visbok* ut i Stockholm, till salu för 15 öre.⁸ Det var ett bundet och ornamenterat häfte med ljusröda pärmar om ett sjuttiotial sidor innehållande 29 specialskrivna vis-texter som gjorde reklam för butiker, matställen och affärsverksamheter i staden. Ordinära småannonser för ytterligare sexton lokala affärsverksamheter prydde dessutom innerpärmarna, vissa i versform, såsom "Hos Axel Rydin, Göres fotografi'n, Båd vacker och fin" eller "Du som livvets skämt kan fatta – skynda hit, här får du skratta" i puffen för Folkteatern vid Östermalmstorg.⁹

Det lilla häftet är unikt i sitt slag såsom ett mycket tidigt exempel på mediering av annonser för audiellt framförande, vilket gör det särskilt intressant ur reklam- och konsumtionshistoriskt perspektiv. Till formen liknar det många andra häften med visor som gavs ut vid den här tiden.

Malles annons-visbok.

Från mitten av 1800-talet hade sångboken blivit populär i borgerliga skikt och under seklets andra hälft växte en svensk marknad fram för sångböcker av diverse slag, små i formatet för att passa i handen och i fickan. Den breda allmänheten roade sig oftare med de visor som spreds via skillingtrycken, vilka tack vare sitt låga pris var möjliga för långt fler att köpa. Det ligger också nära till hands att ha skillingtrycket i åtanke när man tittar närmare på *Malles annons-visbok*. Den följer samma principer och har samma innehållsliga struktur, men är till formatet betydligt mer omfattande.¹⁰

Typiskt för skillingtrycken var att de aldrig innehöll noter

utan skulle sjungas på redan välkända vis- eller psalmmelodier. Det samma gäller annonsvisboken. Varje reklamtext är diktad på rim till en spridd melodi i samtiden och med största sannolikhet författad av Gustaf Mallander, det vill säga "Malle" själv, även om flera av visorna är undertecknade med tidstypiska signaturer såsom "Amadeus", "Brutus", "Kalle", "Pelle" respektive "Gullvifvan". Bruket av signaturer blev allt vanligare mot slutet av 1800-talet, då en uppsjö av tillfällighetspoeter och musikanter skrev nyhetsvisor om spektakulära händelser och lät trycka upp på något av de många småtryckerier som fanns runtom i landet.¹¹

När Malle fick idén att göra en särskild annonsvisbok, så var traditionen att på detta sätt skriva nyhets- och aktualitetsvisor till bekanta toner brukad och spridd sedan hundratals år tillbaka. Men att massproducera reklam-sång, med ett trettio-tal specialskrivna texter åt olika affärsmäns kommersiella rörelser var någonting nytt i samtiden, vilket tidningen *Aftonbladet* uppmärksammade. Nu hade "den bekanta signaturen Malle" skrivit samman "roliga och pikanta puffar för affärsmän och firmor" på "kända melodier" konstaterade man. Att överhuvudtaget ge ut annonser "i bunden form" var hittills mycket ovanligt. Hade det någon gång förekommit hade det väckt ett visst upseende, av vilket Mallander "vetat begagna sig".¹²

Gustaf Mallander ger själv en programförklaring i bokens första visa, "Fördelen af att annonsera", där han dels understryker marknadsföringens betydelse för en blomstrande handel, dels betonar vikten av att på samma gång roa sina kunder för att "blifva ryktbar och populär." Efter att ha ställt en rad frågor (som hur "tusan" kunden ska veta vart han ska gå om han exempelvis behöver sitt "lif assurera?" eller hans hustru "en ny turnyr?" – "Vem kan i hast rheumatism kurera?" Och "Hvar bor den som linne syr?") presenterar han sitt nya koncept:

Gör ej annonsen för hopträngd bara,
Ej för prosaisk, för trög och tung,
Ett skämtsamt ordande om en vara
Plär oftast öppna köparns pung.

Derför ni skall nog mitt medel prisa,
Då torra prosan i rim jag bytt,
Att annonsera i form af – *visa!*
Det är åtminstone något nytt!¹³

Uppmaningen var uppenbarligen riktad till affärsvärlden och skriven som om han vore pionjär och härmed själv lanserade en helt ny marknadsföringsstrategi. Förmodligen utgör hans lilla häfte också ett av de allra första svenska exemplen på massmedierad reklamsång och ambitionen att lovsjunga den framväxande konsumtionskulturen.¹⁴ I det följande ska vi stifta lite närmare bekantskap med reklamen för Stockholms butiksliv år 1887 såsom det föreställdes i visan. Men först några ord om upphovsmannen.

Gustaf Mallander, född 1840 i Stockholm, var skådespelare. Som tonåring började han fara runt i Sverige och i Finland med olika resande teatergrupper, Michalska, Oskar Anderssons och Åhman-Pousetteska sällskapet.¹⁵ Efter anställning vid Svenska teatern i Helsingfors mellan 1867 och 1874, flyttade han till Göteborg med plats vid Stora teatern och blev enligt uppgift en populär nöjesprofil i staden, välsedd av både publik och press.¹⁶ Emil Norlander, som tecknade hans porträtt på 1910-talet, beskriver honom som en ovanligt produktiv versskrivare. Finare föreställningar i privata hem satte han ofta "piff på" och det gavs på sin tid knappast en *matinée*, en *soaré* eller liknande tillställning "i den gladare stilen" utan att Malles namn lyste på affischen "som pappa till någon glad tillfällighetsvisa alltid med ett smittande gott lynne uppläst av författaren själv."¹⁷ 1879 flyttade Mallander tillbaka till Stockholm, bosatte

sig på Östermalm med sin familj. Han var bland annat engagerad vid Nya teatern och Hammerska mindre teatern, skrev nyårsrevyer, kupletter och gav under 1880-talet ut merparten av sina visor, dikter och verser både i bokform och i en mängd enklare ettbladstryck.¹⁸ Mot slutet av decenniet, då han fick idén att samtidens reklam i Stockholm skulle sjungas fram, drev han en mindre affärsrörelse som ombesörjde "allt som för sällskapskretsens nöjen behöfves." Det kunde vara "Tillfällighetspjeser och kupletter för dagen; Val af pjeser, Utskrifning af roller; Uppsättning och inöfning." Han anskaffade kostymer, rekvisita samt arrangerade "divertissementer och tablåer." Potentiella kunder togs emot på Linnégatan 56, där han träffades mellan klockan 5 och 6 om eftermiddagarna, alla dagar i veckan.¹⁹

Besjungna affärsrörelser

Det var företrädesvis butiker och affärsrörelser inom detaljhandeln och livsmedelsbranschen som Mallander gjorde reklam för i visboken. Därtill kom en del restauranger och nöjesetablissemang, en ingenjörsfirma och försäkringsbolaget Skandia. Samtliga var väletablerade rörelser i Stockholms butiks- och affärsliv, i första hand belägna längs huvudstråken på Norrmalm och Östermalm som tillsammans börjat formera stadens kommersiella centrum.²⁰ Flera av dem framhölls också som särskilt lofvärda när samtidens affärsliv presenterades, till exempel i *Sveriges firmor och män inom handel, industri och konst*, en mer påkostad handbok "för kommersiella upplysningar".²¹ Vissa gjorde vid den här tiden också kontinuerligt reklam för sina rörelser i dagspressen.²² Annonseringen i visform kan i dessa fall snarast ses som komplement av originellare slag som firmorna kostade på sig vid sidan av sina ordinarie marknadsföringsstrategier. För flertalet rörelser som förekommer i visboken, såsom kaféer, matställen och flertalet enskilda handlare med lokal kundkrets, lyser emellertid övrig reklam med sin frånvaro i samtidens medier. Visorna kan i dessa fall istället snarast ses om en ny form för den muntliga trädning och ryktesspridning kring affärsmän och butiker som var i omlopp i staden.

Motstående sida:

Annons för Urmakare Heike, *Adress-kalender för Stockholms stad* 1887 (Stockholm: Seelig 1887).

Annons för Skandia, *Aftonbladet* 3/12 1887.

Annons för Frögrens Slagteri-Aktiebolag, *Stockholms Dagblad* 17/12 1887.

Annons för Paulis Parfymeri, *Stockholms Dagblad* 15/12 1887.

Besjunga affärsrörelser i Malles annons-visbok med melodiangivelse.

Detaljhandel

Alexis Grönvall, Bok- Musik- o. Pappershandel, Sturegatan 8, Östermalm.
Melodi: "I tornets djup"

Carl Johnn's Musik- Sträng- o. Instrumenthandel samt Musik-Lån-Bibliotek
Slussplan 63 B, Södermalm. Melodi: "En liten fågel satt en gång och sjöng
i Furuskog" (G. Möller).

Carl Sachs, Blomsterhandel Drottninggatan 15, Norrmalm. Melodi: "Blomman
är min vän"

Hallberg C.G. Juvelerare Fredsgatan 22, Regeringsgatan 9, Norrmalm. Melo-
di: saknas

Hjalmar Taube's Maskin-utställning jernvaror, oljor mm. Vasagatan 8, Norrm-
malm. Melodi: "Anders, han var en hurtiger dräng"

Hugo Öhman, Guldsmed Storgatan 6, Östermalm. Melodi: "Jag vill ha rus"
Jansson & Comp. Mode-Magasin Hötorget 6, Norrmalm. Melodi: "Amanda
gångar sig ner till stranden"

John Rahm, Garn- o väfnadshandlare Storgatan 1, Östermalm. Melodi: "Lik
en Aphrodite"

John V. Löfgren & Comp. Fredsgatan 13, Norrmalm. Melodi: ur Afrikaresan,
"Det är engelsch, ja blott engelsch..."

Joseph Leja Handelsfirma Regeringsgatan 5-7, Norrmalm. Melodi: saknas
Paulis Parfymeri Flemminggatan 39, Kungsholmen. Melodi: "Värvindar friska"

Rörstrands porslinsutställning Stureplanen 1, Östermalm. Melodi: "Kom, skö-
na Maj och blicka"

Wilhelm Heike Urmakare, Drottninggatan 86, Norrmalm. Melodi: "Ack, huru
hastigt flyger ej minuten"

Livsmedel

Brunander & son, Speceri-, vin- och delikatesshandel, Humlegårdsg. 2, Nybro-
gatan 14 A, Östermalm. Melodi: "Jag var en äkta muntergök"

Bryggeriaktiebolaget Föreningen, Stora Badstug. 66, Norrmalm. Melodi: "Det
satt en fogel på lindeqvist"

C.W. Berglund Viktualiehandlare Storgatan 16, Brahegatan 19, Östermalm. Melo-
di: "Det sägs att på jorden..."

Frögrens Slakteriaffär Regeringsgatan 43, Norrmalm. Melodi: "Se glad ut, se
glad ut, du menniskobarn..."

Hj. Lefler & Comp:s Vinhandel Hötorget 6, Norrmalm. Melodi: "Uti en skog
i Tyskland..."

J.F. Piehl Jr., Bagare Riddaregatan 20, Östermalm. Melodi: "Klockarfar, han skall
ju allting bestyra..."

Stockholms Porter-bryggeriaktiebolag Stora Badstug. 43-45, Norrmalm. Melo-
di: "Så lunkom vi så småningom"

Östermalms Malttdrycksaffär Storgatan 16, Östermalm. Melodi: "Jag sjunger
och jag dansar..."

Restauranger o. nöjesetablissemang

Bährs Kafé Riddarhustorget, Staden. Melodi: ur Sköna Helena, "Hvar qvinna
föds att trogen vara"

Folies Bergère Mosebacke, Södermalm. Melodi: "Är jag född så vill jag lefva"
(Bellman)

Jones Grillrum Jakobs torg 3, Norrmalm. Melodi: "När månen vandrar på fä-
stet blå"

Café National Restaurant o. festsal Regeringsgatan 11, Herkulesgatan 1, Norrm-
malm. Melodi: ur Andersson, Pettersson, Lundström, "Zandahls kanon"

Restaurant Pelikan Brunnbacken, Södermalm. Melodi: "När månen vandrar
på fästet blå"

Östermalms restaurant Storgatan 5, Östermalm. Melodi: ur Orpheus i underjorden

Service o. övriga tjänster

E.E. Bergren, Ingenjör kontor och fabrik för gas-, vatten-, kloak- o. ångledningar
samt lyktor; lager af lampor o. lysoljor m.m. Sibyllegatan 14, Östermalm.

Melodi: "Lustige kopparslagaren"

Skandia. Lif- lifrante- o. Brandförsäkringsaktiebolag Fredsgatan 18, Norrmalm.
Melodi: "Och det är vackert så..."

Wilhelm Heike,
Urmakare & Urhandlande,
Stockholm,
86 Drottninggatan 86.
Största och mest sorterade lager af
goda och väljusterade
Regulatorer
och
Fickur,
Pendylar, Skeppsur, Gökur, Väckareur med flera
sorter. Urkedjor, Urnycklar, Berlocker, Medal-
jonger m. m.
Billigaste priser hos
Wilhelm Heike.

Försäkrings-Aktiebolaget
SKANDIA
STOCKHOLM.
Hufvudkontor: Fredsgatan N:o 18
(2622)

Äf förekommen anledning
upplyses att **Fläsk**, som i
undertecknades försäljningslo-
kal afyttras, är af djur som
vid afsändningen till Stock-
holm af veterinär besigtigats,
och efter slagten härstädes vid
besigtighningsbyrå undersökt och
stämplats.
Stockholm den 24 Nov. 1887.
F. W. Frögrens
Slakteri-Aktiebolag,
43 Regeringsgatan 43.

I Gamla och Nya Verlden
Prisbelönt.
F. PAULIS Eau de Cologne
och
Parfymerier.
För dessa utmärckta uppförande och välberedde språk,
dessa strängs af förtroende hufvudvärk och dårlighet samt dessa friska,
sagades och sålverstade välkänt.
Iakttag noga!
vid köp af dessa artiklar namnet **"P. A. U. L. I. S."** och utse
Skilpnad! Säljes hos de främsta Parfymerier och Handlande.

Samtliga vistexter var skrivna på rim och omfattade som regel mellan fem och åtta verser, ibland ännu fler. De retoriska greppen i visorna varierade och tonen var mer eller mindre skämtsam, inte sällan kryddad med inskjutna spetsfundigheter. Ibland vittnade Mallander i jagform om firmans förträffliga kvaliteter, ibland beskrev han i mer allmänna termer den aktuella butikens karaktär. I ungefär hälften av visorna uppmanades kunden medelst direkt tilltal att tillfredsställa sina behov av varor och tjänster hos en viss firma, såsom "Vill du blommor ha' Binder Sachs dem bra."²⁴ Eller: "Om du är mager som en get, men vill dig skaffa bättre hull – Drick Porter då, så blir du fet. Den här är god som gull."²⁵ Och, till melodin "Och det är vackert så...":

Du ligger uppå plågens bädd
Ser kring dig barn och vif;
Då hviskar du: "var icke rädd –
Försäkradt är mitt lif,
Gråt därför ej, kära vännen min!
Ty allt är ordnat bra!"
Se'n kan i frid du slumra in,
Tack vare *Skandia*.

Melodierna till texten valde Mallander uppenbarligen med viss omsorg, och ofta med glimten i ögat, för att ge ytterligare en dimension till budskapet. Reklam för urmakare Heike skrevs till melodin "Ack huru hastigt flyger ej minuten" och Paulis Parfymeri besjöngs till "Vårvindar friska". Om modemagasinet på Hötorget med företrädesvis kvinnlig publik diktrade Mallander i sin tur till "Lik en Aphrodite...". Vidare valde han bekanta dryckesmelodier för visorna om Östermalms Maltdrycksaffär och Stockholms Porterbryggeri medan nöjesetablissemangen Folies Bergère på Mosebacke besjöngs med den förlustelsebejakande episteln "Är jag född, så vill jag lefva" med originalrader som "Kom kamrater, låt oss stimma! Punch och bishoff upp i skyn, till dess döden med sin dimma skymmer för vår syn."²⁶

Utbud, renommé och plats

Det helt centrala i alla vistexterna var först och främst utbudet.²⁷ Mallander guidar som regel genom butikernas rum och hyllor, pekar ut varorna och beskriver i målande ordalag de stora lager som hålls av varje-handa slag. Just mångfalden av artiklar inom livsmedels- och detalj-

handeln tycks ha varit ett av de viktigaste attributen att framhålla för en potentiell kundkrets, bjudande tanken: *Här finns ju allt man kan önska sig!*

Hos viktualiehandlare Berglund där "Du får hvad du vill. Ja, mer därtill!" pekar han på "Konserver och dilikatesser [sic] af yppersta slag" – "Profva mitt Strandsmör" (måste du en dag). "Å Ronneby Kryddsill och Sandjordspotatis" (så billigt – nästan gratis). Han listar: tunga, lax, lübsk medvurst, fru Plancks linköpingskorv, osten från Burträsk, fetsill från Norge, nyrökta skinkor, renstek, västeråsgurkor, fårkött, löjrom, kräftstjärtar, och än mycket mer. Allt i rim på melodin "Det sägs att på jorden...".

På samma sätt beskrivs varurikedomen hos grosshandlare Joseph Leja, vars butik vid Regeringsgatan under 1880-talet var omskriven som den mest "storartade verksamheten i hela Skandinavien" med ett "ojemförligt välsorteradt lager."²⁸ Inte ens "sjelfvaste Frankrike har – en så väl sorterad Pariserbazar" hävdade Mallander.²⁹ Och i visan om Rahms Garn- väfvnads & tricot-affär utbrister han: "ett sådant lager, blott af klädningstyger! [...] han kan ju kläda hela Stockholm opp – Usch, jag blir så virrig, så jag tror jag smyger. Men då hviskar mutter: Käre gubbe, stopp!"³⁰ Rahm är nämligen förhållandevis billig, vilket Mallander låter sin köpglada maka i visan berätta för publiken. Också matstälernas utbud av rätter och drycker apostroferas särskilt i reklamen, såsom Östermalms restaurant som bjuder 19 sorters punsch till lunchen – man får inte ha bråttom, betonar författaren.

Billiga priser i kombination med varor av god kvalitet framhölls särskilt i vistexterna. Uttryck som "af prima fabrikat till billigt pris", "ärlig vara", "ingen humbug" varvades med försäkringar om att till exempel bullarna var särskilt stora hos bagare Pihl, att klockorna från urmakare Heike aldrig gick galet eller att Frögrens slakteriaffär bara hade "stämp-lade nassar" – och även om inte köttbesiktningsbyråns märke tryckts därpå, borgade väl det Frögrenska namnet för kvaliteten ändå.³¹ Mallander betonade gärna tradition och renommé, att firman funnits länge, att namnet var känt i staden och att handlaren var pålitlig – omdömen som uppenbarligen ansågs väsentliga i en tid av ständiga nyetableringar inom detaljhandeln, där det mesta dessutom såldes i lösvikt över disk. Som jämförelse kan nämnas att antalet minut- och grosshandlare i Stockholm ökade kraftigt under seklets senare decennier, från 800 år 1860 till 3 500 vid 1890-talets ingång.³² Det var i första hand handlaren, snarare än producenten, som bar ansvaret för utbudet på 1880-talets varumarknad och det gällde att vinna kundernas förtroende.

Butiken i sig var också ett konkurrensmedel. Hit hörde det kommersi-

ella rummets utformning och framför allt arrangemangen av attraktiva och iögonfallande varuexponeringar. De exklusivare butikernas skyltfönster hade i Mallanders Stockholm börjat lysas upp av gaslampor eller elektriskt ljus efter mörkrets inbrott. Överhuvudtaget kom affärernas skyltning, dekorer och medvetet utformade exteriörer allt tydligare att prägla gatubilden vid den här tiden.³³ Just konsumtionskulturens visuella lockelser användes också återkommande av Mallander som ett retoriskt grepp i reklamvisorna. Han pekar på de förföriska fönstren med ”ädelsten och gull – vackert glänsande lullull”, hur det strålar ”af pjeser granna ... man måste nästan mot sin vilja stanna” till melodin ”Jag vill ha rus”.³⁴ I slaktare Frögrens fönster ”ligga digrisar små – som ville de gatu-trafiken se på”, och Carl Sachs som drev blomsteraffär på Drottninggatan var en riktig trollkarl. Här tävlades i att ögat ”ljuft behaga” med blomstertempel i elektriskt ljus – ”Du ropar gladt: Tusen och natt!”³⁵

Påkostade tekniska moderniteter såsom elektrisk belysning i skyltfönster och butiksrum, samt att firmorna hade telefon betonades särskilt i Mallanders marknadsföring, gärna ytterligare förstärkt i verserna med kursiv stil och utropstecken.³⁶ I flera fall kom just telefoninnehavets fördelar att göras till slutpoäng i visan – så enkelt och bekvämt kunde man nu handla: ”Har ingen ni att skicka och köpa er ranson [...] slå opp i katalogen – och *ring i telefon!*!”³⁷ Stockholm var vid den här tidpunkten Europas telefонтätaste stad, men teknologin var en omtalad nymodighet och hade ännu inte integrerats som en normalitet i stadens vardagsliv. Apparaterna innehades i första hand av affärsmän, butiksinnehavare och serviceinrättningar av olika slag och det skulle dröja ännu några år in på 1890-talet innan merparten av telefonsamtalen fördes i privat ton mellan olika bostadsabonnemang.³⁸

En firmas sociala klientel var ytterligare ett attribut som Mallander lyfte fram i sin reklamretoriska strategi. Direkt eller indirekt, gavs en vink om vem man kunde möta om man begav sig till stället, som en förespeglning om samhörighet i den ena eller andra riktningen inom en social hierarki. Det gäller till exempel i visan om John V. Löfgren & C:o Siden- och manufaktur på Fredsgatan 13, en plats omskriven av Ahnfelt som ”den egentliga pulsådern för den eleganta stockholmsverldens promenader.”³⁹ I hans guide över Stockholms affärsliv beskrivs rörelsen och dess historia i ord och bilder som huvudstadens mest förnåma siden- och yllebutik vid den här tiden, framgångsrikt driven med redbarhet och soliditet, smak och elegans. Och det var just kundkretsens status i kombination med utbudet av särskilt dyrbara, utländska, ”äkta” tyger, som Mallander tog fasta på:

Vagnar uti massa ständigt, utanför butiken stå.
 Men noblessen du *invändigt*,
 Deremot kan träffa på.
 Här kommersas hela tiden,
 Öfverallt det frasar – *siden*:
 Delvis talar man fransyska,
 Delvis engelska och tyska,
 Ja, Gud vet, jag tror på – ryska
 Att man äfven här ger svar.
 [...]

 En sådan fin publik man har! ⁴⁰

Här får lockelsen till varuvärlden nästan drag av smygtittandets fascination. Mallander lyfter liksom på förlåten till de exklusiva kommersiella rum som bara en begränsad klick, ”stadd vid kassa” och med viss ställning, hade tillträde till. Som tidigare påpekats var fenomenet att ”gå i butiker” – utan ambition och kraft att köpa – ett privilegium för de välbärgade med tid och pengar och förblev så långt in på 1900-talet.⁴¹ ”Noblessen”, ”damerna” och det opersonliga ”man” med vilket han benämner kundkretsen i visan signalerar tillbörlig distans, såväl mellan Mallander och butiksmiljön som mellan butiksmiljön och åhöraren, vilket sam-

Julklappar.

Klädningsstyger	fr. 25 öre alla
Klädningsar	2: 75
Lösa finare Kjolar	11: —
Morgonrockar	4: —
Underkjolar	1: 75
Schalar	3: —
Förkläden	35 öre
Muffar	2: 50
Tricotlif	3: 75
Ryska Gummi-Kappor till 5 o. 10 kr. st.	
Paraplyer från 1: 50 till 10 kr. st.	

JANSSON & Komp.,
6 Hötorget 6. (8031)

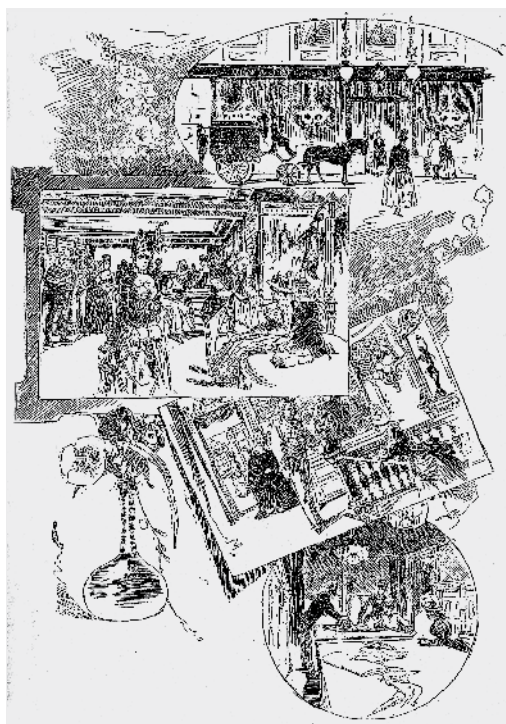
Annons för Jansson & Komp. Aftonbladet 21/12 1887.

tidigt antyder något om den tilltänkta publiken. Kanske även melodivalet kan tolkas som en särskild markering av det exotiska draget i turen till societetens shoppingvärld som Mallander tar åhörarna med på i visan, guidade till tonerna ur det aktuella skådespelet *Afrikaresan*: "Det är engelsch, ja blott englisch."⁴²

Tonen i annonsvisbokens texter hade överhuvudtaget ett mer folkligt tilltal. Det är särskilt tydligt i reklamen för kaféer, restauranger och nöjesetablissemang. Mallander kommenterar hur matställen och utskänkningslokaler under senare tid byggts om till palatsliknande salar, med förgyllda väggar och tak – och vem som fick bekosta det kalaset märktes "minsann på toddyns smak".⁴³ En "praktisk broder" eller "de södras gossar" skulle istället söka sig till Restaurang Pelikan vid Slussen, till Bährs gamla kafé på Riddarholmen eller till Östermalms restaurant, med atmosfär och kotterier av blandat slag. Där fick man i all enkelhet valuta för pengarna, god mat och gott att dricka, serverat "propert" av blonda föreståndarinnor och andra söta "tärnor".⁴⁴ Den breda, mindre bemedlade publiken apostroferades också explicit i reklamvisan för varietén på Mosebacke, som öppnat sin riktiga varieté samma år och som "hvarje stockholmsbo" uppmanades att gå och se, även den som inte hade råd med biljett till de dyrare platserna: "För halfannan krona titten, plundrar man ej bankens hvalf. Och man ser rätt bra i midten. *Äfven för en half*."⁴⁵

Slutligen betonades också platsen alldeles särskilt i visan. Det tycks ha varit Mallanders mycket medvetna strategi, att framför allt locka kunder till en viss adress och sprida information om var butikerna låg någonstans. Kom just *hit* och köp! Texterna slutade oftast med en extra knorr kring själva adressen (ibland på medvetet nödrim i uppsluppen ton). "Glöm inte bort Er!" Pappershandlare Grönwall "just vid Sturegatan åtta bor" – han har "allt för skrifbord och kontor". Eller: "Lär er utantill nu den lexan: Det finns vid *Hötorget uti sexan, Ett magasin* och dit skall vi gå – Att *godt* och *billigt* till julen få."⁴⁶ Hos bagare Piehl var i sin tur varje bulle "stor som en leviatan" (det mytiska havsodjuret i Jobs bok) – "För all del glöm inte 20 *Riddaregatan*!" Och så vidare.

Konkurrensen mellan stadens butiksägare var hård, vilket dagstidningarna också vittnade om i december 1887. Tiderna var svåra och julhandeln hade gått sämre än vanligt. Särskilt i de butiker som inte hade en "strategisk ställning". Publiken var förvisso stor, men ett läge utmed "handelns stora stråkvägar" – Drottninggatan, Västerlånggatan och Regeringsgatan – var värt tio gånger så mycket som ett ute på malmarna.⁴⁷

Afrikaresan, ur Victor André & Georg Nordensvan, *Från Stockholms teatrar: Några bilder* (Stockholm: Geber, 1889).

John V. Löfgrens butik, ur Arvid Ahnfelt, *Sveriges firmor och män inom handel, industri och konst jemte en del finska firmor: Handbok för kommersiella upplysningar, affärshistoriker och biografiska skildringar jemte en kort beskrivning öfver Stockholm och Göteborg med uppgifter om dessa städers uppkomst och utveckling m.m.* (Stockholm: Sunesons, 1886).

Annonsvisan och staden

Det sena 1880-talets Stockholm där Gustaf Mallander omsatte sina affärsplaner var en snabbt växande stad med kraftigt expanderande varumarknad och alltmer påtagliga konsumtionsmiljöer. Det gäller inte minst för Norrmalm och nedre Östermalm som med nyanlagda, breda affärsstråk tillsammans började forma stadens kommersiella centrum. Det var också där visbokens marknadsförda butiker och affärsverksamheter var belägna, utmed Drottninggatan, Regeringsgatan och Fredsgatan, vid Storgatan och Nybrogatan liksom centralt kring Slussen på Södermalm. Längs de viktigaste affärsgatorna hade en ny typ av butiker efter kontinental modell börjat breda ut sig. Bottenvåningarnas lokaler

byggdes ut och öppnades upp mot gatan, med stora skyltfönster och påkostade entréer.⁴⁸ Här blev butiksgatorna nu veritabla skyltgator, menar arkitekturhistorikern Bosse Bergman och beskriver hur gatubildens kommersiella karaktär förstärktes av markiser, det nya svarta spegelglas- set med guldtryck och emaljskyltarna som nu fick sitt genombrott. Varu- utbuden som arrangerades och ordnades i museiliknande utställningar i butikernas stora fönster, ofta upplysta av gas- eller elektriskt ljus, blev liksom "tittskåp in i varuvärlden".⁴⁹

Inför julhandeln år 1887 vittnade tidningarna om hur stadens handlare rustade för att öka omsättningen i december. De anordnade sina julutställ- ningar till den stora skyltningsdagen och bjöd in till julkappsök, vilket också stockholmarna hörsammat. Åtminstone som åskådare.⁵⁰ Man kom familjevis, fäder, mödrar och hela skaror av barn, även ur de allra fattigas- tes skaror för att "beundra herligheterna" i skyltfönstren:

Och vilket hvimmel! Från och med Kungsbacken ända ner till Fredsga- tan var der en folkträngsel, som i de gamla festilluminationernas och eldsvådornas dagar. Skådelystna menniskoskaror böljade i lugna vågor fram öfver trottoarer och körbanor, öfversvämmade alt.⁵¹

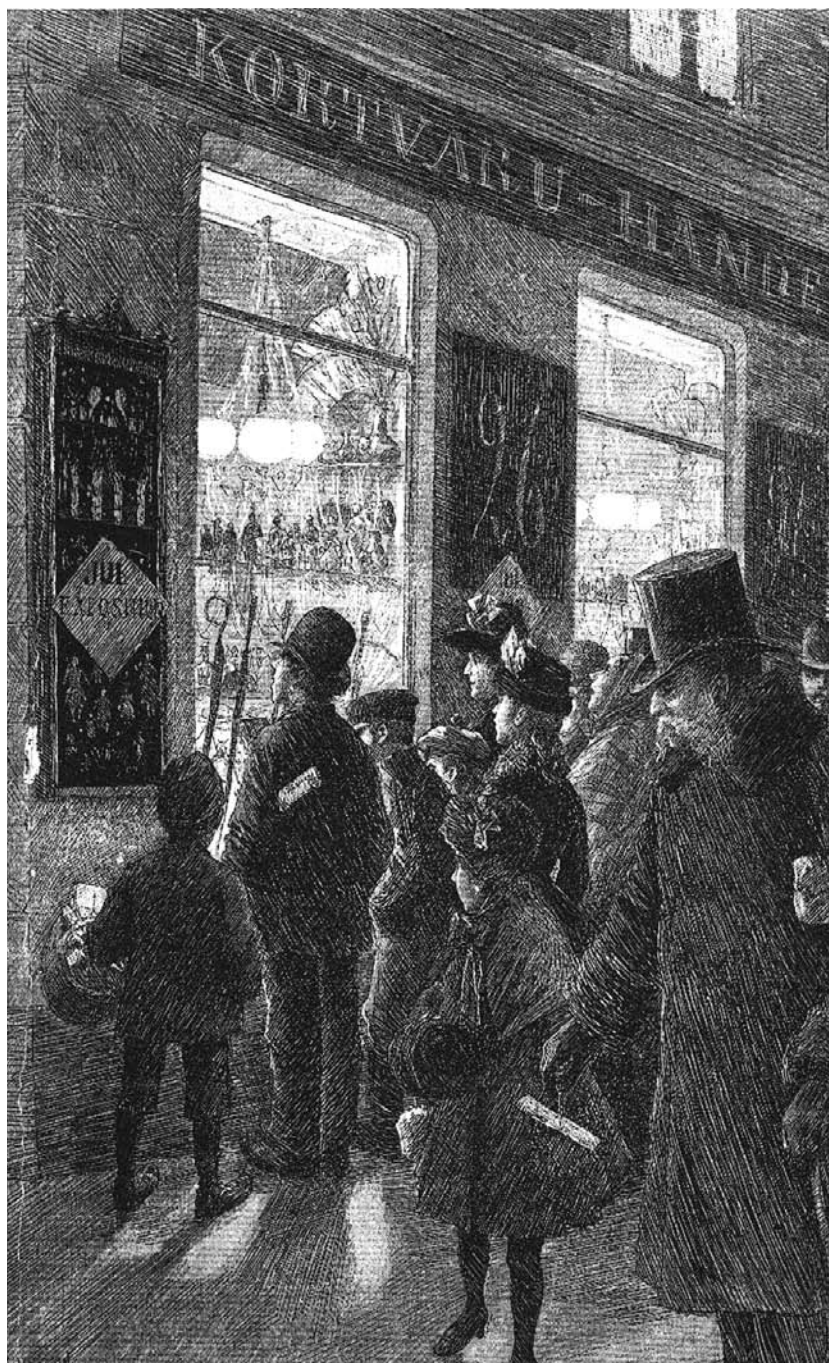
Butikerna bjöd på festklädda blomsterprydda dockor, små tempel och ett rosenprytt skepp som "oemotståndligt" lockade de förbivandrades blickar. Här fanns dalkull-dockor i ringdans, orientaliska mattor i be- lysning, dyrbara dräkter av siden och sammet i moderna färger med långa släp, små koketta näsdukar med brokiga bårder. Hopar skockades framför juvelerarnas guld och bokhandlarnas utlagda praktverk. Hos urmakarna snurrade hundratals framställda urverk i olika storlekar och mekaniska leksaker rörde sig i leksaksbodarnas fönster till barnens förtjusning.

Då man följde med den böljande folkströmmen utefter Fredsgatan till Gustaf Adolfs torg, möttes ögat å ömse sidor af lika präktiga utställ- ningar i de med elektriskt ljus upplysta fönstren. Och fortsatte man sedan till Regeringsgatan befans densamma lika fylld af folkhopar, som gladt vandrade framåt, beundrande expositionerna i de stora bekanta eta- blissemmenten. [...] Vid Brunkebergstorg, vid Hamngatan, Kungsträd- gården, Norrmalmstorg och Stureplanen m.m. sågos hopar af unga och gamla grupperade framför bosättnings-, pappers- och leksaksbodarna. En hvar tycktes hafva någon önskan ouppfylld.⁵²

Konsumtionskulturernas visuella påtaglighet genererades också som en följd av den första varumärkeslagen från 1884, med vars skydd det plötsligt blev meningsfullt för fabrikörer att skapa unika namn, symboler och emblem och systematiskt sprida dem i massupplaga för att göra det egna varumärket eller fabrikatet känt. Reklamhistoriskt brukar just 1880-talet beskrivas som upptakten till reklamsamhällets uppkomst, då varureklamen gjorde entré och annonsen fick ett nytt ansikte.⁵³ Här hemma kom genombrottet för den svenska grafiska branschen under decenniet, antalet skyltmålare i staden fördubblades och glasmålarfirmorna mer än trefaldigades.⁵⁴ Fabriksmärken, symboler och varunamn målades på brandgavlar, plank och portinramningar och dök upp i tidningarnas annonsspalter. Sammantaget kan man säga att de kommersiella miljöerna i Mallanders Stockholm vidgades, tog sig nya uttryck såväl visuellt och materiellt som socialt, då människor rörde sig i de expanderande miljöerna, konsumerade nya intryck och började fönstershoppa.

Butikerna utvidgade sina sortiment, varierade och specialiserade dem.⁵⁵ Mallander betonar också den rika mångfalden och beskriver målande sortimentens karaktär. Butiksinnehavarna satsade på betjäning, inredning och flärd i det kommersiella rummet vilket Mallander tar fasta på. Han lyfter särskilt fram handlarens renommé, erfarenhet, tradition, yrkesskicklighet och erbjudanden av moderna faciliteter. Priset var ett viktigt konkurrensmedel, något han ständigt återkommer till i vistexterna.

Affärslivet började under 1880-talet uppvisa en tydligare differentiering, också det som en följd av den hårdnande konkurrensen. Detaljhandlarna riktade sig tydligare antingen med billigare utbud till en mer folklig publik, eller med mer exklusiva varor till en mer välbeställd kundkrets. Det gällde i synnerhet för beklädnadsbranschen, vilket även syns i Mallanders marknadsföring. Rahms billiga och stora lager ställs i bjärt kontrast till det mycket exklusiva och dyra sidenmagasinet för noblessen. Även delikatessbutiker, som lovsjungs av Mallander, dyker upp inom livsmedelshandeln som nya butiksformer. Detsamma gäller mer fashionabla butiker för guld- och silversmide, som Öhman och Hallberg, omskrivna i visorna i motsats till billigare basaraffärer som sålde bijouterier och enklare smycken. Det viktigaste konkurrensmedlet för affärsmännens rörelser var emellertid läget nu när staden snabbt byggdes ut och omformades med högre koncentration av de kommersiella stråken. Och som vi sett i exemplen ovan präntar Mallander verkligen in adressen.

Julhandeln i Stockholm: illustration av Carl Hedelin, *Ny illustrerad tidning*, nr 51, 1888.

Annonsvisan i nätet av mediala traditioner

Publiceringen av annonsvisorna inför julhandeln 1887 var, som Mallander själv påpekade, ett nytt reklamstrategiskt grepp. De alstrades i en tid av sjudande kommers där allt fler pockade på uppmärksamhet i stadsbilden. Det gällde att sticka ut. För en kuplettsångare och varietéartist framstod idén att slå mynt av den framväxande konkurrensen och lovsjunga hela härligheten sannolikt inte som särskilt långsökt, snarast lysande. Mallander har i andra sammanhang omnämnts som en skicklig reklammakare och hans annonsvisor ligger helt i linje med dåtidens aktuella marknadsföringsprinciper, då han i visorna genomgående kretsade kring de karaktäristiska ideal som gällde för butiks- och affärlivet i 1880-talets Stockholm. Med melodi och en roande ton ville han sätta extra snurr på reklambudskapen i decemberkommersens kör av röster som ropade på uppmärksamhet i gaturummet och på tidningssidorna. För det ändamålet använde han sig av en rad olika befintliga förmedlingsformer i det lokala sammanhanget: tidningsannonsens nyhetsretorik om utbudens karaktär, den kommersiella handbokens presentationer av affärsmässigt renommé, butiksrummens signalerande exponeringspraktiker, den samtida teater- och varietéscenens nöjesrepertoarer samt skillingtryckvisans folkliga aktualitetsförmedling i rapp och lekfull ton. Ur detta nät av den samtida affärsvärldens och nöjeskulturernas mediala traditioner och system av befintliga medier, iscensatte Mallander sin idé om en ny form av modernare och emotionellt orienterad marknadsföring. I likhet med annat mer eller mindre spektakulärt stoff som roade och lockade stadsbefolkningen skulle även butikernas lovsång spridas till gemene man, det var sannolikt den förhoppningsfulla tanken.

Man kan ju undra om det faktiskt trallades på annonsvisorna eller om någon rent av sjöng ut Malles reklamverser för en större publik i Stockholms julrusch 1887. I det lokala sammanhanget, med sitt system av medier där Gustaf Mallander befann sig, kan man tänka sig lite olika spridningsmöjligheter. För en skådespelare utgjorde teater- och varietéscenen med det musikala framträdandet ett givet medium för budskapsförmedling till en större publik. Hans egna visor, kupletter och revysignaturer ur föreställningarna cirkulerade under 1880-talet i form av småtryck, vilket kan tyda på att det fanns en vidare tradering av de nummer som människor bjöds på i varietésalongerna.⁵⁶ Om Malles annonsvisor var avsedda att framföras som pausnummer på Mosebacke till exempel, kunde häftet i likhet med andra småtryck sannolikt saluföras i samband med föreställningarna. Vid utländska vaudeville- och boulevardteatrar lär framsjungen reklam ha framförts mellan numren i det ordinarie pro-

grammet, en direkt pendang till vår tids reklamavbrott i teve. Musik och sång skulle göra inslagen mer attraktiva, engagera publiken och dämpa reklamens störande karaktär.⁵⁷

Visor till salu var ett omfattande geschäft och en väl etablerad förmedlingsform för olika typer av budskap i 1800-talets mediesystem. Skillingtrycket har kallats vårt första verkliga massmedium, vars betydelse för spridning av nyheter, opinionsyttringar och folkliga aktualiteter knappast kan överskattas. Man har räknat med att 20 till 30 tusen olika skillingtryck publicerats här i landet från 1500-talets slut fram till 1900-talets början, de flesta under 1800-talet och kring sekelskiftet 1900. Om den genomsnittliga upplagan låg på tusen exemplar kan det funnits 20 till 30 miljoner kopior i omlopp.⁵⁸ Ända in på 1930-talet spreds visor i större skala om nyligen inträffade mord, olyckshändelser och spektakulära händelser. Vistryck fanns till salu lite varstans i städerna, i boklådor, fruktstånd och cigarrbodas. Det var vanligt att visorna publicerades och spreds av upphovsmännen själva, ofta musikanter, som framförde sången för en hågad publik och sedan sålde ett tryckt exemplar. Musikens kanske viktigaste funktion var att med melodins hjälp föra ut texterna. Efter anslaget, vanligen "Har ni hört!" följde en historia, i äldre tid ofta med sedelärande eller religiösa motiv, senare dramatiska kärlekshistorier, aktuella skandaler och nyheter hämtade ur dagstidningar som på så vis fick en bredare folklig spridning. Skillingtryckvisornas upphovsmän kan med fördel liknas vid senare tiders nyhetsjägare, där strävan efter att vara först med en story betingade ett rent ekonomiskt värde. Det gällde att snabbt få ut vad folk ännu inte visste, presenterat med en enkel och känd melodi som alla lätt kunde stämma in i och gärna traderade igen. Den avslutande versen innehöll vanligen ett kommersiellt erbjudande, vilket visforskaren Eva Danielson ger exempel på: "Min enkla sång jag härmed nu vill sluta – Tolf öre jag för visan brukar få – Och hoppas att ej någon här vill pruta. Köp den, jag sjungit slut och nu vill gå."⁵⁹ Visorna var lättsålda menar Danielson, i synnerhet nyhetsvisorna. Det anspråkslösa formatet och det faktum att trycksaker gick snabbt att mångfaldiga för en billig penning gjorde att förtjänsten kunde bli god för en skicklig diktare som lyckades underhålla en publik.

Mallanders ambition att nu sprida reklam med sång bör nog framför allt ses i ljuset av skillingtrycktraditionen, en redan befintlig och väl beprövad kanal för mediering av audiella budskap i större skala. Malles annonsvisor, med sitt modifierade innehåll, förväntades sannolikt cirkulera på samma sätt som andra visor. Melodin skulle bära budskapet. I likhet med tidens övriga visförfattare lånade Mallander utan förbehåll

de melodier han behövde. Dels från populära föreställningar som spelades i stadens teatersalonger – *Afrikaresan*, *Sköna Helena* och *Andersson, Petterson och Lundström* – dels melodier som även användes flitigt av andra tillfällighetspoeter och därmed var allmänt bekanta för det stora flertalet – ”När månen vandrar”, ”Klockarfar han kan allting bestyra” och ”Anders han var en hurtiger dräng”. I det här sammanhanget kan man på så vis likna själva melodin vid en medieform som han i nästa steg gav rent kommersiellt innehåll: med populära melodier som drivkraft, med tonföljder människor tyckte om och kunde nynna, tralla och tradera i sin vardag, skulle också budskapen spridas i vidare kretsar. Mallanders egen popularitet, att han var en känd och omtyckt figur i det publika Stockholm, skulle också få folk att lyssna och efterfråga visan. Och då har vi så grundformeln, också för Oh Lauras Saablansering på 2000-talet – kombinationen av artistisk underhållning som konstart, kändisstatus och produktpresentation uttryckt i lockande toner för social styrning. Med tiden skulle strategin bli allt mer sofistikerad, få större genomslag och tränga längre in i våra vardagsmiljöer i allt mer komplexa mediasystem.

Även om Mallander inte visste om det själv, hade musik mycket medvetet börjat användas för att attrahera och locka konsumenterna i städernas expanderande butiksliv, men än så länge på andra sidan Atlanten. I de framväxande amerikanska varuhusmiljöerna kom den tidigt att få en central roll i handelsmännens alltmer sofistikerade marknadsföringsstrategier.⁶⁰ Musiken skulle liva upp de annars tysta och livlösa varuutställningarna, ge dem en aura av exklusivitet och tradition, tidsdimension och rörelse. Från och med 1870-talet engagerades stråkkvartetter, militärorkestrar, tyrolersångare, körer, band och kända storheter med exklusiva kvällskonserter. Richard Strauss drog exempelvis masspublik till Wanamakers varuhus i New York under april månad 1904. Varuhusen blev på så vis inte bara nya platser för försäljning och inköp, de blev storslagna teatrar för kulturella och konstfulla uttryck som skulle påverka publiken och väcka begär. Ambitionerna uttrycktes alltmer explicit i samtida amerikanska facktidsskrifter. Vid sekelskiftet 1900 konstaterade de att om skyltfönstret tidigare varit den stora indragaren till butikerna hade nu underhållning och nöjesarrangemang tagit dess plats. På 1910-talet blev det vanligare med gömda musiker som spelade bakom jättelika draperingar i särskilt iordningställda utrymmen, och redan 1915 etablerade flera varuhus egna radiokanaler där en blandad repertoar varvades med uppläsning av försäljningsinformation.⁶¹ Även här hemma engagerades musiker till det nyöppnade varuhuset NK i Stockholm på 1910-

talet. Konserter gavs i varuhusets terem och på takterassens uteservering under den varmaste årstiden.⁶² Och precis som i de amerikanska butiksmiljöerna upphörde konsertverksamheten i början av 1920-talet, då även NK startade en egen radiostation.⁶³ Det var upptakten till slutet för den levande musiken i butiksmiljöerna. Vid övergången från 1920-tal till 1930-tal var den så gott som helt ersatt av uppspelningar i radio och fonogram.

Listan över reklammusik som sedermera ackompanjerat våra ökande konsumtionsmöjligheter under 1900-talets lopp skulle kunna göras lång. Efter Karl Gerhards svenska version av "Yes! We have no bananas" (producerad av United Fruits co.) som han tog med i nyårsrevyn *Bröd och skådespel* 1924, sjöng Ernst Rolf "Ford-valsens" i sin Chinarevy på 1930-talet, på skivtallrikarna spelades Mjölkcenralens "Kaffe utan grädde är som kärlek utan kyssar", "Leendets sång" – en foxtrot med Ulla Billqvist avsedd att öka tandkrämsförsäljningen och under rekordårens konsumtionsyra sjöng Brita Borg Elektroheliös "Frysboxcalypso" och Hasse Alfredsson fyllde i med "Friska tag" på samma utgåva.⁶⁴

Gustaf Mallander var tidigt ute, en pionjär i det moderna reklamsamhällets upptakt. Hans idag oanseliga, bortglömda och kanske kuriöst betraktade vishäfte kan i själva verket betraktas som en prototyp för den massmedierade reklammusiken. I Europas storstäder togs överhuvudtaget många, snabba, gärna sensationella och innovativa reklaminitiativ just under 1880-talet, framdrivna av en accelererande industriell massproduktion, nya kommunikationsteknologier, ökande urbanisering och en expanderande borgerlig köpkraft att konkurrera om.⁶⁵ För Mallander själv var emellertid annonsvisboken i första hand ett försök att för egen del slå mynt av stadens kommers och konkurrens, som en tvingande nödvändighet. Sedan hösten 1886 hade han legat hjärtsjuk i Stockholm och under våren 1887 arrangerades flera stödföreställningar till hans förmån, bland annat på Svenska teatern i Helsingfors, där han under många år varit anställd som skådespelare.⁶⁶ Hjälpen var välbehövlig skrev tidningarna. Lön från teatern där han var fäst hade uteblivit, och om han skulle tillfriskna hade läkarna förbjudit honom att beträda en scen igen. Kanske han kunde få jobb vid någon tidning, skrev man.⁶⁷ Juldagskvällen 1887 arrangerade han en sista föreställning i Stockholm på Vasateatern i Stockholm, en "musikalisk-dramatisk-deklamatorisk soaré" med biträde av artister från Kungliga teatern.⁶⁸ Han avled en tid senare på försommaren 1888, 48 år gammal: "Allas vår vän Malle" hade skattat åt förgängelsen. Sedan många år hade han med framgång uppträtt på olika scener i huvudstaden, landsorten och i Finland och med tiden förvärvat sig ett

gott namn och popularitet – ”särskilt bland hufvudstadens s.k. stora publik, de lägre borgerliga och de kroppsarbetande klasserna som endast behöfde se Malles glada ansigte, stundom något vågade mimik och icke alltid strängt plastiska gester för att komma i stämning och ha ’rysligt roligt.’”⁶⁹

NOTER

- 1 Se: www.saabsverige.com/main/SE/sv/93c_biopower.shtml (senast kontrollerad den 18 juli 2008).
- 2 Se till exempel Bethany Klein, ”In perfect harmony: Popular music and Cola advertising”, *Popular Music and Society*, vol. 13, nr 1, 2008; Jean-Marc Lehu, *Branded entertainment: Product placement and brand strategy in the entertainment business* (London: Kogan Page, 2007), till exempel 160–178.
- 3 För samtida reflektioner kring fenomenet se vidare Ossi Carp, ”Musik som passar produkten”, *Dagens Nyheter* 2/5 2007; Martin Jönsson, ”Reklammusik”, *Svenska Dagbladet* 6/10 2007; Georg Cederskog, ”Reklamfilm – den nya musikvideon”, *Dagens Nyheter* 25/4 2008.
- 4 Michail Bakhtin, *Rabelais och skrattets historia* (Uddevalla: Anthropos, 1986), 162–170, 347. Jämför Erling Bjurström & Lars Lilliestam, *Sälj det i toner: Om musik i TV-reklam* (Stockholm: Konsumentverket, 1993).
- 5 Linda L. Tyler, ”’Commerce and poetry hand in hand’: Music in American department stores, 1880–1930”, *Journal of the American Musicological Society*, vol. 45, nr 1, 1992, 97; Thomas Richards, *The commodity culture of Victorian England: Advertising and spectacle, 1851–1914* (Stanford: Stanford University Press, 1990).
- 6 Bjurström och Lilliestam har delvis velat förklara bristen på uppmärksamhet med att musik är svår att beskriva och analysera i ord, även om kunskapen om hur musik ”fungerar” som kulturell kod, vad den ”betyder” och associerar till i en samtid, är betydande och ständigt tillämpad i marknadsföringsbranschen. Se Bjurström & Lilliestam; Erling Bjurström & Lars Lilliestam, ”Musik gör det goda godare: Musik, ljud och röster i TV-reklam”, *Filmhäftet*, nr 4, 1994, 50–57.
- 7 En direktör Blomgren vid Banankompaniet hade snappat upp den engelska versionen, skriven av Frank Silver och Irving Cohn för United Fruits co. Han gav den till Karl Gerhard som skrev svensk text till melodin, spelade in den på Hotel Continental hösten 1923 och framförde den på scenen. Se vidare Statens ljud- och bildarkiv, SMDB: ”Vi ha inga bananer”. Jämför även Tom Björklund, *Reklamen i svensk marknad 1920–1965: En ekonomisk-historisk återblick på marknadsförings- och reklamutvecklingen efter första världskriget* (Stockholm: Norstedt & Söner, 1967), 554.

- 8 Gustaf Mallander, *Malles annons-visbok* (Stockholm, 1887). *Svensk Bokhandels-tidning*, nr 52, 24/12 1887, 206.
- 9 Merparten av annonsörerna drev mindre rörelser, företrädesvis på Östermalm, Mallanders egen hemtrakt, såsom hattmakare Lindgren, fältskären Öberg och skräddaren Liwendahl & Comp. på Storgatan, eller Anna Drewitz med Parfym-Magasin på Biblioteksgatan.
- 10 Ett genomsnittligt skillingtryck bestod vanligen av ett ark, vikt på ett sådant sätt att det blev ett häfte som tack vare vikningen kunde innehålla fyra till åtta visor, se vidare Margareta Jersild, *Skillingtryck: Studier av svensk folklig vis-sång före 1800* (Stockholm: Svenskt visarkiv, 1975).
- 11 Till de mer bekanta visförfattarna hör förläggaren Jöns Hansson Chronwall liksom ägaren till Malmö Visförlag, Nils Lindström, med signaturen Nisse L. eller L. Se vidare Christina Mattsson, "Lars Fredrik Ågren: Mångsysslare och skillingtrycksförfattare", *En bok till Thorbjörn*, red. Håkan Larsson & Lars-Erik Edlund (Umeå: Norrlands Universitetsförlag, 2008).
- 12 "Annonser i bunden form", *Aftonbladet* 22/12 1887.
- 13 Ur visan "Fördelen af att annonsera", 3f.
- 14 Någon liknande publikation i form av småtryck, ettbladstryck eller dylikt är hittills inte känd eller omskriven. Björklund nämner i förbigående att han i sin hand hållit "ett litet häfte från 1890-talet med mer eller mindre fyndiga reklamvisor, avsedda att sjungas". Om det är Mallanders annons-visbok som åsyftas framgår inte av Björklunds framställning. Se vidare Björklund, 553.
- 15 "En glad själ mindre", *Åbo Underrättelser* 25/6 1888, se även runor efter Mallander i *Nya Pressen* 19/6 1888; *Folkvännen* 19/6 1888; *Hufvudstadsbladet* 21/6 1888.
- 16 Den svenskspråkiga pressen i Finland vittnar om hans popularitet även där. Man rapporterade regelbundet om Mallanders liv i Sverige, med bestämmningar som "publikens gunstling", "den omtyckte" och "den välkände" skådespelaren med "talrika vänner och beundrare." Se till exempel *Helsingfors Dagblad* 18/3 1887; *Hufvudstadsbladet* 5/2 1887; *Hufvudstadsbladet* 17/3 1887; *Åbo Underrättelser* 29/3 1887.
- 17 Emil Norlander, *Lustigkurror och allvarsugubbar: 40 populära personer i anekdotens blixtiljus, framkallade av Emil Norlander* (Stockholm: Åhlén & Åkerlund 1916), 170. Se även Adolf Hellander, *Skolpojksminnen med flera glada hågkomster från flydda dagar af en gammal skådespelare* (Stockholm: Bonnier, 1899), 145ff.
- 18 Det finns ett tiotal titlar bevarade av Gustaf Mallander, varav två mer omfattande bokutgåvor: *I glada stunder: Skämtsamma in- och uttryck på vers och prosa* (Stockholm: Loostrom, 1881); *Visor, sånger och skizzer af Malle: Nytt och gammalt, med företal af Harald Wieselgren* (Stockholm: C. Mallanders förlag 1884).

- 19 Annonns i *Malles annons-visbok*. Se även Mallander, Gustaf i *Adress-kalender för Stockholms stad, jemte uppgifter om länet, utgifven år 1888* (Stockholms: Seelig & C:o, 1888).
- 20 Under senare delen av 1800-talet försköts stadens kommersiella och administrativa centrum från Nicolai församling i första hand norrut mot det expanderande Norrmalm, och i nästa steg österut, då Ladugårdslandet successivt bebyggdes med påkostade bostadshus, fick nya gatusträckningar och bytte namn till Östermalm.
- 21 Arvid Ahnfelt, *Sveriges firmor och män inom handel, industri och konst jemte en del finska firmor: Handbok för kommersiella upplysningar, affärshistoriker och biografiska skildringar jemte en kort beskrivning öfver Stockholm och Göteborg med uppgifter om dessa städers uppkomst och utveckling m.m.* (Stockholm: Sunesons, 1886). Med längre artiklar presenteras här Skandia; Paulis parfymeri; Janssons modemagasin; Joseph Lejas grosshandelsfirma; Rahms garn- väfnads- & trikot-affär; Urmakare Heike; Löfgrens sidenmanufaktur; Guldsmeden Hallberg samt Brunanders delikatessaffär.
- 22 Se till exempel annonser i *Aftonbladet* 1887 för John V. Löfgrens, den 25/11; Jansson & Komp, den 21/12; Skandia, den 3/12; Josph Leja den 24/11. I *Stockholms Dagblad* annonserades också för Paulis Parfymeri den 15/12; Carl Johnn's musikhandel den 21/12; Frögrens Slagteri-Aktiebolag den 17/12.
- 23 Under 1880-talets mitt gick skådespelet *Andersson, Pettersson och Lundström* 200 gånger på Södra teatern, "den svenska vaudevillens hemvist", se Victor Andrén & Georg Nordensvan, *Från Stockholms teatrar: Några bilder* (Stockholm: Geber, 1889), XXXV.
- 24 Carl Sachs Blomsterhandel, Drottninggatan 15.
- 25 Stockholms Porter-Bryggeri-Aktiebolag, Stora Badstugatan 43 & 45 (nuvarande Sveavägen).
- 26 Ur Carl Michael Bellmans *Fredmans sånger*, nr 16.
- 27 Det gäller i synnerhet Heike; Jansson & Comp; Rahms Garn- väfnads & trikot-affär; Alexis Grönwalls bok- och pappershandel; E. E. Berggrens ingenjörsfirma; Hjalmar Taube's jernvaruhandel; Brunander & Son; Pihls bageri; CW Berglunds viktualiehandel; Leffler & Komp:s Vinhandel; Östermalms Maltdrycksaffär.
- 28 Ahnfelt, 75.
- 29 *Malles annons-visbok*, 19.
- 30 Ibid, 27.
- 31 Se visorna "Jansson & Comp.", 11; "Hugo Öhman", 15; "Hj. Leffler & Comp:s Vinhandel", 37; "I. F. Piehl, junior!", 14; "Wilhelm Heike", 35; "Frögrens slagteriffär", 53.
- 32 Sven Gerentz & Jan Ottosson, *Handel och köpmän i Stockholm under ett sekel* (Stockholm: Ekerlid, 1999), 46.

- 33 Jämför Bosse Bergman, *Handelsplats, shopping, stadsliv: En historik om butiksförmer, säljritualer och det moderna stadslivets trivialisering* (Stockholm: Symposium, 2003), 39–43.
- 34 Se "Hallberg Juvelerare", 51; "Hugo Öhman", 15.
- 35 "Frögrens Slagterieraffär", 53; "Carl Sachs Blomsterhandel", 31.
- 36 Se till exempel visorna om "National", 17; "E. E. Berggren", 22; C. W. Berglunds viktualiehandel, 29; "Hj. Leffler & Comp:s Vinhandel", 37.
- 37 "Hj. Leffler & Comp:s Vinhandel", 38.
- 38 Jan Garnert, *Hallå! Om telefonens första tid i Sverige* (Lund: Historiska media, 2005), 12, 88, 116f, 130.
- 39 Ahnfelt, 152.
- 40 *Malles annons-visbok*, 39.
- 41 Orsi Husz, "Spara och slösa och alla de andra", *Signums svenska kulturhistoria: 1900-talet*, red. Jakob Christensson (Stockholm: Signum, 2009), 280ff; Bergman, 44.
- 42 Skådespelet *Afrikaresan* spelades vid Svenska teatern på Blasieholmen i Stockholm kring åren 1885–1887. Teatern höll en blandad repertoar av klassiska teaterstycken, operetter, komedier och svenska skådespel som tidigare "refuserats vid kungliga teatern". Se beskrivning av teatern och illustrationer ur uppsättningen *Afrikaresan* i Andrén & Nordensvan, XXVIII; XLIV–XLV; 33.
- 43 "Bährs café", 41.
- 44 "Restaurent Pelikan", 43; "Bährs café", 41; "Östermalms restaurant", 23.
- 45 "Folies Bergère. Mosebacke Etablissement", 61; För beskrivning av varietén på Mosebacke, se Bengt Nyquist, *Musik till middag: Underhållningsmusiken i Sverige* (Stockholm: Gebers 1983), 19; Björn Ivarsson Lilieblad, *Moulin Rouge på svenska: Varietéunderhållningens kulturhistoria i Stockholm 1875–1920* (Lindköping: Univ., 2009).
- 46 Ur visan om "Jansson & Comp. Mode-magasin", 12.
- 47 Sign: T.B., "Utan rubrik", *Stockholms Dagblad* 22/12 1887, som skildrar årets julhandel; "Julen är nära", *Aftonbladet* 19/12 1887.
- 48 Bergman, 39–43.
- 49 Ibid., 42.
- 50 "Utan rubrik" skildring av årets julhandel sign. T.B. i *Stockholms Dagblad* 22/12 1887; "Julen är nära", *Aftonbladet* 19/12 1887.
- 51 "Julen är nära", *Aftonbladet*, 19/12 1887.
- 52 Ibid.
- 53 Björklund, 6; Roger Qvarsell, "Att sälja hälsa", *Reklam och hälsa: Levnadsideal, skönhet och hälsa i den svenska reklamens historia*, red. Roger Qvarsell & Ulrika Torell (Stockholm: Carlsson, 2005), 19.
- 54 Bert Lindström & Ulf af Trolle, *Svensk grosshandel* (Stockholm: Sveriges grossistförbund, 1947), 374; Uppgifterna om skylt- och glasmålarnas utveckling

- bygger på uppgifterna i yrkesregistret i *Stockholms adresskalender* mellan åren 1880–1889.
- 55 Bergman, 40.
- 56 Gustaf Mallander, *Glada bitar af Malle* (Helsingfors: Edlund, 1875); *Vintern och sommaren: Visa af Malle*, (Stockholm: 1881); *Korgarbeten: Visa af Malle* (Stockholm, 1881); *Ett halft dussin dikter lämpade för nachspielsqvitter* (Stockholm, 1884); *Knoga på (visa tillägnad de arbetande på Furusund) af Malle den 27 augusti 1886* (Stockholm, 1886); *En positiv visa af Malle* (Stockholm: 1886); *Mötesvisa af Malle, med silhouetter af Ernst Ljungh* (Stockholm 1886); *Den nye stadsposten: Monolog med sång af Malle* (Stockholm: Flodin 1888); *Patron Trögelins debut: Monolog med sång af Malle* (Stockholm: Flodin 1888).
- 57 David Huron, "Music in advertisement", *The Musical Quarterly*, vol. 73, 1989, 560.
- 58 Eva Danielson, "Skillingtryck: Eller hur man säljer visor med mördande reklam", *Visa i Varend: Föredrag från Nordiskt visssymposium i Växjö 1993*, red. Märta Ramsten & Lena Roth (Stockholm: Svenskt visarkiv, 1997), 41. Bara Svenska Visförlaget i Solna spred åtminstone en million vistryck mellan 1893 och 1918, se vidare Eva Danielson, "Visan författad, satt och giuten af Chronwall", *Sumlen* 1981, 110f. Se även Karl-Ivar Hildeman, Sven G. Hansson & Bengt Jonsson, *Politisk rimdans: En viskavalkad genom svensk historia från Karl Knutsson till Karl Gerhard* (Stockholm: Natur och kultur 1960).
- 59 Danielson, "Skillingtryck", 45.
- 60 Tyler.
- 61 Ibid., 82, 92.
- 62 Orsi Husz, *Drömmars värde: Varuhus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897–1939* (Hedemora: Gidlund, 2004), 71.
- 63 Ibid., 66, 133. Tom Björklund beskriver hur Claes Flemming, chef för varuhusets nya radioförsäljningsavdelning "Radiohytten" tog initiativ till sändningarna 1923, se Björklund, 517.
- 64 Statens ljud- och bildarkiv, SMDb: "Vi ha inga bananer" Silver, Cohn (1923); "Ford-valsén" Winter, Carson, Sandberg (1930); "Kaffe utan grädde" trad. (1938); "Leendets sång" Rüno (1939); "Elektrohélios" Allan Johanssons orkester (1961).
- 65 Clemens Wischermann, "Placing advertising in the modern cultural history of the city", *Advertising and the European city: Historical perspectives*, red. Clemens Wischermann & Eliott Shore (Aldershot: Ashgate, 2000), 9.
- 66 Finsk press skrev åtskilligt om stödföreställningarna, bland annat i *Hufvudstadsbladet* 25/3; *Folkvännen* 23/3; *Nya Pressen* 19/3; *Helsingfors Dagblad* 27/3; *Åbo Underrättelser* 29/3. Mallander kåserade själv om sin belägenhet i *Hufvudstadsbladets* söndagsbilaga, "Från mitt fängelse – en pinohistoria", 20/3, 1887. I april sändes en summa om 1 145 kronor till Mallander och familjen i Stockholm, "Mallander-soiréen", *Hufvudstadsbladet* 2/4 1887.

- 67 "Teater och musik", *Helsingfors Dagblad* 18/3 1887.
- 68 "Vasa-Teatern" notis om kommande evenemang, *Aftonbladet* 23/12 1887;
"Hr. Gustaf Mallander" annons i *Stockholms Dagblad* 24/12, 1887, 5.
- 69 "En glad själ mindre", *Abo Underrättelser* 25/6 1888.

Mediernas livrustkammare: Nordiska museet och berömmelsens materialitet

The savage bows down to idols of wood and stone:
the civilized man to idols of flesh and blood.

— George Bernard Shaw, *Man and superman* (1903)

EN NOVELL SKRIVEN OMKRING ÅR 1870 av Carl Anton Wetterbergh (Onkel Adam) berättar om litteratören och ”snillebeundraren” herr K. Denne påstår sig ha memorerat det mesta som skrivits av Tegnér, Stagnelius, Atterbom och Geijer. Men herr K:s beundran handlar inte bara om de litterära verken, det är i synnerhet skalderna själva som fascinerar honom, och inför sina vänner låter herr K påskina en förtrolig vänskap med flera av parnassens märkesmän. Efter att ha råkat Atterbom på en ångbåt mellan Uppsala och Stockholm talar han om denne som om han känt honom i årtal. Han påstår sig även vara bekant med författaren till *Fritiofs saga*, efter att en gång ha ätit frukost vid samma bord som den store skalden, ”och hulptit Tegnér med att slå sås på hummerpastejen”. Det mest konkreta uttrycket för herr K:s snillebeundran är emellertid att han samlar autografer och andra föremål från sina litterära idoler. I sin ägo har han bland annat en cigarrstump efter Henrik Bernhard Palmær, en gåspenna som tillhört Frans Michael Franzén, och en lapp med ”den store Geijers egen handskrift – hans hand har hvilat på detta papper”.¹

De tre föremålen – cigarrstumpen, gåspennan och papperslappen – beskrivs av herr K som tillsynes obetydliga, men vidliggande etiketter klargör att det i själva verket handlar om ”uniqa” och märkvärdiga ting – föremål som enligt ägaren möjliggör en intim kontakt med de stora snillenas enskilda liv. Novellen illustrerar hur materiella objekt som kommit i kroppslig beröring med berömda personer kan uppfattas som lad-

dade med något slags andlig och symbolisk kraft. Förbindelsen med en känd människa förvandlar föremålets värde och bestämning. Betydelsen av dess materiella egenskaper och ursprungliga funktion trängs undan, och själva proveniensen – föremålets ryktbara relation – blir det centrala.

Medan berömda personer själva vill bli ihågkomna för sina prestationer och arbeten, vill vi hellre se deras porträtt och lära känna deras liv genom föremål och minnen som de omedvetet lämnar efter sig. Det är det konkreta och gripbara – det som frambringar personen, snarare än hans verk – som människor uppskattar mest. Detta konstaterade föreståndaren för John Ruskin-museet 1904 i boken *Ruskin relics*. En av museets allra första besökare hade nämligen svept med blicken över de skisser och böcker som fanns att beskåda, och sagt: "Allt detta är förstås intressant, men helst av allt vill allmänheten se den stol som han satt i".²

Wetterberghs novell, liksom William Collingwoods berättelse från Ruskin-museet, uppmärksammar att vi som åskådare och konsumenterna ofta fäster större vikt och intresse vid personer än vid deras verk, att våra förnimmelser av politik, litteratur och konst ofta riktas mot enskilda företrädare, samt att vi ofta, med känslor av vördnad och sentimentalitet, närmar oss det förflutna med orimliga föreställningar om historiska medmänniskors individuella förmågor. Fascinationen för personliga föremål handlar om ett fetischistiskt och taktilt begär efter att hålla kvar och fysiskt beröra det som annars är avlägset och förgängligt. Kanske är detta ett ytterst grundläggande uttryck för människan som social varelse, för behovet av relationer och av att se sig själv i andra. Men att sådana emotionella och affektiva bevekelsegrunder skulle påverka vår förståelse av samtiden och vår framställning av historien har sällan uppfattats som legitimt. För den som inte är troende, som inte ser och upplever det materiellas transcendentala krafter, erinrar ödmjukheten inför berömda personers ting bara om kejsarens nya kläder. Palmærs cigarrstump blir då aldrig någonting annat än en simpel fimp, ett skräp.

Redan i *Det nya riket*, som utkom 1882, ifrågasatte August Strindberg meningen med att Statens historiska museum bevarade minnen av detta slag.³ Och när portarna till Nordiska museets nya byggnad öppnade på Djurgården 1907 kritiserade han på liknande sätt syftet med musealiseringen av "general Hazelius' chiffonier och tobakspipor, Onkel Adams glasögon, Fredrika Bremers snusdosa, Kristina Nilssons fiol..."⁴ Det är förstås djupt ironiskt att en mängd föremål med Strindbergsanknytning kom att tillfalla samma museum efter dennes död. Vad skulle Strindberg själv ha sagt om att hans vaselinburk och febertermometer bevarades för eftervärlden?

Några decennier senare, efter Erik Axel Karlfeldts död 1931, utspann sig en debatt mellan Torsten Fogelqvist och Torgny Segerstedt som visade på denna konflikt mellan person och verk, mellan det rationella å ena sidan, och bejakandet av det materiellas mening å den andra. Medan Fogelqvist menade att bevarandet av Karlfeldts hem, Sånggården i Sjugare, skulle vara ett hedervärt sätt på vilket diktarens betydelse som nationalskald kunde befästas – som en pendang till Linnés Hammarby och Björnsons Aulestad – hävdade Segerstedt istället att ett sådant arkeologiskt intresse för diktaren, vars upphov han höll Artur Hazelius skyldig för, innebar ett underskattande av de andliga värdena. Möbler, husgeråd och byggnader hade ingenting med författarskapet att göra. ”Ett än så pietetsfullt bevarande av det som är oväsentligt och periferiskt, blir aldrig en hyllning åt det som är ande och liv”, konstaterade Segerstedt. Någon sådan värdeförskjutning fanns det emellertid ingen anledning att oroa sig för, enligt Fogelqvist. Ingen människa, påpekade han, besökte Linnés Hammarby för att tränga in i dennes forskningsbragder och vetenskap. Det handlade istället om ett rent mänskligt intresse, om att förnimma något av den tidsanda och den kulturatmosfär i vilken Linné hade levt. ”Det är en annan sak, en mindre sak, en sak för sig, men ändå en sak”, framhöll Fogelqvist.⁵

Att fascinationen för berömda personers artefakter inte bör avfärdas som en anekdotisk trivialitet vittnar inte minst dess fortlevnad om. I skrivande stund har auktionskammaren Bukowskis just sålt Ingmar Bergmans lösöre till häpnadsväckande priser, den tidigare misstänkte Olof Palme-mördaren Christer Petterssons slitna läderboots säljs på Tradera som ”historiska föremål”, och släktingar till Mahatma Gandhi – denne ikon för en icke-materiell livsstil – försöker stoppa handeln med hans glasögon, klocka och skor. Men företeelsen förtjänar också att tas på allvar, dels för att den bevisligen haft och ännu har betydelse för människor, dels för att den rent konkret har påverkat konstruktionen av ett nationellt, institutionaliserat kulturarv i form av Nordiska museets personhistoriska samling. Genom sin materiella påtaglighet åskådliggör museisamlingen, och reliksamlandet i allmänhet, förekomsten och betydelsen av en kändiskultur under 1800-talet. De bevarade föremålen kan därför berätta något väsentligt om periodens offentlighet och dess föreställningsvärld, i synnerhet om individens samhällsroll, och om vilka identiteter, egenskaper och prestationer som premierades i det urval med vilket medier och museer befolkade historien och det offentliga rummet.

Den här artikeln närmar sig några av de frågor som väcks av denna företeelse i allmänhet och av Nordiska museets samling i synnerhet. Syftet

är att ringa in några av de idéer, praktiker och diskurser mot vilka tillblivelsen av Nordiska museets personhistoriska samling kan förstås. Framför allt fokuserar uppsatsen på de kulturellt och mediehistoriskt betingade processer som under senare delen av 1800-talet gjorde kända personers ägodelar aktuella som relikter och samlarobjekt. Genom att uppmärksamma relationen mellan berömmelsens medialitet och dess materialitet är avsikten att dels historisera en fortfarande aktuell företeelse, dels att diskutera dess drivkrafter och funktioner under senare delen av 1800-talet.

Från medier till materialitet

Termen "parasocial interaktion" introducerades på 1950-talet för att beskriva det slags illusoriska sociala samspel mellan mediekonsumenterna och mediepersonligheter som de moderna massmedierna föreföll upprätta.⁶ Denna typ av interaktion uppfattades som något nytt, och som något specifikt för då förhållandevis nya medieformer som radion, filmen och i synnerhet televisionen. Mycket tyder emellertid på att liknande föreställningar om en intim och dialektisk publikrelation kunde etableras inom ramarna för 1800-talets mediasystem. Thomas Baker, som studerat 1850-talets litterära kändiskultur, har påpekat att 1900-talets stora drömfabriker – Hollywood och televisionen – inte uppfann fascinationen för kändisar, utan förde vidare en tradition från åtskilliga decennier tillbaka.⁷ Givetvis spelade andra typer av medier, också längre tillbaka i tiden, en liknande roll för uppkomsten av kulturellt kring offentliga personer. Peter Burkes studie av hur den offentliga bilden av Ludvig XIV utformades, visar till exempel att dramatik, poesi, medaljer, musik, arkitektur, statyer och målningar under 1600-talet kunde tas i bruk på ett systematiskt sätt i syfte att iscensätta illusioner och legitimera politisk och personlig makt.⁸

Kändiskulturen blir förstås mer påtaglig och genomgripande under 1900-talet, i takt med att formerna för att representera individer blir fler och mer tillgängliga. Även berättelserna om hur människor knyter an till enskilda celebriteter blir fler. Från Hollywoods första skede finns åtskilliga exempel på beundrare som samlar relikter från filmstjärnor – en använd tvål, en bit tuggummi, en cigarettfimp, eller till och med ett grässtrå från idolens gräsmatta.⁹ Redan under senare delen av 1800-talet framträder emellertid kändiskulturen och fascinationen för materiella minnen från berömda personer som intimt sammanflätade och påtagliga fenomen. Värdet av autografer, handskrifter och autentiska personrelaterade objekt erkändes såväl av kommersiella aktörer och nöjesetablissemang

som av mer vetenskapligt orienterade och historieförmedlande institutioner. Säljare och köpare, producenter och publiker, bekräftade på olika sätt föremålets dragningskraft och deras legitimitet som representationer för frånvarande, kända personer.

Under senare delen av 1800-talet blandades framstegstro med nostalgi, och förebilder söktes både i historien och i samtiden. Hjaltekungar lyftes fram på nytt, och nationalhelgon som heliga Birgitta i Sverige och Olav den helige i Norge blev under seklets sista decennier föremål för omfattande hyllningar och kulter.¹⁰ Men både kyrkans och kungahusets makt hade försvagats. Tidens nya heroer skulle företräda folket och medelklassen, och medierna kom att spela en viktig roll för att utse aktörerna och fördela rollerna på offentlighetens scen. Föredömliga exempel, samtida personligheter och historiska gestalter, lyftes fram för att fostra och upplysa massorna.¹¹ Genom det förborgerligade urvalet av hjältar blev nationens stora män framför allt så kallade kreativa individer – vetenskapsmän, entreprenörer, tidningsmän, konstnärer och författare.¹² Medan Erik Gustaf Geijer tidigare hade hävdad att Sveriges historia var dess konungars, skulle inte minst Geijer själv, under senare delen av 1800-talet, framträda som en sådan historiskt förebildlig personlighet. De kungliga relikerna som bildade Sveriges äldsta museum, Livrustkammaren, fick också ett slags demokratisk motsvarighet när föremål från offentlighetens nya heroer togs omhand av museer och arkiv, och förvandlades till minnen. Om den kungliga föremålssamlingen utgjorde ett verktyg och en symbol för monarkins makt, kan bevarandet av och vördsnaden inför berömmelsens materialitet förstås som ett uttryck för mediernas och kändiskulturens inflytande över det sena 1800-talets publiker och minnesinstitutioner.¹³

I samband med massamhällets och massmediernas framväxt ökade intresset för individen, i relation till kollektivet, för det unika föremålet, i relation till det tekniskt reproducerbara, samt för det privata, i relation till den alltmer påtagliga offentliga sfären. Walter Benjamin har hävdad att ett föremåls äkthet, auktoritet eller aura handlar om vad det kan berättas, om dess varaktighet och historiska vittnesbörd – egenskaper som ett massproducerat föremål saknar. Auran är inte en del av föremålets materialitet utan ett externt attribut, exempelvis dess proveniens eller dess intygade autenticitet.¹⁴ Kulten av det originella och individspecifika var något som kom att präglade synen på såväl människor som ting under 1800-talets senare hälft. År 1885, i *Pariserlif på 80-talet*, presenterade den danske författaren Richard Kaufmann en sådan parallell mellan staden och dess invånare. När en utländsk besökare tänkte på Paris, menade

Kaufmann, då tänkte han på Pasteurs laboratorium, på att det var där Zola och Maupassant skrev sina romaner, samt på att det var där som Dumas dramer uppfördes på scenen, tolkade av bland andra Sarah Bernhardt. Paris var med andra ord summan av sina storheter, och den resenär som närmade sig denna världsstad, lade också märke till stadsbildens imponerande tinnar och torn medan han lät ”den gråa massan af tak glida ut i dimma utan att bekymra sig om dem”.¹⁵

Ett föremåls aura är, enligt Benjamin, förankrad i ett traditionssammanhang, i religiösa eller sekulära ritualer. Reliksamlandet är också en av flera företeelser som aktualiserar sambanden mellan kändiskulturen och olika religiösa praktiker. Chris Rojek har uppmärksammat flera sådana paralleller, och introducerat tanken om en partiell konvergens mellan religion och kändiskultur. I alla kulturer finns inslag av myter, riter, symboler, vördade personer, heliga föremål och platser. I sekulära samhällen, menar Rojek, förlorar det heliga sin anknytning till organiserad religiös tro, och fästs istället vid massmedialt uppmärksammade personer, vilka görs till föremål för kult och tillbedjan. Mediernas representationer av kända personer framkallar ett slags sekundär intimitet – en illusion om en personlig relation mellan betraktarna och celebriteterna. Den fysiska och sociala distans som existerar mellan dem uppvägs av den information som sprids via mediasystemet – genom intervjuer, fanzines, tevedokumentärer, nyhetsbrev och biografier. Informationsflödet levandegör och förmänskligar celebriteten. Det förvandlar den avlägsna gestalten från en främling till en meningsfull bekant. Ur denna föreställda relation väcks ofta ett begär efter att minska avståndet till den beundrade, och det är detta som utgör grunden för relikernas funktion och betydelse. Personliga ting – kroppsdelar eller berörda föremål – skapar autenticitet och fungerar som medel genom vilka celebritetens existens verifieras, och avståndet till betraktaren minskar. Medan mediepersonligheten är flyktig och oåtkomlig, kan autentiska personrelaterade artefakter beröras, ägas och vårdas.¹⁶

Det materiella, fysiskt närvarande och berörbara, fyller med andra ord en kompensatorisk funktion i relation till det esoteriska och otillgängliga, oavsett om det gäller religiösa trossatser eller moderna mediepersonligheter. Det materiella utgör belägg för att någonting verkligen har hänt eller för att någon verkligen har existerat. Under medeltiden fördelades allt mindre bitar av vad som uppgavs vara Kristi träkors till kyrkor runt om i världen, och i särskilda relikgömmor i kyrkornas altare lagrades hår och skelettdelar från helgon, samt emellanåt delar från vad som försäkrades vara Paradisträdet eller den krubba i vilken Jesus föddes.¹⁷ Johannes-

evangeliet berättar också om hur aposteln Tomas, som ifrågasätter Jesu uppståndelse, förvandlas från tvivlare till bekännare efter att ha undersökt Jesu sår efter korsfästelsen. De kroppsliga skadorna fungerar som övertygande fysisk vittnesbörd om att Jesus i konkret mening lämnat sin grav och återuppstått. ”Tomaseffekten”, menar Chris Rojek, handlar om det ofta tvångsmässiga begäret efter att bestyrka ett föremåls autenticitet genom att uppsöka, vidröra och fotografera det.¹⁸

Mediesystemet och 1800-talets biografiska diskurs

Även om Rojeks resonemang och exempel nästan uteslutande handlar om senare delen av 1900-talet, kan liknande iakttagelser göras om 1800-talets mediesystem och kändiskultur. Etablerandet av personmuseer i 1850-talets Amerika har till exempel beskrivits som ett uttryck för en civil religion sammansatt av riter, relik, dyrkan och vallfärder. Museer över nationens ”founding fathers”, bland andra Benjamin Franklin, George Washington och Thomas Jefferson, skulle fostra amerikanska medborgare till lojalitet och framåtanda. Deras hem gavs en funktion som relik. Byggnaderna var fysiska påminnelser om deras liv, materiella strukturer som föreföll stå i förbindelse med hjältarnas andar. För de vallfärdande turisterna var målet med besöket detsamma som för medeltida pilgrimer, nämligen att komma i kontakt med relik, det föremål som förkroppsligade den vördade hjältens personlighet.¹⁹ Kulter kring vetenskapsmän kom på liknande sätt att fylla en funktion för formandet av nationella identiteter, men även för att legitimera vetenskapliga discipliner, metoder och upptäckter. Den materiella minnesproduktionen kring män som Louis Pasteur och Isaac Newton skulle inte bara involvera musealiseringen av deras vetenskapliga instrument, utan i hög grad även av personliga relik. Bland annat, med tydliga paralleller till de träbitar som under medeltiden påstods komma från Paradisträdet, och till de hantverksföremål som påstås vara framställda av Shakespeares mullbärsträd, kom även Newtons ikoniska äppelträd att ge upphov till en mängd ”autentiska” souvenirer.²⁰

I Finland utgjorde konstruktionen av Johan Ludvig Runebergs minne ett exempel på hur personkulten kunde ta sig pseudoreligiösa uttryck. Redan under dödsåret 1877 menade en kritiker att hyllningarna kunde beskrivas som en *Cultus des Genius*.²¹ Så tidigt som 1882 öppnades Runebergs hem i Borgå som museum, och i Svenska litteratursällskapets i Finland arkiv finns autentiska relik bevarade, såsom en hårlock från skaldens huvud, en droppe av hans blod på en tygbit, samt en stenflisa från

hans grav. Under 1880-talet framställde den religiöse professorn Herman Råbergh Runebergskulten som ett uttryck för ”modern hedendom”. De upplysta män i samtiden som såg med förakt på medeltidens helgonkult hängav sig enligt Råbergh åt än ömkligare förvillelser:

De dyrkade snillenas födelse- och dödsdagar firas som högtider; till deras gravar anställas vallfärder under sånger och tal, vilka prisa deras livsgärning; deras stoder och gravar bekransas av beundrande händer. Deras efterlämnade bohag (reliker) bevaras och anses med djup vördnad. Man måste vara blind för att icke i denna växande snilledyrkan se ett uttryck av ”denna kraftiga villfarelse”, som ofta framträtt i människohistorien och alltid är ett straff för avfall från den levande Guden.²²

Antagligen fann Råbergh konkurrensen oroande, att genikulten erbjöd ett kraftfullt alternativ till hans egen tro. Och Runebergskulten hade ännu inte nått sin kulmen. När hundraårsjubileet av skaldens födelse firades 1904 innebar det på många sätt en uppvisning av det rådande mediasystemet. I både Finland och Sverige publicerades flera biografier, otaliga hyllningsartiklar samt temanummer av tidskrifter. På den så kallade Runebergsdagen den femte februari hölls på de flesta större orter i Finland medborgerliga fester med illumination, flaggning, utställande av porträtt, byster och prydnader. Vid statyn och graven i Borgå nedlades kran-sar och framfördes musik, sång samt tal vilka därefter trycktes i dagspres-sen. Runebergstatyn i Helsingfors uppvaktades av delegationer från hela landet. Butiksfönster var dekorerade med Runebergs porträtt, och till ju-bileet präglades en Runebergmedalj som fanns till salu i brons. En kara-mellfabrik tillverkade särskilda Runebergkarameller fyllda med choklad, och Fazers chokladfabrik saluförde medaljonger med Runebergs profil i relief. Bokhandlare sålde miniatyrbyster i olika storlekar och repliker av statyn i Helsingfors i terrakotta och brons.²³ Så konstruerades Rune-bergsminnet genom en mängd både moderna och sakrala uttrycksformer, med såväl massproducerade kommersiella artefakter som unika, auten-tiska reliker.

Många uttryck för 1800-talets individkult hade, som i fallet med per-sonmuseerna ovan, ett moraliskt uppfostrande syfte. Apoteosen av stora män handlade då om ett slags modellinläring genom vilken folket skul-le inspireras till efterföljd och ambition. Bemärkta mäns självbiografier, liksom handböcker i konsten att bli framgångsrik, spelade en viktig roll för att förmedla ett sådant individualistiskt manlighetsideal till i synner-het unga män ur medelklassen.²⁴ Inom denna genre fick exempelvis den

skotske författaren Samuel Smiles böcker *Selfhelp* och *Character*, från 1859 respektive 1871, stort genomslag. De översattes och bearbetades även för den svenska marknaden, och utkom i ett stort antal upplagor under senare delen av 1800-talet.²⁵ Stommen i de båda volymerna utgörs av goda exempel och förebilder, berättelser om "vetenskapens, litteraturens och konstens stora män".²⁶ Smiles böcker kan sägas ge uttryck för ett slags hushållsreligion där hemmet anses vara samhällets kärna. Den bärande tanken handlade om att de dygder och moraliska koder som hade inlärts i hemmet skulle stärka nationalkarakteren om de också praktiserades i det offentliga livet.²⁷

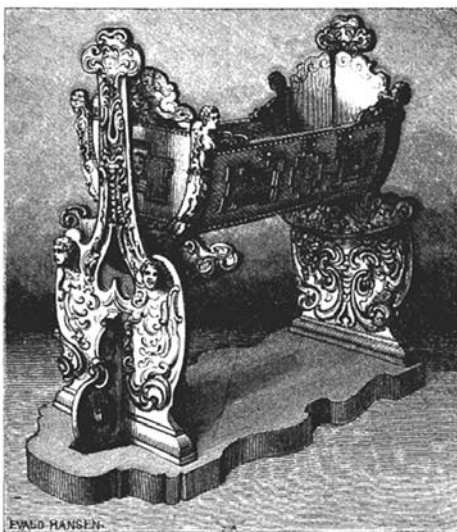
De biografiska berättelserna om förebildliga män fokuserade också i stor utsträckning på deras roll i hemmet och familjelivet. En mans verkliga karaktär, menade Smiles, bedömdes bättre utifrån hans levnadssätt i det privata "än genom den offentliga utställning han gör af sig sjelf som författare, som vältalare eller statsman".²⁸ Samtidigt var den offentliga exponeringen förstås en helt avgörande förutsättning för att en människas privatliv skulle anses intressant nog att studera, och offentliggöra. Ett sådant spänningsfält mellan det privata och det offentliga omgärdade också kulturen av autografer och handskrivna manuskript, vilka först mot bakgrund av den ökade tillgången på publicerade och tryckta texter kom att framstå som ovanliga och unika, och som vittnesbörd om den offentliga författarens privata och, för allmänheten, okända sidor.²⁹

Biografen blev på många sätt en populär genre under 1800-talet. Romantikens litterära genikult präglades i hög grad av ett intresse för stora mäns karaktärsdrag och privata levnadsöden, något som inte minst periodens litterära tidskrifter gav uttryck för.³⁰ Och precis som snillebeundraren i Carl Anton Wetterbergs novell intresserade sig mer för skalderna än för deras litteratur, skulle en av dennes idoler – romantikern P.D.A. Atterbom – ge uttryck för en sådan genikult i sin gärning som litteraturhistoriograf, inte minst i *Svenska siare och skalder*, utgiven 1841 till 1855, där redan titeln röjer dess prägel av kult och beundran. James Partons *Famous Americans of recent times* från 1867 och George Makepeace Towles *Certain men of mark: Studies of living celebrities* från 1880 är andra exempel på hur framgångsrika mäns levnadsberättelser samlades sida vid sida i bokform. Men som genre kom biografen även att utmärka museisamlingar, utställningar, illustrerade tidskrifter, vaxkabinett, statyinvigningar och andra medieformer. Något av en biografisk hyllningsideologi vars mål var att uppmärksamma nationens mest framstående medborgare kom att ge prägel åt text, bild och materialitet. Caterina Albano menar att grundandet av National Portrait Gallery i London 1859 och premiär-

utgivningen av *Dictionary of national biography* 1885 kan ses som närbesläktade projekt där kända personers porträtt och levnadsberättelser användes som verktyg för att forma moraliska och sociala normer.³¹ Som svenska motsvarigheter framstår till exempel porträttsamlingen över bemärkta medborgare som öppnade på Gripsholms slott 1822, samt de under 1890-talet utgivna flerbandsverken *Märkvärdiga kvinnor* och *Den svenska odlingens stormän*.³²

Biografiska texter hade sedan länge väckt ett begär efter visuella och materiella representationer, efter att beskåda och beröra de ryktbara. Fotografiets kommersialisering bjöd därför på nya möjligheter, och kom att göra kändiskulturen mer påtaglig och synlig, även för eftervärlden. Den amerikanska tidskriften *Fraser's Magazine* publicerade redan på 1830-talet ett så kallat "Gallery of illustrious literary characters". Varje månad syntes porträtt av redaktörer, författare, politiker och vetenskapsmän.³³ I Sverige lanserades *Illustrerad Tidning* år 1854 med avsikten att erbjuda en "fortgående illustration i taflor af samtidens märkligaste händelser och personligheter".³⁴ När porträttfotografiet under 1850-talet fick sitt verkliga genombrott, kom bilder av politiska och kulturella gestalter att medverka till att allmänhetens förnimmelse av politik och kultur alltmer orienterades mot personer snarare än mot händelser.³⁵ Redan i 1860-talets borgerliga hem var det vanligt med fotografiska paradalbum som, förutom familjebilder, ofta innehöll reproduktioner av Napoleon och Garibaldi, av europeiska kungligheter, skådespelare och författare.³⁶ "I alla tider", konstaterade en skribent i tidskriften *För Svenska Hem* år 1900, "har det ju intresserat folk att veta, huru ryktbarheterna taga sig ut, men först våra dagar har det varit förbehållet att med ljustryckets tillhjälp sprida kunskapen härom till slott och koja".³⁷

De befintliga mediernas fokus på biografisk information, på porträtt och livsöden, visar hur olika uttryck och representationer påverkade varandra, men kan också förklara uppkomsten av nya monument, samlingar och arkiv. Begäret att skapa varaktiga minnen över samtida händelser och personer präglade både vikingatidens runstenar och 1910-talets diskussioner om att upprätta ett svenskt filmarkiv. Mark Sandberg har påpekat att introduktionen av nya medier ofta har åtföljts av ett slags pseudoreligiös diskurs om reinkarnation och odödlighet.³⁸ Syftet med att upprätta monument och andra minnesmedier är förstås att skapa en beständig dokumentation av något väsentligt för framtiden, att främja odödligheten. Inte minst kan etablerandet av personmuseer eller Artur Hazelius personhistoriska samling betraktas som sådana projekt, där urvalet av minnesvärda personer i hög grad påverkades av det person-

Carl XII:s vagga.

Carl XII:s gångstol.

Karl XII:s vagga och gångstol. Dessa föremål erhöll mycket uppmärksamhet då de förvisades på Historiska museet, och *Svenska Familj-Journalen* (1879:9) konstaterade att den romerska relikkulten hade en rent mänsklig kärna som inte ens protestanter kunde frigöra sig från. "Gångstolen företer i konstruktion eller utsirning ingenting märkligt – det är en enkel apparat, i hvilken en nybegynnare i konsten att gå fästes, för att utan fara erhålla öfvning i en nyttig idrott. Det är onekligen eget att se det redskap, som hjälpte den spåde konungasonen att taga de första stegen, om man dervid tänker på den bana, han under de följande tider framgick genom världen, stark, utan hänsyn för egen fara eller de sinas. Hvad drömmar lekte väl i den spädes sinne under den tid han hvilade i sin gyllene vagga?"

galleri som tidens mediasystem framställde. Två andra uttryck som monumentaliserade en kanon över samtidens hjältar och mediepersonligheter var Sam Lidmans minnesstenar på Djäkneberget i Västerås och Alfred Bexells "talande stenar" i Halland.³⁹

Under 1880- och 1890-talen lät Bexell hugga in mer än 500 personnamn på stenar och klippväggar i skogen kring orten Grimeton nära Varberg. Av de namn som hittills återfunnits hör de flesta till någon av kategorierna politiker och statsmän, vetenskapsmän, filosofer eller författare. Namn som nämns i andra sammanhang i denna artikel återfinns även här – bland andra Fredrika Bremer, John Ericsson, Anna Maria Lenngren, Garibaldi, Geijer, Runeberg och Tegnér. Precis som Artur Hazelius drevs Bexell av kulturhistoriska ambitioner. Han förvärvade bland annat en betydande samling allmogeföremål samt en fullt inredd halländsk rygg-

Autografer af åtskilliga ryktbara personer. IV.

Handwritten signatures and names:

Carlson, Ring, E. b. Scure, Lissier, P. Hingren, L. Ericsson, Lem Lind, Goldschmidt, Sanderker, Bernerberg, Carl Switsky, Viktor Rydberg, Arvidenskiöld, S. Nilsen, Fridtjof Hansen, Henrik Olsen, Sophus Bugge, John, Robert Thorevaldson, L. Holberg, L. Kiergaard, L. Gunning, Georg Brändes, Trøgen.

1. Chr. Jak. Møstrøm — 2. Alfred Nobel. — 3. C. F. Tietgen.

188 – ANDREAS NYBLÖM

åsstuga. Bexells stenar kan liksom Hazeliuss personhistoriska samling förstås som ett uttryck för tanken att nationens kulturarv inte bara bestod av "de namnlösa generationernas verk" utan också av "de enstaka skapande personligheternas".⁴⁰ Som företeelser framträder både Nordiska museets personhistoriska samling och Bexells talande stenar som återspeglingar och materialiseringar av det samtida mediasystemets upptagenhet vid det biografiska och dess kanon över berömda personer. I fallet Bexell stöds detta inte minst av det faktum att denne prenumererade på *Ny Illustrerad Tidning*, samt att namninskriptionen CARLYLES intar en central plats på en enskild klippvägg.⁴¹ Stenarna ger sig därmed tillkänna som ett monument över de idéer och personer som inte bara präglade den illustrerade pressen och Thomas Carlyles inflytelserika bok *On heroes and hero worship* från 1841, utan överhuvudtaget stora delar av det sena 1800-talets mediasystem.

Detta mediasystem – såväl nyhetsmedier som minnespraktiker – både svarade mot och framkallade en efterfrågan på information om bemärkta män och kvinnor. Tillsammans gav medierna upphov till en biografisk diskurs som genom kulturen av det unika och privata även kunde förse vardagliga ting med en biografiskt betingad aura. På samma sätt som Samuel Smiles menade att levnadsberättelser eller porträttbilder förmedlade ett slags kontakt med de ryktbara – "en länk som förenar oss med en högre och bättre natur än vår egen"⁴² – skulle andra beskriva autografer, handskrifter och ting som länkar genom vilka en intim förbindelse kunde upprättas med frånvarande offentliga personligheter. Genom att beskåda, beröra eller äga ett föremål som tidigare slitits och nöts av en omskriven författare, vetenskapsman eller artist, föreföll vanliga människor komma nära de personer som regelbundet porträtterades i ord, bild, sten och brons.

Nordiska museet och berömmelsens kulturhistoria

Under 1800-talets sista decennier framträder intresset för personlig memorabilia som en etablerad och integrerad del av kändiskulturen i Sverige. Kalendern *Nornan* berättade 1891 hur materia som välsignats med en idols beröring emellanåt hanterades av hängivna beundrare. Någon hade buteljerat en firad violinists tvättvatten, och ofta hade kvinnor tagit sig in i den stilige tenoren Arvid Ödmanns farstu, och med lidelse "tryckt det celebra dörrhandtaget".⁴³ Det kommersiella och mediala spektaklet kring luftseglaren Viktor Rollas död 1890 skapade också ett begär efter materiella minnen. Då Rollas döda kropp förevisades på Karolinska institutets

Autentiska föremål användes för att skapa trovärdighet, men också dramatik, kring vaxfigurerna på Svenska Panoptikon. Bilden föreställer luftseglaren kapten Viktor Rolla som förolyckades den 29 maj 1890. Redan en vecka efter dödsdagen fanns Rolla att beskåda på Svenska Panoptikon, "framställd i den luftseglar-ekostym, han vid olyckstillfället var iklädd, och med samma fallskärm, hvars för tidiga nedfallande från ballongen vållade hans död." Ur *Vägvisare genom Svenska Panoptikon* (1903)

bårhus, stals såväl knappar från hans kavaj som lockar från hans hår.⁴⁴ Fallskärmen och originalkostymen fungerade också som autentiska accessoarer till den vaxfigur som redan en vecka efter dödsfallet fanns att beskåda på Svenska Panoptikon. Föremål som berörts av den verkliga kroppen användes ofta i vaxmuseernas utställningar eftersom de kunde distrahera betraktaren från den representativa aspekten av vaxfiguren.⁴⁵

Begäret efter souvenirer utmärkte inte bara intresset för artister inom populära genrer, utan också kulter kring personer vilka representerade mer högkulturellt definierade skikt av offentligheten, inte minst författare. I januari 1868 arrangerade författaren Emilie Flygare-Carlén en bazar till förmån för Stockholms fattiga. Bland de många föremål som fanns till försäljning, framstod några som särskilt värdefulla, inte minst saker med ryktbar proveniens: Karl XIV Johans brevprens, ett brev skrivet av grevinnan Aurora Königs-

marck, samt "storhertiginnans af Gerolsteins mycket besjungna sabel" (förmodligen rekvisita från en uppsättning av Jacques Offenbachs operett *Storhertiginnan av Gerolstein*, 1867). Förutom att en stark efterfrågan på "fotografikort af theaters artister" kunde noteras, var det en större samling föremål som tillhört Fredrika Bremer som tilldrog sig mest uppmärksamhet. Bremer-minnena såldes också i bazarens mest centralt belägna butik, vilken förestods av Flygare-Carlén själv. Butikens fond pryddes av en stor porträttmålning av Bremer samt av en byst föreställande John Ericsson, och möjligheten att köpa ett Bremer-minne ur Emilie Flygare-Carléns hand – "känd lika mycket i de fattigas kojor, som i hufvudstadens högsta kretsar" – framstod som en attraktion med flera lager av dragningskraft:

Kring fru Carléns butik var trängseln stor. Alla ville se den ryktbara författarinnan och köpa af henne själf någon af dessa småsaker, som tillhört Fredrika Bremer och som derföre voro stora och nuingo ett ytterligare värde genom dens hand, som afyttrade dem.⁴⁶

Småsaker blev stora. De beryktade författarinnornas beröring försåg det materiella och konkreta med andliga och abstrakta dimensioner, vilket förmodligen även trissade upp priset till förmån för den goda saken.

Även flera decennier senare fanns en stark efterfrågan på materiella minnen från tidens mest omtalade författare. Exempelvis förföll trädgården kring Selma Lagerlöfs födelsehem i takt med att nyfikna turister bröt grenar från träden att bevara som minnen.⁴⁷ Och efter att Verner von Heidenstam gjort ett oannonserat besök på ett konditori i Eskilstuna berättade en tidningsnotis att Heidenstam hade skrivit sitt namn i konditors "gyllene bok", men, fortsatte skribenten, "huruvida de unga kondisbesökarna togo vara på skaldens efterlämnade bakelsesmulor och infattade dem till broscher förmäler inte historien".⁴⁸ Det intressanta är att scenariot förmodligen framstod som sannolikt, om det inte hade varit för brödsnulornas absolut förgängliga karaktär. Likartade smycken av mer beständig natur fanns nämligen bland de föremål som Nordiska museet förvärfvade under 1800-talets sista decennier. År 1897 erhöll museet exempelvis ett förgyllt armband sammansatt av medaljonger med hår från Geijer, Atterbom och andra vittra män som hade tillhört Malla Silfverstolpes salong i Uppsala. Det var också för hennes räkning som smycket hade förfärdigats år 1850.⁴⁹

Snillebeundraren i Carl Anton Wetterberghs novell var med andra ord inget verklighetsfrämmande påhitt. Tvärtom satte berättelsen fingret på en högst påtaglig företeelse i samtiden. Flygare-Carléns bazar 1868, Bukowskis auktionshus (grundat 1870), Svenska autografsällskapet (grundat 1876) samt inte minst Nordiska museets personhistoriska samling (från 1873), skulle på olika sätt uppmärksamma berömmelsens materialitet som en meningsfull del av det sena 1800-talets kulturliv. Nordiska museets samling är särskilt intressant eftersom det personligt materiella därmed blev något mer än ett handelsobjekt för privata samlare. Genom att upptas i museets auktoritet, som ett legitimt verksamhetsområde för ett kulturhistoriskt museum, blev berömmelsens materialitet en faktor som också kom att påverka utformningen av ett institutionaliserat nationellt kulturarv. Nordiska museets personhistoriska samling framträder som ett slags mediernas livrustkammare, under närmare hundra år dessutom belägen under samma tak som det kungliga originalet.⁵⁰

Porträttbilder med tillhörande biografisk text var ett populärt inslag i den illustrerade pressen. Här en av få kvinnliga celebriteter, Anna Maria Lenngren, i *Svenska Familj-Journalens* (1875:4) långa serie "Ett fosterländskt Bildergalleri". Lenngrens kokbok fanns bland de föremål med personhistorisk proveniens som tidigt förvärvades av Artur Hazelius, och som från och med 1873 förevisades i Skandinavisk-etnografiska samlingen på Drottninggatan.

Artur Hazelius kulturhistoriska projekt är mest känt för ambitionerna att bevara kläder och bruksföremål från den försvinnande allmogekulturen. Men redan i början av 1870-talet samlade Hazelius även byster och porträtt av berömda svenskar, och när Skandinavisk-etnografiska samlingen öppnade år 1873 förevisades i särskilda skåp också sådant som Esaias Tegnér's glasögon, kung Adolf Fredriks jaktkniv och Anna Maria Lenngrens kokbok. Sådana minnen från framstående svenskar utgjorde snart en egen avdelning som kunde beskrivas som "begynnelsen till ett historiskt museum". Här, påpekade en besökande journalist, kunde man "så att säga stifta intimare bekantskap med de stora hädangångne".⁵¹ I Nordiska museets stadgar från 1880 inskräptes målet att "upptaga och vårda minnen av svenska män och kvinnor, som i olika riktningar främjat fosterländsk odling och ära". Framför allt insamlades tillsynes vardagliga föremål som ägts, brukats och berörts av berömda människor – kungligheter, författare, konstnärer, upptäcktsresenärer och vetenskapsmän. De kom att representeras av kläder, pennor, glasögon och snusdosor, men även av autografer,

hårlockar och dödsmasker. Reliksamlingen skulle länge utgöra en viktig del av museets offentlighet. Både i dagspressen och i museets egna årsböcker rapporterades om särskilt intressanta föremålsförvärv, och den person-historiska avdelningen och dess "memorials of northern celebrities" lyftes även särskilt fram för en internationell publik.⁵²

Till museets större satsningar hörde förvärvandet av inventarier från bland andra John Ericssons och Viktor Rydbergs respektive arbetsrum, vilka därefter rekonstruerades som "nationalhelgedomar" i den offentliga miljön. Både Rydberg och Ericsson hörde till det sena 1800-talets mer välkända namn och ansikten. Med uppfinningar som propellern och pansarskeppet Monitor hade John Ericsson uppnått en internationell ryktbarhet som också gjorde honom till en nationell ikon. På Emilie Flygare-Carléns bazar 1868 fanns som sagt en byst av denne "frejdade landsman" till försäljning.⁵³ Drygt tjugo år senare avled Ericsson i USA, varefter hans kropp blev föremål för en storartad likfärd till hemlandet. Högtidsceremonier anordnades i New York, Stockholm och födelseorten Filipstad. Tidningarna berättade i ord och bild om Ericssons gärning, men kanske ännu mer om den folkliga uppslutningen och hyllningarna längs vägen. Han beskrevs som en av landets "största söner", och stoftets ankomst gjordes till en högtidsdag för hela svenska folket.⁵⁴ Händelsens kommersiella potential utnyttjades bland annat av F.H. Kockums Tobaksfabrik AB som registrerade "John Ericsson" som cigarmärke. På plåtlådan fanns bilder på Ericsson själv, hans födelsehus, på slaget mellan Monitor och Merrimack, samt på likfärden till Sverige.

Redan ett år före Ericssons död hade Artur Hazelius ombett "den ryktbare uppfinnaren" att skänka några tillhörigheter till "museets afdelning för minnen efter framstående svenska män och kvinnor". Med ett kostsamt kabeltelegram svarade Ericsson att han inte var intresserad. Det enda som skulle kvarlämnas efter honom på jorden var kroppen. Kort tid efter uppfinnarens död hade emellertid Hazelius förvärvat Ericssons ritbräde, pianostol och valnötsbord, samt "glasögon af olika styrka; hans slitna arbetsrock och ett par vaser med urblekta pappersblommor". Och från och med maj år 1890 kunde besökare träda in i Ericssons arbetsrum på nr 36 Beach Street i New York, såsom det iordningställdes på Framnäs vid Djurgårdsbrunnsviken.⁵⁵

Det är ovisst huruvida Hazelius avsikt var att skapa ett slags berömmelsens kulturhistoria, det vill säga att i materiell form dokumentera för framtiden vilka som var tidens heroer, eller om syftet framför allt var att locka, och eventuellt uppfostra, den samtida publiken. Föremålen exponerades hur som helst i utställningar som lockade publik. Redan under

sitt första år besöktes Skandinavisk-etnografiska samlingen av mer än 20 000 personer.⁵⁶ Nordiska museets personhistoriska samling kan, liksom reliksamlandet i allmänhet, ses som ett konkret uttryck för det slutande 1800-talets kändiskultur. Den personhistoriska avdelningen formades till en materiell kanon över personer som återkommande representerades i porträttbilder, dagstidningar, illustrerade tidskrifter och biografier. Inte sällan hade de redan förärats statyer eller andra monument, eller lånat sina namn till kommersiella produkter. Museisamlingen och föremålen framträder därmed som aktiva delar av det sena 1800-talets mediasystem. De återspeglade inte passivt något som bara utspelade sig på andra håll i samhället utan bidrog också till att skapa samtida kändisar och historiska personer.

Museisamlingen hade till exempel tydliga beröringspunkter med vaxmuseerna, vilka i sin tur, av samtida vittnen, kunde beskrivas som ett slags nyhetspress i plast, och som materiella komplement till de illustrerade tidningarna.⁵⁷ Inte minst i fråga om sina persongallerier framstår Svenska Panoptikon, vars verksamhet pågick från 1889 till 1924, och Nordiska museets föremålssamling många gånger som överlappande. Konstruktionen av Hazeliusminnet 1901 skedde till exempel inte bara genom att otaliga, tillsynes obetydliga, föremål tillfördes grundarens museum, och att hans födelsebostad flyttades till Skansen. Artur Hazelius tog även plats som vaxdocka på Panoptikon, och hans namn var ett av de omkring 500 som Alfred Bexell lät föreviga i sten i de halländska skogarna. Hazelius saker, hans kroppsliga gestalt och namn kom därmed att lägga något mer påtagligt och autentiskt till de minnesrunor, biografier och porträtt som samtidigt inflöt i den periodiska pressen.

Avslutning

Historiskt bristfälliga perspektiv på samhällets mediebruk har ofta utmynnat i vemodiga teorier om offentlighetens förfall. Det sena 1900-talets medielandskap har inte sällan beskyllts för uppkomsten av ett tillstånd där direkta relationer, ansikte mot ansikte, gått förlorade. Sådana teorier har emellertid förbisett att de "offentliga sfärerna alltid har upprättats genom olika typer av medierade publikrelationer, dvs. genom framställningen och användningen av olika tekniker för kommunikation med större grupper av människor".⁵⁸ Peter Burke kan till exempel på goda grunder avfärda Daniel Boorstin's historieskrivning i *The image* från 1961. Termen "pseudohändelse", som Boorstin använder för att beskriva konsekvenserna av den grafiska revolutionen, är i högsta grad användbar

för en analys av 1600-talets mediesystem. Den mest påfallande skillnaden mellan 1600-talet och 1900-talet, ifråga om hur personkulturer skapas och politisk makt legitimeras, är enligt Burke teknologisk.⁵⁹

Genom att åskådliggöra hur mening skapades kring berömda personers föremål under senare delen av 1800-talet, har den här artikeln öppnat för tanken att ett slags parasocial interaktion och sekundär intimitet även kunde upprättas inom ramarna för tidigare mediesystem. De föreställda relationer som den biografiska diskursen framkallade låg till grund både för tidens kändiskultur och för berömmelsens materialitet. Det var i relation till mediernas persongallerier som autentiska, personrelaterade ting blev attraktiva som fetischer och samlarobjekt, men också intressanta och legitima som museiföremål.

Nordiska museets personhistoriska samling vittnar om de känslor och föreställningar med vilka såväl personer som föremål betraktades i samtiden. Mer allmänt berättar företeelsens utbredning om mediernas och kändiskulturens inflytande över det sena 1800-talets publiker och historieförmedlande institutioner. Den meningsskapande processen, från medialitet till materialitet och museum, var naturligtvis långsammare då än idag, och svårare att kartlägga i detalj. Men det sätt på vilket Carl XVI Gustafs servett år 2003, genom samverkan mellan teve, radio och tidningar, på åtta månader förvandlades till ett auktoriserat kungligt museiföremål i Livrustkammarens arkiv, beskriver ändå ett snarlikt förlopp.⁶⁰ Inte heller i andra avseenden är det skillnaderna över tid, mellan då och nu, som är det mest slående, utan likheterna.

Sedan 2006 inbjuder Literaturmuseum der Moderne i Marbach sina besökare att beskåda Thomas Manns dopskjorta, Franz Kafkas gaffel, Stefan Georges hårlock och Friedrich Schillers sockor. I Jane Austens stuga i Chawton förnimmar en litteraturforskare på 2000-talet något av författarens andevärld genom att begrunda ett sybord som kan ha varit hennes.⁶¹ Och för vårdarna av Sveriges litterära personmuseer framstår materialitetens oöversättlighet till digitala former som ett övertygande argument för att fysiskt besöka författarhemmen. I ett förord till boken *Öppna dörrar: Guide till 56 författares hus och miljöer* från 2002 påpekar redaktören att vi via datorn snart kan stiga in i författarens virtuella miljö: öppna dörrar, gå uppför trappor, klicka på böckerna i bokhyllan och läsa dem, höra författarens röst och se bilder. ”Men kommer datorn någonsin att kunna ersätta huset, rummet, miljön där man kan lukta, känna, ta på, sitta i stolen?”⁶²

Berömmelsens materialitet tycks behålla sin magiska dragningskraft. Auran kring de artefakter som musealiserades i slutet av 1800-talet, före-

faller förvånansvärt ofta vara intakt ännu idag. Det som har bevarats och vårdats är därmed inte bara föremålen i sig, utan också de sätt på vilka de ursprungligen tillskrevs mening. Auktoritetstron och känslorna av vördnad och transcendens har medföljt både personerna och föremålen genom historiografin. Sålunda fortsätter det materiella att skapa berömmelse retrospektivt, och gångna tiders mediesystem och kändiskulturer att påverka våra föreställningar om det förflutna. Sedan är det förstas upp till den enskilde betraktaren att avgöra huruvida Palmærs cigarrstump, och bevarandet av den, verkligen vittnar om dennes gärning som författare, tidningsman och politiker, eller om något helt annat.

NOTER

- 1 Carl Anton Wetterbergh, *Ur Onkel Adams portfölj: Efterlämnade skrifter i urval* (Stockholm: Wilhelm Bille, 1889), 411–416. Novellen ”Alla snillens vän” skrevs före år 1873, då Wetterbergh avslutade sitt författarskap, vilket framgår av förordet till den postumt utgivna boken (ibid., 1f).
- 2 William Gershom Collingwood, *Ruskin relics* (New York: T.Y. Crowell & Co, 1904), 3.
- 3 August Strindberg, *Det nya riket* (Stockholm: Bonniers, 1920), 106.
- 4 August Strindberg, *Svarta fanor* (Stockholm: Bonniers, 1920), 286.
- 5 Torsten Fogelqvist, *Dagens Nyheter* 7/6, 13/6 1931. Torgny Segerstedt, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 10/6, 15/6 1931.
- 6 Donald Horton & Richard Wohl, ”Mass communication and parasocial interaction: Observations on intimacy at a distance”, *Psychiatry*, vol. 19, 1956, 215–29.
- 7 Thomas N. Baker, *Sentiment and celebrity: Nathaniel Parker Willis and the trials of literary fame* (Oxford/New York: Oxford University Press, 1999), 8.
- 8 Peter Burke, *En kung blir till: Myter och propaganda kring Ludvig XIV* (Stockholm: Prisma, 1996), 66, 215ff.
- 9 Chris Rojek, ”Celebrity and religion”, *The celebrity culture reader*, red. P. David Marshall (London: Routledge, 2006), 393.
- 10 Ingemar Lindaräng, *Helgonbruk i moderniseringstider: Bruket av Birgitta- och Olavstraditionerna i samband med minnesfiranden i Sverige och Norge 1891–2005* (Linköping: Linköpings universitet, 2007), 49–56.
- 11 *Heroer på offentlighetens scen: Politiker och publicister i Sverige 1809–1914* (Stockholm: Tiden, 1987), 6f.
- 12 Tore Frängsmyr, *Vetenskapsmannen som hjälte: Aspekter på vetenskapshistorien* (Stockholm: Norstedt, 1984), 162–177. Svante Beckman, *Utvecklingens hjältar: Om den innovativa individen i samhällstänkandet* (Stockholm: Carlsson, 1990), 45–51.

- 13 När det gäller Nordiska museets personhistoriska samling kan man kanske också notera ett slags förmänskligande eller profanerande av kungligheterna, eftersom det även från dessa insamlades förhållandevis triviala föremål. I jämförelse med Livrustkammarens paradrustningar och praktföremål erbjöd Karl XV:s kalsonger, med eventuella kungliga bromsspår bevarade, tveklöst ett mer personligt och intimt tilltal.
- 14 Walter Benjamin, "Konstverket i reproduktionsåldern", *Litteratursociologi: Texter om litteratur och samhälle*, red. Lars Furuland & Johan Svedjedal (Lund: Studentlitteratur, 1997), 100–129.
- 15 Richard Kaufmann, *Pariserlif på 80-talet: Nya skizzer från det moderna Frankrike* (Stockholm: Bonniers, 1885), 95.
- 16 Rojek, 389–417.
- 17 Sven Rosborn & Anna Larsdotter, "Reliker: En bra affär?", *Populär Historia*, nr 3, 1994.
- 18 Rojek, 395f.
- 19 Charlotte Smith, "Civic consciousness and house museums: The instructional role of interpretive narratives", *Australasian Journal of American Studies*, vol. 21, nr 1, 2002, 74–88.
- 20 Lorraine Ward, "The cult of relics: Pasteur material at the science museum", *Medical History*, vol. 38, 1994, 52–72.; Patricia Fara, "Isaac Newton lived here: Sites of memory and scientific heritage", *The British Journal of the History of Science*, vol. 33, 2000, 407–426.
- 21 Yrjö Hirn, *Runebergskulten* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1935), 1.
- 22 Citerat efter Hirn, 292.
- 23 Agneta Rahikainen, "J.L. Runebergs jubileum för 100 år sedan", *Källan: Svenska litteratursällskapet informerar*, nr 2, 2004, 6–12.
- 24 David Tjeder, *The power of character: Middle-class masculinities, 1800–1900* (Stockholm: Författares bokmaskin, 2003).
- 25 Den första svenska översättningen av *Self help* (1859), *Människans egen kraft*, utkom 1867 och *Character* (1871), *Karakterens värde* utgavs på svenska 1872. Varierande stavningar och underrubriker förekommer på de olika upplagorna.
- 26 Samuel Smiles, *Människans egen kraft: Rätta vägen till utmärkelse och rikedom* (Stockholm: Svenska bokförlaget, 1909), 8. Petrus Hedbergs bearbetning för den svenska marknaden innebar framför allt att framställningen genomgående berikades med svenska exempel på stora män, och försågs med ett avslutande kapitel, "Svenska män, som genom egen kraft arbetat sig upp till framgång och rikedom", där levnadsteckningar över bland andra Kristoffer Polhem, Jonas Alströmer, Carl von Linné, Jöns Jacob Berzelius och John Ericsson presenterades.
- 27 Smith.
- 28 Samuel Smiles, *Karakterens värde* (Stockholm: Bokförlagsbyrå, 1883), 3.
- 29 Otto Fischer, "Meaning and materiality: On the rise of the archive of modern

- literary scholarship”, *Carriages and computers: Aesthetic technologies in literature from the 18th to the 21st century*, red. Gunnar Foss & Yngve Sandhei Jacobsen (Trondheim: Tapir Academic Press, 2009), 31.
- 30 David Higgins, *Romantic genius and the literary magazine* (London: Routledge, 2005).
- 31 Caterina Albano, ”Displaying lives: The narrative of objects in biographical exhibitions”, *Museum and Society*, nr 5, 2007, 15–28.
- 32 Om Gripsholm se Per Widén, ”Dynastic histories: Art museums in the service of Charles XIV”, *Scripts of kingship: Essays on Bernadotte and dynastic formation in an age of revolution*, red. Mikael Alm & Britt-Inger Johansson (Uppsala: Historiska institutionen, 2008).
- 33 Judith L. Fisher, ”’In the present famine of anything substantial’: Fraser’s ‘Portraits’ and the construction of literary celebrity”, *Victorian Periodicals Review*, vol. 39, nr 2, 2006, 97ff.
- 34 *Illustrerad Tidning* 9/12 1854.
- 35 Mary Warner Marien, *Photography: A cultural history* (London: Laurence King, 2002), 68.
- 36 Agneta Rahikainen, ”Hur ser en nationalskald ut? J.L. Runeberg i bilder”, *Johan Ludvig Runeberg 200 år* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2004), 14.
- 37 Sign.: Collector, ”De bästa bilderna af ’The grand old man’ och Kameliadomens diktare”, *För Svenska Hem: Illustrerad familjetidskrift*, häfte 11, 1900, 317.
- 38 Mark B. Sandberg, *Living pictures, missing persons: Mannequins, museums, and modernity* (Princeton: Princeton University Press, 2003), 42.
- 39 Se Åke Boman, *Djäkneberget i Västerås och Sam Lidman* (Västerås: VLT-press, 1973), samt Margareta Strömbom, *Bexells talande stenar: Ett unikt kulturarv i Halland* (Varberg: Cal-förlaget, 1995).
- 40 Svenska Turistföreningen, *En bok om Stockholm* (Stockholm: Svenska Turistföreningen, 1929), 224.
- 41 Uppgifterna om Bexell och stenarna kommer från Strömbom.
- 42 Smiles, 1883, 62.
- 43 Alvar Arfwidsson, ”I rampljus: Några af publikens gunstlingar”, *Nornan: Svensk kalender*, 1891, 139f.
- 44 Erik Lindorm, *Ny svensk historia: Oscar II och hans tid: En bokfilm*, (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1979), 261.
- 45 Sandberg, 64.
- 46 *Minnesblad från fru Emilie Flygare-Carléns bazar* (Stockholm: Sigfrid Flodins förlag, 1868), 36.
- 47 Elin Wägner, *Selma Lagerlöf* (Stockholm: Bonniers, 1958), 221.
- 48 Andreas Nyblom, *Ryktbarhetens ansikte: Verner von Heidenstam, medierna och personkulten i sekelskiftets Sverige* (Stockholm: Atlantis, 2008), 25.
- 49 *Meddelanden från Nordiska museet* (Stockholm: Nordiska museet, 1897).
- 50 Livrustkammaren kan räknas som museum från år 1628, då Gustav II Adolf

- beslöt att de dräkter han burit i det polska fälttåget 1627 skulle bevaras som minne. Mellan åren 1906 och 1977 fanns samlingarna i Nordiska museets hallvåning. Se vidare Staffan Carlén, *Att ställa ut kultur: Om kulturhistoriska utställningar under 100 år* (Stockholm: Carlsson, 1990), 34f.
- 51 Emil Eckhoff, "Skandinavisk-etnografiska samlingen: Andra annexet, Drottninggatan 79", *Aftonbladet* 8/4, 16/4, 20/4 1878. Här efter Magdalena Hillström, *Ansvar för kulturarvet: Studier i det kulturhistoriska museiväsendets formering med särskild inriktning på Nordiska museets etablering 1872–1919* (Linköping: Linköpings universitet, 2006), 199.
 - 52 Artur Hazelius, *Guide to the collections of the Nordic museum in Stockholm* (Stockholm, 1898).
 - 53 *Minnesblad från fru Emilie Flygare-Carléns bazar*, 31.
 - 54 Magnus Rodell, "Nationen och ingenjören: John Ericsson, medierna och publiken", *Den mediala vetenskapen*, red. Anders Ekström (Nora: Nya Doxa, 2004), 189–216.
 - 55 Artur Hazelius, *Bilder från Skansen: Skildringar af svensk natur och svenskt folkklif* (Stockholm: Plansch- & litteraturaktiebolaget, 1898), 64ff. Se även Gustaf Upmark, "Skansen 25 år", *Fataburen: Kulturhistorisk tidskrift* 1916, 103.
 - 56 Lindorm, 23.
 - 57 Uttalande av Bernhard Olsen, som 1885 grundade Skandinavisk Panoptikon i Köpenhamn. Här efter Sandberg, 123.
 - 58 Martin Bergström, Anders Ekström & Frans Lundgren, *Publika kulturer: Att tilltala allmänheten, 1700–1900: En inledning* (Uppsala: Uppsala universitet, 2000), 6.
 - 59 Burke, 66, 215ff.
 - 60 Mattias Frihammar, "The royal napkin: Sanctifying processes in the media landscape", *Media and monarchy in Sweden*, red. Mats Jönsson & Patrik Lundell (Göteborg: Nordicom, 2009), 111–121.
 - 61 Vivi Edström, *Livets gåtor: Jane Austen* (Stockholm: Bonniers, 2009).
 - 62 Marianne Enge Swartz, "Förord", *Öppna dörrar: Guide till 56 författares hus och miljöer*, red. Marianne Enge Swartz (Stockholm: Carlsson, 2002).

En "fortgående illustration i taflor": Krimkriget och den illustrerade pressen

DEN 9 DECEMBER 1854 fick *Aftonbladets* prenumeranter *Illustrerad Tidnings* anmälan och profblad i sin hand. Det tidningsprojekt som syftade till att bli en svensk *Illustrated London News*, *L'Illustration* eller *Illustrirte Zeitung* hade sjösatts. I anmälan konstaterade litografen Johan Fredrik Meyer och skriftställaren Otto Wilhelm Ålund att "nyare uppfinningar" gjort det möjligt att "åstadkomma taflor och teckningar med en beskrivande eller berättande text för ojemförligt billigare pris än förut".¹ Inför årsskiftet inskräppte redaktionen målsättning "att under det kommande året gifva talrika och upplysande bilder af de båda tilldragelser af verldshistorisk betydelse, som sannolikt kommer att göra detta år till ett av de märkvärdigaste, samtiden upplefvat: kriget mot Ryssland och den förestående nya verlds-industri-expositionen i Paris".² Genom att redan i provnumret slå fast att Krimkriget skulle ligga i nyhetsrapporteringens centrum under kommande år bidrog Meyer och Ålund till att göra det till en betydande tilldragelse i samtiden.

I den här artikeln är syftet att diskutera 1850-talets mediasystem genom *Illustrerad Tidning*, den första regelbundet utkommande illustrerade aktualitetstidningen i Stockholm.³ Undersökningen behandlar hur tidningen visuellt och textmässigt presenterade Krimkriget och denna rapporterings relationer till andra delar i samtidens mediasystem. Krimkriget liksom andra konflikter bör inte förstås och uttolkas på ett enmedialt sätt. Snarare handlar det om att undersöka en dynamisk växelverkan

Titelvinjetten till *Illustrerad Tidning*, Anmälan och profblad, 9/12 1854.

där det blir möjligt att analysera hur det illustrerade bladet i rapporteringen av kriget samspelade med och återverkade på andra medieformer och inte minst hur det var inbäddat i olika tekniker. Begreppet medier avser i detta sammanhang såväl text och bild som illustrerade tidningar och dagspress men också rumsliga medier som panoramor och reliefer.⁴

I sin bok om Krimkriget menar Denis Judd att Krimkriget var "a war of firsts".⁵ Nya vapentechniker – som gevär och undervattensminor – visade sin effektivitet, den nyligen introducerade telegrafen band samman fronten med London och Paris, och det var till Scutari i den asiatiska delen av Konstantinopel som Florence Nightingale och hennes sjuksköterskor anlände hösten 1854 för att påbörja förbättringarna av den bristfälliga engelska militärsjukvården.⁶ Nightingales och andras insatser blev centrala för formerandet av en modern sjuksköterskekår. Den engelska flottan som lämnade olika engelska hamnar våren 1854 på väg mot Konstantinopel och Östersjön var den första att nyttja ångkraften.⁷ Vidare har *The Times* utsända journalist William Howard Russell och konstnären Roger Fenton skildrats som den förste krigskorrespondenten respektive den förste krigsfotografen.⁸

Samspelet mellan olika medieformer har bland annat uppmärksammats av konsthistorikern Ulrich Keller som konstaterar att Krimkriget var "det första historiska exemplet på när moderna institutioner som bildjournalistik, litografiska pressar och storstadsunderhållning tillsammans bidrog till att skapa sin bild av kriget".⁹ Det är förstås vanskligt att fastslå precis när nya inslag och företeelser vinner insteg i historien. Men vi kan på goda grunder argumentera för att det mediesystem genom vilket

rapporteringen kring kriget ägde rum innehöll en rad nya komponenter som aldrig så fullskaligt – om ens alls – nyttjats i skildringarna av tidigare krig.¹⁰ Mediehistoriskt var kriget avgörande för flera mediers kommersiella och offentliga etablering, och det påskyndade utvecklingen och användningen av ett flertal kommunikationsteknologier. Korrespondentrapportering, bildjournalistik, förbättrade trycktekniker och storstadsunderhållning med panoramor och dioramor, var tillsammans med nymodigheter som telegraf, ångbåtstrafik och järnvägar viktiga delar av 1850-talets mediasystem. Krimkriget synliggjorde detta mediasystem, och en helt central del var den illustrerade pressen.¹¹ I sin anmälan av *Illustrerad Tidning* konstaterade Meyer och Ålund att *Illustrated London News* nog var ”den mest spridda af alla tidningar på jorden”.¹² Mot denna bakgrund är det förvånande att framställningen av Krimkriget och de visuella mediernas roll i detta i så liten utsträckning undersökts utifrån mediehistoriska perspektiv.¹³ Detta förhållande inskräps av Michèle Martin som i sin bok *Images at war* så sent som 2006 påtalade bristen på djuplodande studier med den illustrerade pressen i fokus.¹⁴

Ett undantag är ovan nämnde Keller, som i sin pionjärstudie *The ultimate spectacle* från 2001 argumenterar för att framställningen av krigets händelser också gav det ideologisk legitimering. I denna process spelade de visuella medierna stor roll för att överbrygga klyftan mellan krigets blodsutgjutelse och lidande och det fredstida samhällets föreställningar kring godhet och rättvisa.¹⁵ När en nation befinner sig i krig kommer vanligen flera röster till uttryck och olika berättelser formuleras. Oftast stödjer en majoritet av dessa krigsinsatserna. Under Krimkriget kritiserade den engelska liberala pressen visserligen den inkompetens med vilken kriget fördes, men denna kritik handlade inte om att kriget som sådant borde avslutas. Keller menar att kriget som fenomen är ett hot mot civilisationen som idé. Detta förhållande gör den kulturella meningsproduktionen helt central, vilket inte minst de två världskrigen visar.¹⁶ Kulturproduktionens konstanta kamp för att tygla våldets söndrande karaktär gör att den under ett krig är än mer intensiv och mångfacetterad än någonsin ett fredstida samhälles.¹⁷ En undersökning av hur visuella och textmässiga framställningar av kriget transporterades, cirkulerade och framställdes i samtidens medier blir sålunda på samma gång en undersökning av krigets kultur.

I det följande står den illustrerade pressen och Krimkriget i fokus. Inledningsvis tecknas en kort historik över Krimkriget. I nästa steg beskrivs hur Krimkriget framställdes genom 1850-talets mediasystem där den illustrerade pressen på många sätt var en relativ nymodighet. Den illustre-

rade pressen möjliggjorde varierande visualiseringar av den värld vilken den förmedlade. Här spelade exempelvis panoramiska översiktsbilder och kartor en central roll. Efter diskussionen av detta försöker jag utifrån den samtida uttolkningen, att Krimkriget innebar att civilisation konfronterades med barbari, diskutera *vad* för slags berättelser och representationer mediesystemet gjorde möjliga att skildra.

Krimkriget

Krimkriget var det mest omfattande och storskaliga krig som utspelade sig i Europa under seklet mellan Napoleonkrigens slut 1815 och första världskrigets utbrott 1914.¹⁸ Trots detta har det i många sammanhang fallit i glömska. Därför kan det vara på sin plats att säga några ord om denna konflikt som utspelade sig inte bara i Svarta havet och på Krim utan också i Östersjön, Arktis, Stilla havet och Kaukasus. Under våren 1853 blev läget alltmer spänt mellan Ryssland och det osmanska imperiet i Svartahavsområdet. Dessa stormakter hade likartade intressen i Melanöstern, på Balkan och i östra Medelhavet. Den kritiska frågan handlade om vem som skulle få utöva skydds rätt över de kristna i de osmanska delarna av Palestina. De ortodoxt kristna stod under ryskt beskydd och de katolskt kristna under franskt. Den osmanske sultanen avvisade med stöd av den franske kejsaren Napoleon III de ryska kraven på att få utöva skydds rätt för alla de kristna i det osmanska riket. I historieskrivningen brukar detta lyftas fram som den förevändning tsar Nikolaus I behövde för att gå till anfall. I juli marscherade ryssarna in i furstendömena Moldava och Valakiet, i nuvarande Rumänien, och i oktober förklarade Turkiet Ryssland krig. Ledarskikten i England och Frankrike upplevde denna utveckling som hotfull. Om ryssarna erövrade Konstantinopel skulle de behärska Svarta havets utflöde i östra Medelhavet. Den som kontrollerade dessa områden skulle inta en särställning i den europeiska maktpolitiken.¹⁹

Den sista november 1853 anföll den ryska flottan den turkiska som låg för ankar i den nordanatoliska hamnstaden Sinope. För första gången i historien använde den anfallande ryska flottan spränggranater. För turkarnas del var resultatet förödande. Alla osmanska skepp utom ett förstördes och tusentals sjömän dog. Anfallet resulterade i en våg av indignation i Paris och London. Krigsförberedelserna drog igång och i slutet av mars 1854 förklarade Frankrike och England Ryssland krig. I mitten av maj 1854 hade tiotusentals franska och engelska soldater samlats kring Gallipoli och Dardanellerna i nuvarande Turkiet. De allierades mål – att

säkra Konstantinopel mot ryska angrepp – hade uppnåtts. Vid ett krigsråd konstaterades att de osmanska trupperna avvärjde ryska attacker över Donau och att staden Silistria utsattes för en hård belägring. De allierade befälhavarna beslutade att skicka de engelska och franska förbanden till staden Varna vid Svartahavskusten. När merparten av trupperna väl förflyttats dit kom beskedet att de ryska trupperna var i färd med att dra sig tillbaka från Donau och furstendömena.

I och med att trycket mot den osmanska Donaufronten hade lättat riktade de allierade sitt strategiska intresse österut. En attack på Krim med målsättningen att erövra och förstöra den ryska flottbasen i Sevastopol hade utgjort en viktig del i den franska och engelska strategin alltsedan början av 1854. Efter en del rekognoseringsarbeten och trots varningar från olika höga befälhavare beslutades att Krim och Sevastopol skulle anfallas. I september lämnade de engelska och franska flottorna med sina trupper Varna, med sikte på den befästa ryska svartahavsflottbasen. Överskeppningen av trupper, hästar och materiel från Varna till Krim ”var den största amfibieoperation som ditintills genomförts”.²⁰

På morgonen den 14 september 1854 inleddes landsättningen av de allierade trupperna. De franska och engelska trupperna rörde sig snart söderut och den första större sammandrabbningen ägde rum vid floden Alma. Slaget blev en seger för de allierade och möjligheten fanns nu att anfalla Sevastopol norrifrån. Det beslutades emellertid att belägringsartilleri skulle föras fram och att angreppet skulle genomföras söderifrån. Eftersom den allierade sydf flanken var sårbar angrep de ryska trupperna där. Detta resulterade bland annat i sammandrabbningarna kring Bala-klava där den engelska lätta brigaden tillintetgjordes då den anföll ryska artilleriställningar. I början av november ägde ett större slag rum vid Inkermann, därefter gjorde den annalkande vintern att fälttåget stannade av. Trupperna på båda sidor gick i vinterläger.

Situationen blev svårast för de engelska trupperna som saknade både vinterutrustning och den rätta organisationen för en utdragen konflikt. Resultatet blev att tusentals soldater dog i sjukdomar och av skador. I England mötte den tidningsläsande allmänheten de engelska soldaternas lidande inte minst genom Russells reportage i *The Times*. Allmänhetens reaktioner lät inte vänta på sig, och regeringen fick avgå. På Krim fortsatte belägringen under vårvintern, och under sommaren genomfördes flera anfall. Under trycket från de allierade, till vilka Sardinien anslöt sig i mars 1855, föll Sevastopol i september 1855. Kriget pågick fram till i april 1856 då freden slutligen slöts. Då hade konflikten skördat mer än en halv miljon liv.

Den illustrerade pressen och mediasystemet

År 1847 lanserades *Illustrerad Söndags-Magasin* i Göteborg, vilket blev Sveriges första motsvarighet till *Illustrated London News*. Tidningsprojektet gick i stöpet 1853 men återuppstod 1854 under namnet *Illustrerad Nyaste Söndags-Magasin*.²¹ Tidningen arbetade främst med vad som kallades litografiskt övertryck och hämtade många av sina bilder ur utländska tidningar. Denna teknik gjorde det möjligt för stentrycksillustrerade (litografiska) tidskrifter att kopiera och reproducera trästick (xylografier).²² Kopieringstekniskt utvecklades litografin och xylografin parallellt; i båda fallen var det möjligt att använda övertryck när tidigare tryckta alster överfördes.²³

Den xylografiska tekniken var både i sin renodlade form och då den nyttjades indirekt genom litografiskt övertryck en billig teknik som inte krävde stora investeringar. *Illustrerad Tidning* lanserades sålunda i ett sammanhang där ny teknik hade gjort produktionen billigare. Därmed var det möjligt att framställa en tidningsprodukt som betydligt fler hade råd med. I provnumrets anmälan i december 1854 konstaterade Meyer och Ålund att den sköna konsten som källa till nöje och undervisning tidigare varit förbehållen den välbeställda, men nu blivit en möjlighet för både bonden och arbetaren.²⁴ Meyer var en skicklig litograf och en av de första ”i Stockholm att tillämpa litografiskt övertryck i större skala”, och det var denna teknik som kom till användning när *Illustrerad Tidning* började ges ut regelbundet i januari 1855.²⁵ Med upplagefacit i hand vet vi att initiativtagarnas målsättning inte uppnåddes. Under de första åren hade *Illustrerad Tidning* en upplaga på som mest 1 000 exemplar, och det var först mot decenniets slut den blev ett någorlunda framgångsrikt tidningsföretag.²⁶

Meyer och Ålund såg inte *Illustrerad Tidning* som en politisk tidning utan som ”en vid sidan af de större politiska tidningarnes utförligare skildringar fortgående illustration i taflor af samtidens märkligaste händelser och personligheter, så inom, som utom fäderneslandet”.²⁷ Enligt initiativtagarna utgjorde därmed existensen av en dagspress en förutsättning för de illustrerade bladen. Till denna dagspress skulle den illustrerade tidningen utgöra ett visuellt komplement. *Illustrerad Tidning* gavs ut varje helgfri lördag. Den bestod av fyra sidor i storfolioformat. Antalet illustrationer per nummer kunde variera framför allt beroende på illustrationernas storlek och om redaktionen publicerade bildsekvenser. För det mesta återfanns illustrationer på alla sidor. Vid vissa tillfällen bestod det fjärde bladet enkom av text. I den redaktionella kommentar som

återfanns till höger under titelvinjetten i det första numret informerades om prenumerationspriser och här nämndes också att 25 nummer innebar "minst 100 taflor i stentryck". I ett europeiskt sammanhang var den första årgången av *Illustrerad Tidning* tämligen modest i sin omfattning. Första numret av *Illustrated London News* 1855 omfattade 24 sidor och innehöll ett tjugotal illustrationer av olika storlek. *Illustrirte Zeitung* omfattade vid samma tidpunkt 16 sidor och lite över tio illustrationer.²⁸

Vid 1800-talets mitt erbjöd såväl Sveriges urbana centra som landsorten ett mångfacetterat medielandskap.²⁹ Vid tiden för lanseringen av *Illustrerad Tidning* befann sig den svenska dagspressen i en mycket expansiv fas. Under 1800-talets första hälft startades över 100 tidningar, och decennierna kring seklets mitt etablerades dagstidningar i snart sagt alla större orter.³⁰ Jämsides med dagspress och illustrerade tidningar fanns en rad andra medieformer av varierande karaktär att tillgå, alltifrån årskalendrar, trägravyrer och kopparstick till kistebrev och kartor.³¹ Vidare hade en mångfacetterad bokutgivning etablerats och rumsliga medieformer som monument, dioramor och panoramor kunde beses framför allt i större städer.³²

Genom dagspressens annonser är det möjligt att få en bild av de medieformer genom vilka Krimkriget förmedlades. I detta sammanhang håller jag mig huvudsakligen till den mediescen Stockholmsborna erbjöds via annonserna i *Aftonbladet* och *Stockholms Dagblad*. I november 1854 annonserades för ett "Föredrag öfver nu pågående Turkiska kriget", vilket en kapten Eugène von Vegesack skulle hålla på De la Croix's Salong vid Brunkebergs torg.³³ Några veckor senare erbjöd konditor Bährs lokal vid Riddarhustorget sina gäster en möjlighet att beskåda "Krigs-Teatern på Krim". De som besökte denna lokal kunde bese Sevastopols belägring, befästningar och "attacken derpå, samt slagen vid Alma, Balaklava och Inkerman, allt i relief". Reliefen förevisades alla dagar från tio på förmiddagen till halv tio på kvällen.³⁴ I oktober hade en annan relief visats i en lokal på Fredsgatan. Här kunde besökarna se "KRIGS-TEATERN på Svarta hafvet samt Östersjön med angränsande länder framställd i Relief 180 kvadratfot", vilket motsvarade ungefär 16 kvadratmeter.³⁵ Reliefkonsten har många olika uttryck och en lång historia. I historieskrivningen klassificeras reliefer i mer beständiga material som en monumental konstform. I reliefen återfinns oavsett typ en plan yta, formerna kan vara en försänkt relief, planrelief eller högrelief. Vilken typ av reliefer det rörde sig om på Bährs lokal är okänt.

I slutet av december 1854 stod en J. Andersén bakom annonser för "Stor Panorama och Exposition". Här salufördes ett panorama över

”Krigs-teatern” som bland annat visade Kronstads fästning och stad, tre vyer från de allierades anfall av fästningen Bomarsund på Åland i augusti 1854 och det ”stora slaget vid Alma”.³⁷ Några veckor senare annonserade Andersén igen och berättade att kabinettet, beläget på samma adress som där storpanoramat visades, utökats med två stora målningar ”af nyare krigshändelser”: ”Hufvuddrabbningen vid Alma den 30 September 1854 och Utfallet mot Sebastopol den 5 December 1854”.³⁸ Vid sidan om efemära och rumsliga medieformer som föredrag, reliefer, panoramor och målningar av dagsaktuella motiv återfanns också olika typer av tryckta medier. Under hösten 1854 gavs stockholmarna möjligheten att inhandla olika skrifter som handlade om Krimkriget eller de krigförande länderna. I utbudet återfanns titlar som *Ryssland under Czarväldet*, *Anteckningar om Ryssland, under ett vistande i Petersburg och en utflykt till Moskwa* och *Kriget emellan Ryssland och Turkiet: Försök till krigshistorisk skildring*.³⁹ Tillsammans gav mångfalden medieformer den intresserade goda möjligheter att fördjupa sig i den pågående konflikten.

Kartor över olika krigsskådeplatser blev under Krimkriget ”ytterst kuranta varor” och utgjorde ytterligare en medieform som syftade till att skapa en gripbar bild av pågående konflikt. Redan i början av mars 1854 meddelade *Åbo Tidningar* att ”en karta öfver den rysk-turkiska krigsskådeplatsen” var under arbete på ett stentryckeri i staden, och i Paris kunde man köpa näsdukar med avtryck från krigsteatern vid Donau.⁴⁰ Kartor förekom frekvent i de stora europeiska illustrerade veckotidningarna och de kartor som återfanns i *Illustrerad Tidning* och *Illustrerad Nyaste Söndags-Magasin* hämtades i de flesta fall därifrån. Kartor förekom också i dagspressen, även om det var ovanligt.⁴¹ Ibland medföljde de den illustrerade veckotidningen som ”bihang”, men det var också möjligt att bara inhandla kartan. Jämsides med ovan nämnda medieformer erbjöds svenskarna också möjligheten att införskaffa spelet om Sevastopols belägring där spelarna kunde utgå från fyra positioner: ”Franska Belägringsarméns Läger”, ”Engelska Belägringsarméns Läger”, ”Ryska Undsättningstruppernas Läger” och ”Fästningens Garnison”.

Alla dessa medieformer var beroende av nyetablerade kommunikationstekniker. Nyheternas snabba tidsmässiga och geografiska förflyttning lyftes fram av tidningarna. Denna uppmärksamhet synliggjorde mediasystemets infrastrukturella förutsättningar. Under rubriken ”Utrikes Nyheter” kunde exempelvis göteborgarna följa Krimkriget i *Göteborgs nyare Handels- och Sjöfarts-Tidning*. Det inledande stycket innehöll oftast utförlig information om varifrån nyheterna hade hämtats och hur nyheterna hade rest. Ett illustrativt exempel står att finna i början av

SEBASTOPOLS BELÄGRING.

Fästningens Carolon.

1	6	11	16	21	30	39	48	57	66	75	84	93	102	111	120	129	138	147	156	165	174	183	192	201	210	219	228	237	246	255	264	273	282	291	300	309	318	327	336	345	354	363	372	381	390	399	408	417	426	435	444	453	462	471	480	489	498	507	516	525	534	543	552	561	570	579	588	597	606	615	624	633	642	651	660	669	678	687	696	705	714	723	732	741	750	759	768	777	786	795	804	813	822	831	840	849	858	867	876	885	894	903	912	921	930	939	948	957	966	975	984	993	1002	1011	1020	1029	1038	1047	1056	1065	1074	1083	1092	1101	1110	1119	1128	1137	1146	1155	1164	1173	1182	1191	1200	1209	1218	1227	1236	1245	1254	1263	1272	1281	1290	1299	1308	1317	1326	1335	1344	1353	1362	1371	1380	1389	1398	1407	1416	1425	1434	1443	1452	1461	1470	1479	1488	1497	1506	1515	1524	1533	1542	1551	1560	1569	1578	1587	1596	1605	1614	1623	1632	1641	1650	1659	1668	1677	1686	1695	1704	1713	1722	1731	1740	1749	1758	1767	1776	1785	1794	1803	1812	1821	1830	1839	1848	1857	1866	1875	1884	1893	1902	1911	1920	1929	1938	1947	1956	1965	1974	1983	1992	2001	2010	2019	2028	2037	2046	2055	2064	2073	2082	2091	2100	2109	2118	2127	2136	2145	2154	2163	2172	2181	2190	2200	2209	2218	2227	2236	2245	2254	2263	2272	2281	2290	2300	2309	2318	2327	2336	2345	2354	2363	2372	2381	2390	2400	2409	2418	2427	2436	2445	2454	2463	2472	2481	2490	2500	2509	2518	2527	2536	2545	2554	2563	2572	2581	2590	2600	2609	2618	2627	2636	2645	2654	2663	2672	2681	2690	2700	2709	2718	2727	2736	2745	2754	2763	2772	2781	2790	2800	2809	2818	2827	2836	2845	2854	2863	2872	2881	2890	2900	2909	2918	2927	2936	2945	2954	2963	2972	2981	2990	3000	3009	3018	3027	3036	3045	3054	3063	3072	3081	3090	3100	3109	3118	3127	3136	3145	3154	3163	3172	3181	3190	3200	3209	3218	3227	3236	3245	3254	3263	3272	3281	3290	3300	3309	3318	3327	3336	3345	3354	3363	3372	3381	3390	3400	3409	3418	3427	3436	3445	3454	3463	3472	3481	3490	3500	3509	3518	3527	3536	3545	3554	3563	3572	3581	3590	3600	3609	3618	3627	3636	3645	3654	3663	3672	3681	3690	3700	3709	3718	3727	3736	3745	3754	3763	3772	3781	3790	3800	3809	3818	3827	3836	3845	3854	3863	3872	3881	3890	3900	3909	3918	3927	3936	3945	3954	3963	3972	3981	3990	4000	4009	4018	4027	4036	4045	4054	4063	4072	4081	4090	4100	4109	4118	4127	4136	4145	4154	4163	4172	4181	4190	4200	4209	4218	4227	4236	4245	4254	4263	4272	4281	4290	4300	4309	4318	4327	4336	4345	4354	4363	4372	4381	4390	4400	4409	4418	4427	4436	4445	4454	4463	4472	4481	4490	4500	4509	4518	4527	4536	4545	4554	4563	4572	4581	4590	4600	4609	4618	4627	4636	4645	4654	4663	4672	4681	4690	4700	4709	4718	4727	4736	4745	4754	4763	4772	4781	4790	4800	4809	4818	4827	4836	4845	4854	4863	4872	4881	4890	4900	4909	4918	4927	4936	4945	4954	4963	4972	4981	4990	5000	5009	5018	5027	5036	5045	5054	5063	5072	5081	5090	5100	5109	5118	5127	5136	5145	5154	5163	5172	5181	5190	5200	5209	5218	5227	5236	5245	5254	5263	5272	5281	5290	5300	5309	5318	5327	5336	5345	5354	5363	5372	5381	5390	5400	5409	5418	5427	5436	5445	5454	5463	5472	5481	5490	5500	5509	5518	5527	5536	5545	5554	5563	5572	5581	5590	5600	5609	5618	5627	5636	5645	5654	5663	5672	5681	5690	5700	5709	5718	5727	5736	5745	5754	5763	5772	5781	5790	5800	5809	5818	5827	5836	5845	5854	5863	5872	5881	5890	5900	5909	5918	5927	5936	5945	5954	5963	5972	5981	5990	6000	6009	6018	6027	6036	6045	6054	6063	6072	6081	6090	6100	6109	6118	6127	6136	6145	6154	6163	6172	6181	6190	6200	6209	6218	6227	6236	6245	6254	6263	6272	6281	6290	6300	6309	6318	6327	6336	6345	6354	6363	6372	6381	6390	6400	6409	6418	6427	6436	6445	6454	6463	6472	6481	6490	6500	6509	6518	6527	6536	6545	6554	6563	6572	6581	6590	6600	6609	6618	6627	6636	6645	6654	6663	6672	6681	6690	6700	6709	6718	6727	6736	6745	6754	6763	6772	6781	6790	6800	6809	6818	6827	6836	6845	6854	6863	6872	6881	6890	6900	6909	6918	6927	6936	6945	6954	6963	6972	6981	6990	7000	7009	7018	7027	7036	7045	7054	7063	7072	7081	7090	7100	7109	7118	7127	7136	7145	7154	7163	7172	7181	7190	7200	7209	7218	7227	7236	7245	7254	7263	7272	7281	7290	7300	7309	7318	7327	7336	7345	7354	7363	7372	7381	7390	7400	7409	7418	7427	7436	7445	7454	7463	7472	7481	7490	7500	7509	7518	7527	7536	7545	7554	7563	7572	7581	7590	7600	7609	7618	7627	7636	7645	7654	7663	7672	7681	7690	7700	7709	7718	7727	7736	7745	7754	7763	7772	7781	7790	7800	7809	7818	7827	7836	7845	7854	7863	7872	7881	7890	7900	7909	7918	7927	7936	7945	7954	7963	7972	7981	7990	8000	8009	8018	8027	8036	8045	8054	8063	8072	8081	8090	8100	8109	8118	8127	8136	8145	8154	8163	8172	8181	8190	8200	8209	8218	8227	8236	8245	8254	8263	8272	8281	8290	8300	8309	8318	8327	8336	8345	8354	8363	8372	8381	8390	8400	8409	8418	8427	8436	8445	8454	8463	8472	8481	8490	8500	8509	8518	8527	8536	8545	8554	8563	8572	8581	8590	8600	8609	8618	8627	8636	8645	8654	8663	8672	8681	8690	8700	8709	8718	8727	8736	8745	8754	8763	8772	8781	8790	8800	8809	8818	8827	8836	8845	8854	8863	8872	8881	8890	8900	8909	8918	8927	8936	8945	8954	8963	8972	8981	8990	9000	9009	9018	9027	9036	9045	9054	9063	9072	9081	9090	9100	9109	9118	9127	9136	9145	9154	9163	9172	9181	9190	9200	9209	9218	9227	9236	9245	9254	9263	9272	9281	9290	9300	9309	9318	9327	9336	9345	9354	9363	9372	9381	9390	9400	9409	9418	9427	9436	9445	9454	9463	9472	9481	9490	9500	9509	9518	9527	9536	9545	9554	9563	9572	9581	9590	9600	9609	9618	9627	9636	9645	9654	9663	9672	9681	9690	9700	9709	9718	9727	9736	9745	9754	9763	9772	9781	9790	9800	9809	9818	9827	9836	9845	9854	9863	9872	9881	9890	9900	9909	9918	9927	9936	9945	9954	9963	9972	9981	9990	10000	10009	10018	10027	10036	10045	10054	10063	10072	10081	10090	10100	10109	10118	10127	10136	10145	10154	10163	10172	10181	10190	10200	10209	10218	10227	10236	10245	10254	10263	10272	10281	10290	10300	10309	10318	10327	10336	10345	10354	10363	10372	10381	10390	10400	10409	10418	10427	10436	10445	10454	10463	10472	10481	10490	10500	10509	10518	10527	10536	10545	10554	10563	10572	10581	10590	10600	10609	10618	10627	10636	10645	10654	10663	10672	10681	10690	10700	10709	10718	10727	10736	10745	10754	10763	10772	10781	10790	10800	10809	10818	10827	10836	10845	10854	10863	10872	10881	10890	10900	10909	10918	10927	10936	10945	10954	10963	10972	10981	10990	11000	11009	11018	11027	11036	11045	11054	11063	11072	11081	11090	11100	11109	11118	11127	11136	11145	11154	11163	11172	11181	11190	11200	11209	11218	11227	11236	11245	11254	11263	11272	11281	11290	11300	11309	11318	11327	11336	11345	11354	11363	11372	11381	11390	11400	11409	11418	11427	11436	11445	11454	11463	11472	11481	11490	11500	11509	11518	11527	11536	11545	11554	11563	11572	11581	11590	11600	11609	11618	11627	11636	11645	11654	11663	11672	11681	11690	11700	11709	11718	11727	11736	11745	11754	11763	11772	11781	11790	11800	11809	11818	11827	11836	11845	11854	11863	11872	11881	11890	11900	11909	11918	11927	11936	11945	11954	11963	11972	11981	11990	12000	12009	12018	12027	12036	12045	12054	12063	12072	12081	12090	12100	12109	12118	12127	12136	12145	12154	121
---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-----

is. Man torde alltså få bereda sig på att någon tid bortåt erhålla de utländska posterna något oregelmässigt.⁴²

Vid mitten av 1800-talet var ångbåtstrafiken viktig för nyheters förflyttning från en plats till en annan. I *Aftonbladets* annons- och notisblock den tionde november 1854 berättades att "Kongl. Svenska Post-fartyget Nordstjernen" skulle avgå från Stockholm med kurs mot Stettin den 14 november.⁴³ Under rubriken "Utrikes" berättade *Aftonbladet* dagen därpå att redaktionen med ångfartyget Bore hade erhållit "utländska blad med underrättelser från London af den 6, från Paris och Brüssel af den 7 och från Hamburg (morgontidningar) af den 9 dennes."⁴⁴ Fartygen Nordstjernen och Bore utgjorde två av många exempel på fartyg vars namn, befälhavare, hästkrafter och destinationer nämndes.

Under en stor del av 1800-talet utgjorde saxandet ur andra tidningar en förutsättning för tidningsutgivningen. Tidningsmakare runt om i Sverige var därför beroende av regelbundna leveranser av såväl nationella som internationella tidningar. Johan Jarlbrink konstaterar i sin avhandling *Det våras för journalisten* från 2009 att saxen "kan ses som symbolen för nyhetsförmedlingen under 1800-talet, ett verktyg för passiv reproduktion av redan färdigskrivet material".⁴⁵ Den omfattande cirkulationen av material gällde inte bara texter. Genom billigare trycktekniker var det dessutom alltså möjligt att överföra bildframställningar ur annan illustrerad press runt om i Europa.

Första sidan av *Illustrerad Tidnings* första reguljära nummer pryddes av ett porträtt av den franske generalen Canrobert och en kortare text om densamme. Bilden och stora delar av texten var hämtade ur det nummer av den Leipzigbaserade *Illustrirte Zeitung* som kom ut den 28 oktober. Första numrets sista sida pryddes av en mindre bild på en zuav och hans katt. Denna var hämtad från *Illustrirte Zeitungs* första decembernummer 1854. Efter att Frankrike hade erövrat Algeriet 1830 värvades zuaver från stammar i Atlasbergen som soldater. Dessa kom att utgöra kärnan i det franska kolonialinfanteriet. Den 14 april 1854 utkom det femtonde numret av *Illustrerad Tidning*, och tidningen innehöll då fem större illustrationer. Av dessa var tre överförda från *Illustrated London News*. Två av bilderna hade hämtats från det nummer av *Illustrated London News* som publicerats två veckor tidigare.⁴⁶ Det är rimligt att anta att de europeiska illustrerade tidningar som *Illustrerad Tidning* tog stora delar av sitt bildmaterial ifrån i många fall nådde Sverige med ångbåt och att två veckor var den minsta fördröjning som var möjlig.

Jämsides med ångbåtarna blev under 1850-talet telegrafens ständigt

Den franske generalen Canrobert. *Illustrerad Tidning*, nr 4, 1855.

omnämnd då nyheternas infrastrukturella förutsättningar lyftes fram. Telegrafen blev föremål för varierande beskrivningar. Att den som kommunikationsform tillskrevs ett nyhetsvärde underströks inte minst av att telegrafdepescher eller telegrafrapporter ofta omnämndes under en egen rubrik.⁴⁷ Telegram var ofta kortfattade då längre telegramtexter var väl-

digst dyra att skicka. Detta gjorde att deras användbarhet och tillförlitlighet inte alltid var helt tillfredställande. Den 4 december 1854 konstaterade *Götheborgs nyare Handels- och Sjöfarts-Tidning* att de danska tidningar som hade anlant föregående dag förtydligade "åtskilliga af de per telegraf emottagna korta underrättelser".⁴⁸ En dryg månad senare påtalades att telegrafunderrättelsen om "Ryssarnes framryckande i turkiska provinsen Dobrutscha är af största vikt, förutsatt att den bekräftar sig".⁴⁹ Under våren 1855 pågick fredsförhandlingar mellan de stridande i Wien, och under rubriken "Utrikes Nyheter" inskräpte en av tidningens skribenter, nästintill frustrerat, att telegrafunderrättelserna om konferenserna i Wien och läget kring Sevastopol helt och hållet sade emot varandra. "De korsa, upphäfva och neutralisera hvarandra ömsesidigt. Genomläser dem man aldrig så noga, så blir man lika klok som förut. Det enda man vet är att man ingenting vet."⁵⁰

Att olika medier även i Sverige sammantaget lyckades upprätthålla en intensiv rapportering från Krimkriget framgår av en rad reflekterande kommentarer i *Illustrerad Tidning*. I tidningens sjätte nummer påtalades att även den tidningsläsande allmänheten i Sverige "fått erfara sanningen af det uttrycket, att afstånden äro tillintetgjorda. Underrättelsernas snabbhet ha denna vecka varit nästan märkligare än underrättelsernas innehåll". Händer något i London eller i "den aflägsna vrå av Europa der österns och vesterns härar stå gentemot hvarandra" så når det Norden på "mindre än åtta dagar". För dem som törstade efter nyheter utgjorde detta "en tröst att veta".⁵¹ Begäret efter nyheter slog över i ett slags sensationshunger. I samband med att tsar Nikolaus dog i mars 1855 konstaterades: "Knappt har man erhållit visshet om Nikolai död, läst bulletinerna om hans sista stunder och tagit kännedom om hans efterträdares manifester, förrän man åter börjar klaga att ingenting händer, samt att tidningarna äro enformiga och tråkiga."⁵²

Att mediera ett krig

Under Krimkriget utgjorde belägringen av Sevastopol, jämsides med slagen vid Alma och Inkermann samt den lätta brigadens kavallerianfall vid Balaklava, de händelser det rapporterades mest om. Runt om i Europa blev den ett år långa belägringen föremål för offentliga modellförevisningar och panoramor, och de europeiska tidningsläsarna kunde följa trupprörelser, sammandrabbningar och de stridande truppersnas tillstånd vecka för vecka, så också i Sverige.⁵³

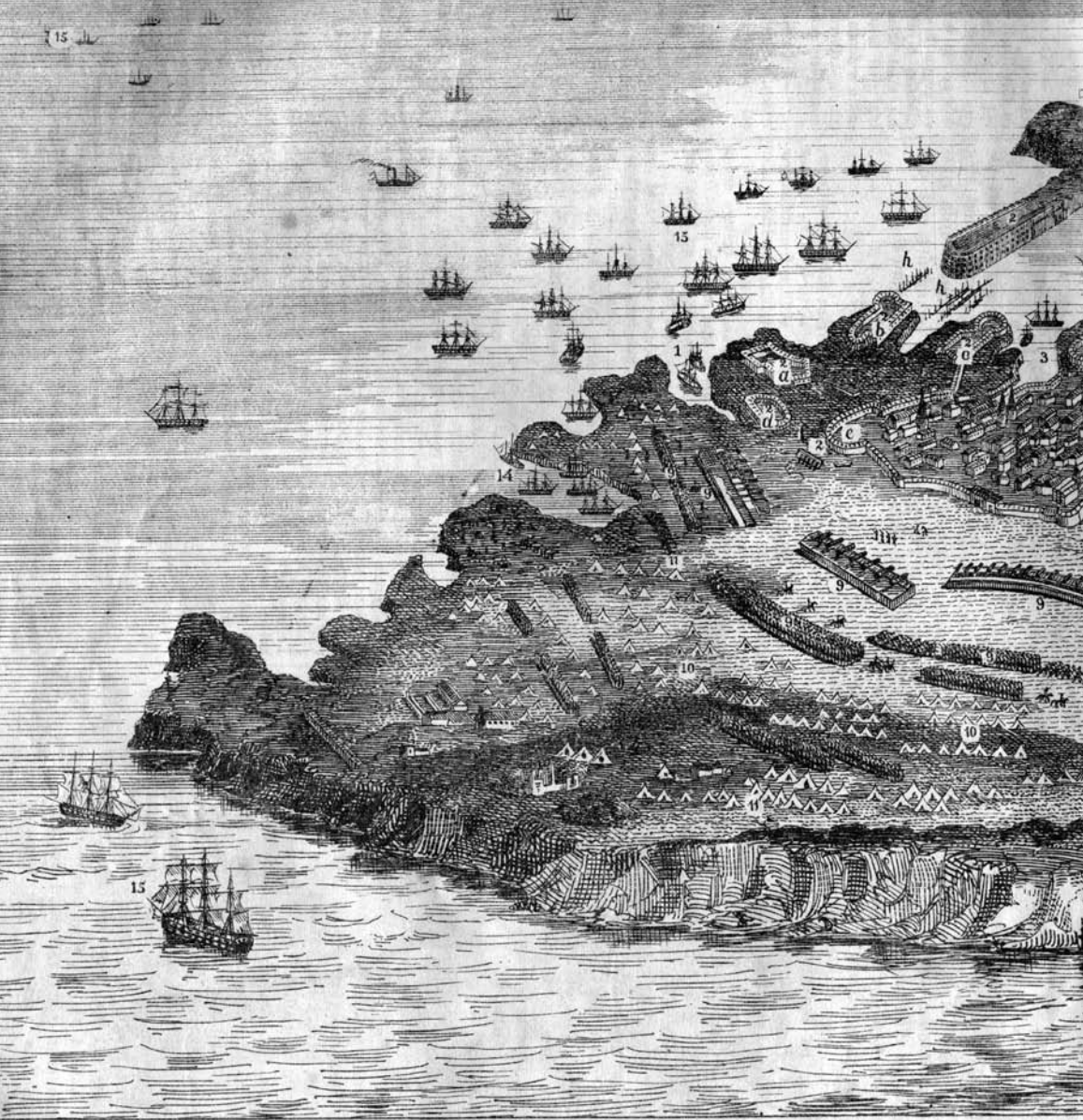
Efter programförklaringen i provnumret av *Illustrerad Tidning* fanns

en ingående redogörelse för Sevastopols befästningsverk och de allierades belägringsarbeten. Textens innehåll inskräpades genom en detaljerad kartliknande panoramisk översikt som förklarades genom 15 punkter som var listade under panoramabilden. I texten konstaterades att om "man någonsin med sanning kunnat säga, att världens blickar äro rigtade på en enda punkt, så är det om Sebastopol uti närvarande ögonblick".⁵⁴ Enligt tidningens skribent var det som här stod på spel av vikt för hela mänskligheten. Med den panoramiska översikten, de förklarande punkterna och texten var det *Illustrerad Tidning* som tillhandahöll denna blick för svenska läsare; på samma sätt som andra illustrerade tidningar i andra europeiska huvudstäder skapade en överblick för sina läsare. Presentationen gav läsaren möjlighet att växla mellan textens mer utredande karaktär och panoramabildens visuella och geografiska klargöranden. De förklarande punkterna och detaljerade redogörelserna för de ryska befästningarna och de allierade förbandens ställningar gavs genom panoramabilden en överblickbarhet som de annars hade saknat.

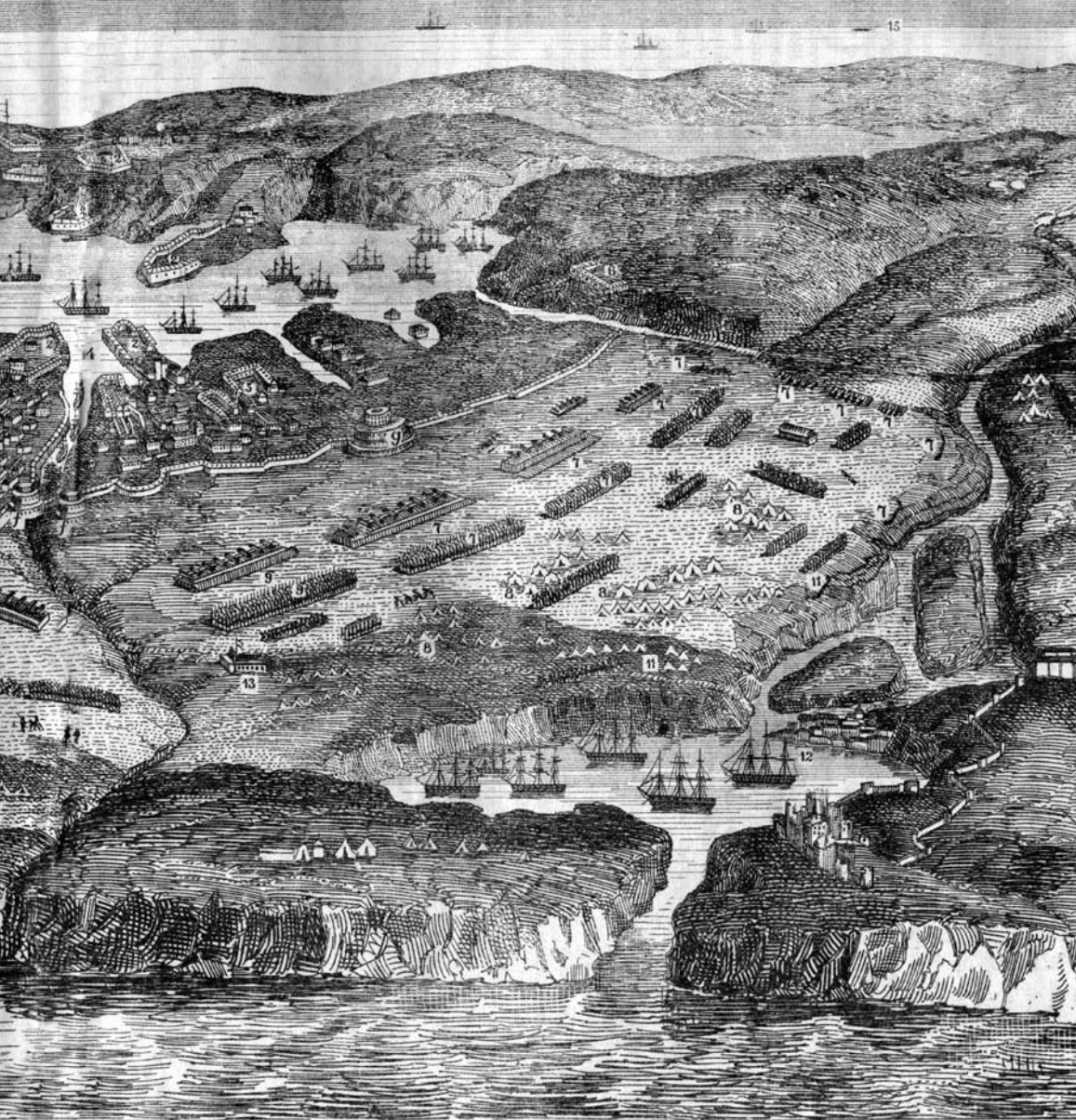
Olika typer av översiktsbilder och kartor skulle förekomma frekvent i kommande månaders nummer av *Illustrerad Tidning*. Genom telegraflinjer, ångbåtar, järnväg, illustratörer och andra tidningars utsända korrespondenter placerades händelserna på Krim i centrum av mediernas rapportering på ett sätt som inte varit möjligt under tidigare krig. Genom visuella och textmässiga rapporter fick läsarna tillträde till världen. Talet om "verldens blickar" gjordes möjligt *genom* samtidens mediesystem.⁵⁵ Kanske mest konkret tydliggjordes detta genom den panoramiska översiktsbilden, vilken tillsammans med siffror och text skapade en upplevelse av överblickbarhet för bredare publik.

Talet om "verldens blickar" och "krigsteatern" måste därmed förstås i relation till den illustrerade pressens bildtyper och bildanvändning. Under de första åren hade *Illustrerad Tidning* ingen egen produktion av bilder.⁵⁶ Istället lånades det alltså friskt ur de stora europeiska illustrerade tidningarna. Den ovan omtalade översiktsbilden (se även nästa uppslag) var hämtad från *Illustrated London News* tredje novembernummer 1854.⁵⁷ Den engelska bilden saknade dock den svenska bildens förklarande punkter. Den reproduktionsteknik som användes för dessa överföringar var det tidigare nämnda litografiska övertrycket.⁵⁸ Översiktsbilderna var en visualiseringsteknik som återkom i de illustrerade bladen och de hämtade mycket av sin form från panoramat.

Beteckningen panorama härstammar från slutet av 1700-talet, och den ordagranna betydelsen är "allomfattande vy" eller "se allt". Ordet syftade till en början på en viss medieform, men fick under 1800-talets

1. Karantänsviken. — 2. Ryska befästningar; hvaribland *a* Karantänsfästet, *b* Alexandersfästet, *c* Sebastopolsbatterier. — 3. Försänkningar af skepp vid inloppet till Sebastopolsviken, i hvilken ryska Svarta-Hafs-flottan synes inneslängd. — 4. Svarta Flodens utlopp i Sebastopolsviken. — 5. Engelska batterier, trupper och redutter. — 6. Engelsmännens läger. — 7. Engelsmännens högkvarter; med dess hamn (Engelsmännens landningsplats för förräder och förstärkningar). — 8. General Ca

riet, d En af Ryssarne redan öfvergifven och förstörd förskananing, e Mastbatteriet, f Fästet Akhtiar, g Hvita Tornet, samt
 3. Hamn för Handelsfartyg. — 4. Militärhamnen. — 5. Sjömansförstaden. — 6. Inkermans ruiner, norr om Tschernaja- eller
 9 Franska batterier och trupper. — 10. Fransmännens läger. — 11. Turkiska afdelningar. — 12. Balaklava, der lord Raglan
 nrberts högvarter — 14. Chersonesviken (Fransmännens landningsplats). — 15. Engelska, Franska och Turkiska krigskepp.

Panoramisk översiktsbild över de allierades belägring av Sevastopol. *Illustrerad Tidning*,
 Anmälan och profblad, 9/12 1854.

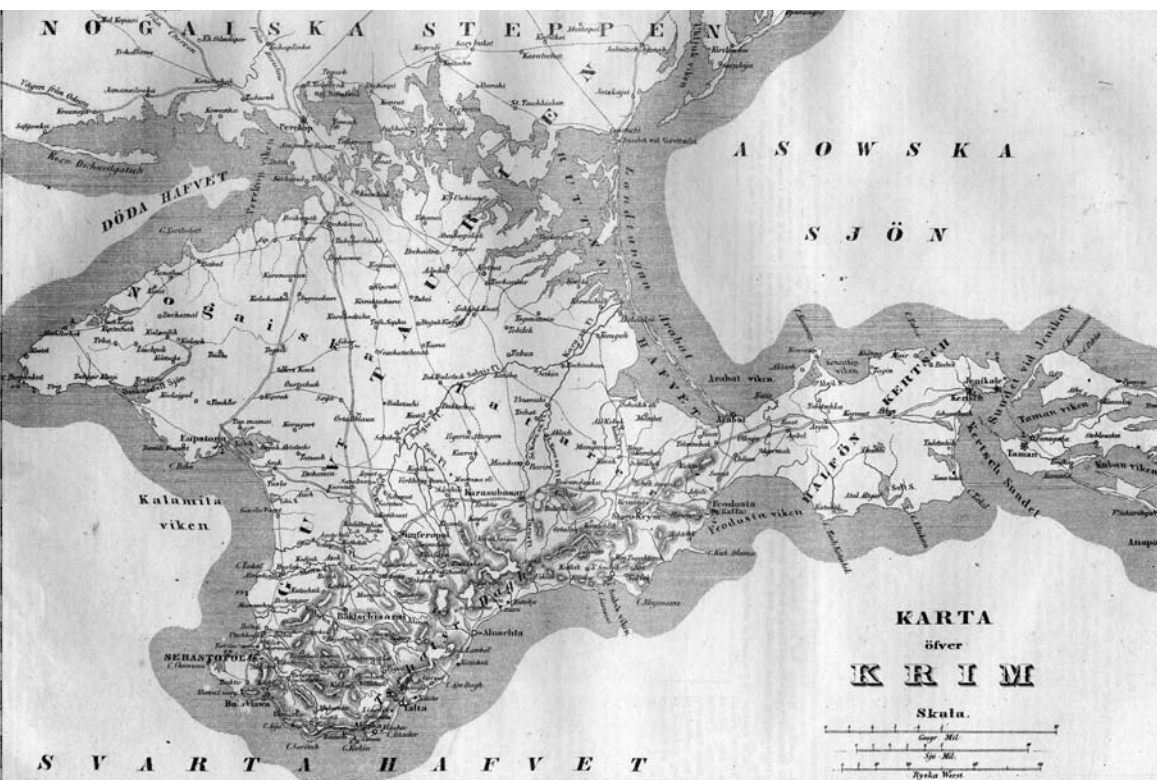
gång en mer allmän innebörd. Efterhand kom det, menar Anders Ekström, att syfta på framställningar som "återgav ett motiv från höjden eller skildrade något på ett 'överskådligt' sätt". På svenska användes ofta orden "vy" och "rundmålning".⁵⁹ Av de motiv som visades i panoramor runt om i Europa återkom stadsvyer, ofta av samma stad som de visades i. En annan vanlig motivgrupp var krigsskildringar. Dessa kunde tjäna såväl propagandistiska syften som tillgodose mer underhållningsorienterade intressen.⁶⁰

Panoramat gjorde det sålunda möjligt att ge kriget en visuell och rumslig gestaltning. På så vis blev det överblickbart och kunde göras till föremål för betraktande. Genom detta skapades också en viss typ av åskådarposition där kriget liksom teatern ramades in som ett skådespel möjligt att betrakta från omgivningarna. Medan de högre befälen under Krimkrigets större fältslag följde skeendet med kikare från omgivande kullar, erbjöds de illustrerade tidningarnas läsare en tvådimensionell motsvarighet i panoramats form. De engelska truppernas anfall mot de ryska positionerna på höjderna vid Alma i september 1854 beskrevs också i estetiska termer. Anfallet *såg* bra ut. Decennier efter slaget mindes general Earle att detta "var det sista slaget av den gamla ordningen. Vi gick i strid i all vår prakt med böljande färger och spelande band". Bataljframställningar hade funnits i sekler. Keller konstaterar dock att "ångtransporter, pressreportage, turism och modernare former av kulturell konsumtion gjorde att traditionell visuell symbolik fick nytt liv och gjorde det möjligt att skapa krigsskildringar i en aldrig tidigare skådad och tekniskt förbättrad omfattning".⁶¹

Inför sammandrabbningen vid Alma berättas det hur den ryske befälhavaren furst Menschikoff, förvissad om en storslagen rysk seger, hade bjudit in 30 unga kvinnor ur Sevastopols societet för att bevittna slaget från de omgivande kullarna. Enligt ett vittne lär han också ha uppfört en läktare i trä för att förbättra deras utsikt. Menschikoff mörknade när damerna blev överförtjusta av de engelska truppernas framträdande i klara röda färger.⁶² Från det amerikanska inbördeskriget finns liknande berättelser. Vid ett av de första slagen, slaget vid Bull Run sommaren 1861, hade ämbetsmän, politiker och andra ur Washingtons uppburna klasser begivit sig till kullarna som omgav slagfältet för att inta picknick och betrakta det storslagna skådespelet. Den konfedererade arméns genombrott ledde dock till att nordstatstrupperna flydde i panik och i den oordnade reträtten blev civilisterna en del. Vid båda tillfällena mötte kriget som skådespel och teater dess mer krassa realiteter. Föreställningen om kriget som överblickbart skådespel var något 1850- och 1860-talens

illustrerade press bidrog till att skapa, inte minst genom vissa av sina bildframställningar.⁶³

För dem som efter provnumret valde att teckna en prenumeration medföljde med *Illustrerad Tidnings* fjärde nummer ”såsom bihang en större karta framställande: De allierade härarnas ställningar framför Sebastopol jemte ryssarnas försvarsverk efter en af franska krigsdepartementet utgifven karta”.⁶⁴ Detta inskräpte än tydligare att tidningens rapportering syftade till att framställa en åskådlig och begriplig översikt över krigsteatern, ”verldens blickar fick ju inte grumlas”. Samma karta följde med *Aftonbladet* som bihang den 24 januari 1855. Den hugade hade också möjlighet att inhandla kartan i bokhandeln för en riksdaler banko.⁶⁵ Kartan var 67 centimeter bred och 49 centimeter hög och utformad i skala 1:40 000. I bihangets högra nederkant återfanns 111 förklarande punkter. Den intresserade hade sålunda alla möjligheter att skapa sig en god uppfattning om belägringens geografi och truppförhållanden.

Karta över Krim. *Illustrerad Tidning*, nr 13, 1855.

För att ge läsarna möjlighet att fortlöpande följa de olika härarnas rörelser och aktuella ställningar gjordes på sista sidan i nummer 13 reklam för kommande nummers "specialkarta över Krim". Kartan täckte en helsida, det vill säga 24 gånger 35 centimeter, och kommenterades med en helsidestext. I texten diskuterades inledningsvis taktiska förhållanden och att erövringen av Sevastopol krävde att ryssarna först "besegrats på det öppna fältet". Istället för att "gripa strategerna i yrket" och spekulera "öfver blotta möjligheter", konstaterade skribenten att tidningen gör "våra läsare en bättre tjänst med att bifoga vår karta en kort skildring" av Krims natur. På detta följde sedan en topografisk redogörelse där bland annat olika vägars strategiska betydelse lyftes fram. Genom samspelet mellan text och karta gavs läsarna en möjlighet att skapa sig en rikare bild av den plats "som inom kort i större utsträckning, torde bli scenen för krigets allvarsamma lek".⁶⁶

Genom kartor och panoramiska översikter föreslogs också vissa strategier för hur kriget visuellt kunde förstås. I tidningens tjugotredje nummer stod det att läsa *hur* kartorna och översikterna skulle användas.

Sedan vi sednast redogjorde för de ryska verkens utseende, ha de undergått stora och många förändringar. Det torde derföre ej vara ur vägen att ännu en gång före den afgörande stormningen genomvandra den södra linien med våra läsare. Den af oss som bihang till N:o 4 meddelade kartan kan dervid begagnas till ledning och läsaren sjelf kan med pennan göra de förändringar och tillägg som under året blifvit gjorda i dessa verks utseende.⁶⁷

Uppmaningen till läsarna att med pennan i hand följa trupprörelserna inskräpte bilden av kriget som ett skådespel; denna syn på kriget underströks av ordet "krigsteatern". I citatet finns också ett explicit adresserande av hur publiken förväntades använda *Illustrerad Tidning* som nyhetsmedium. Genom de texter som fortlöpande skildrade belägringen av Sevastopol kunde läsaren inhämta detaljer kring förband, personer, truppstorlek, förflyttningar och en rad andra fakta, och i samverkan med panoramabilderna tycktes syftet vara att göra kriget greppbart och begripligt för läsarna. Tidningen framställde sig därigenom ännu en gång som en medieform som gav läsaren möjligheten att skapa överblick över det storskaliga krigets kaotiska förlopp.

Panoramiska bilder och kartor syftade även till att skapa en känsla av kontroll, vilket inte minst var viktigt för just ett England i krig. Tricia Depue konstaterar i "*Speaking to the eye*", som utkom 2005, att de pano-

ramiska bilderna i *Illustrated London News* ”bidrog till en känsla av ordning, kontroll, och till förväntningar om en snabb brittisk seger”.⁶⁸ De panoramiska bilderna stärkte läsarnas föreställningar om att de allierade trupperna gjorde stora framsteg på Krim. Sevastopol framställdes som helt eller delvis omringat av allierade trupper till sjöss och på land; vilket inte minst gällde översiktsbilden i provnumret av *Illustrerad Tidning*. I representationer som denna och andra osynliggjorde fågelperspektivet enskilda soldaters svåra upplevelser i skyttegravarna eller ombord på skeppen.⁶⁹

Perspektivet förstärktes i *Illustrated London News* genom att personer med teleskop placerades i panoramabildernas förgrund. Läsarna såg dock sällan bilderna genom teleskopet. För att uppväga avsaknaden av denna ”teleskopiska blick” framställdes själva tidningen som ett optiskt instrument ”genom vilket krigets fakta avslöjades för läsarna”. På en av vinjetterna var titeln placerad ovanför en kikare som framställde två bilder: en av Konstantinopel och en av Sevastopol. Den första skildrade krigets historia, den andra den pågående kampanjen. De båda linserna fördes samman av den turkiska halvmånen. Denna framställning tycktes ge vid handen att tidningen så att säga kunde zooma in varhelst den önskade. Depue konstaterar: ”*ILN* representerade här sig själv som ett visuellt medieringsverktyg med förmågan att överföra krigets scener till läsarnas hem; läsarna antogs inte behöva teleskop eller andra optiska hjälpmedel eftersom *ILN* tillhandahöll dessa funktioner.”⁷⁰ Talet om världens blickar rymde sin egen optiska metaforik.

Medieystemets berättelser

Den illustrerade pressen skapade framställningsmöjligheter som var mer mångfacetterade än de textdominerade dagstidningarna. Jämsides med panoramiska översiktsbilder och kartor fanns också porträtt och andra bildframställningar. Tillsammans med texter bidrog dessa framställningar till att gestalta olika berättelser och budskap. Kampen mellan civilisation och barbari var en av dessa centrala berättelser. I det följande visas hur den illustrerade pressen framställde denna motsättning som i hög grad fungerade som en legitimeringsgrund för kriget och som också gjorde att vissa kretsar i Sverige förespråkade ett svenskt deltagande i kriget.

Första sidan av *Illustrerad Tidnings* sjätte nummer pryddes av ett porträtt av den franske divisionsgeneralen Bosquet. I texten kunde man bland annat ta del av följande:

I friskt minne är ännu, huru denna general, när hans division förledet år förlades till Warnä, förvandlade detta näste för äkta turkisk osnygg-
het och dess säkra följeslagare pesten till en europeisk stad med trottoar-
er och springbrunnar, hur han till de goda muselmännens bestörtning
lät skölja gatorna, anställde razzior på de skaror af hundar och svin som
nästan i vildt tillstånd genomströfvade dem, bröt upp fönster på husen,
samt slutligen sprängde undan ett helt kvarter för att leda in en frisk
luftström från havet.⁷¹

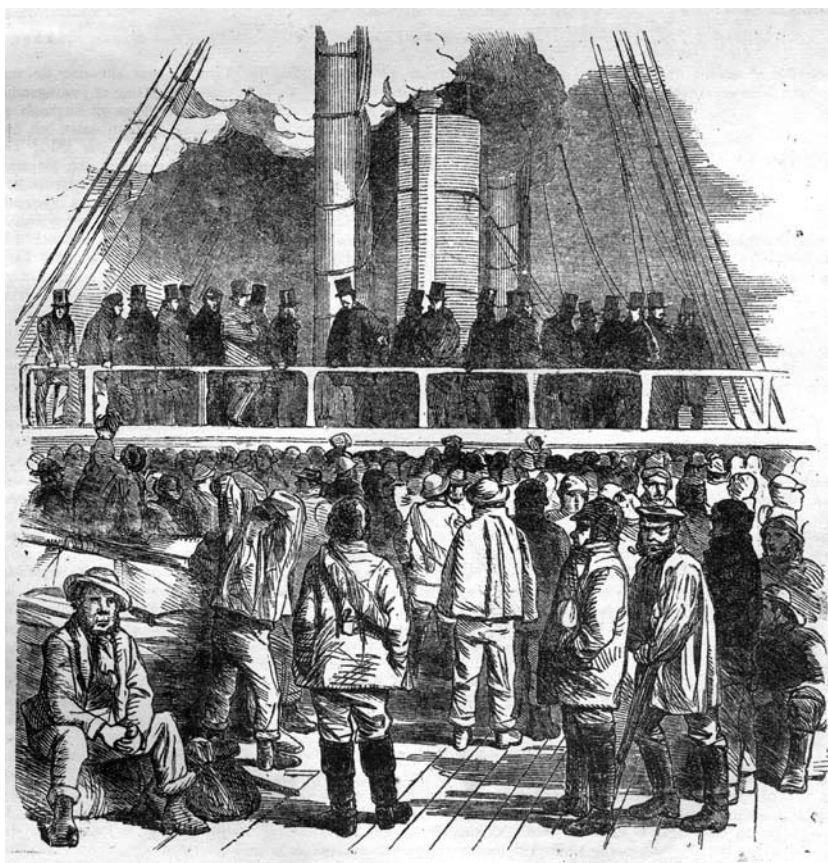
Om Bosquet i sin gärning representerade civilisation och framsteg, ut-
märktes hans "privatperson" av en oböjlig "rättskaffenhet" och "det ädla
tänkesätt, som vi beundra hos Plutarchs hjältar".⁷² Genom dessa ord
framställdes han som såväl en framtidens man som en personlighet ut-
märkt av klassiska dygder. I sjätte numret berättades också att en maka-
damiserad väg med diken på ömse sidor och med vattentrummor utlag-
da på vissa ställen mellan Kamieschviken, där den franska armén hade
sin försörjningshamn, och Canroberts högkvarter (en sträcka på sex, sju
engelska mil) nästan färdigstälts.

Om fransmännen sanerade städer och förbättrade vägar, lät engels-
männen bygga en järnväg från Balaklava till det engelska lägret utanför
Sevastopol. I *Illustrerad Tidning* konstaterades:

Nyare tidens yppersta uppfinning, järnvägen, skall träda i krigets ome-
delbara tjänst, och liksom ångan tillförener under detta krig låtit oss
skåda saker utförda, hvartill historien icke eger några motstycken att
uppvisa, så skola vi säkerligen genom den nu ifrågavarande åtgärden få
bevitna nya underverk såsom följer af vetenskapernas och industri-
ens framsteg.⁷³

Engelska rallare, omtalade som särskilt rutinerade, avbildades också i
tidningen. Engelsmännen tog också telegrafen till Krim. I tredje numret
berättades att engelsmännen var i färd med att skicka tråden till en tele-
graf för att upprätta en förbindelse mellan Balaklava och Warnä 60 mil
därifrån: "Åter en ny vetenskapernas inblandning uti den vilda bardale-
ken."⁷⁴ Telegrafen uppfördes mycket snabbt av firman Newall & Co, vil-
ket också omnämndes några nummer senare.⁷⁵

I sin bok *Framing the Victorians* från 1998 menar Jennifer Green-Lewis
att Krimkriget och dess bakgrund beskrivits på många olika sätt, men en
sak som de flesta bedömare är eniga om är att det rörde sig om ett kolo-
nialt krig.⁷⁶ Det koloniala kom dock inte bara till uttryck, framställdes,

Navvies – de engelska järnvägsarbetare som byggde järnvägen mellan Balaklava och britternas positioner utanför Sevastopol. *Illustrerad Tidning*, nr 4, 1855.

formulerades och i förlängningen konstruerades i sättet på vilket utrikespolitik organiserades, diplomati praktiserades och krig fördes, utan i hög grad också i en rad kulturproducerande praktiker som lyfte fram den vetenskapliga, tekniska och samhällsorganisatoriska överlägsenhet väst representerade. I skildringen av general Bosquets agerande liksom i väg- och järnvägsbyggena formulerades och framställdes genom illustrationer och text en civilisatorisk agenda där västvärlden representerade det upplysta framsteget och den förnuftiga kulturen. Under hela 1800-talet fungerade detta som en legitimeringsgrund för koloniala projekt runt om i världen.⁷⁷ Cirkulationen av kolonialt orienterade framställningar i text och bild var intimt sammanvävd med de tekniska landvinningarna inom 1850-talets mediesystem där makadamiserade vägar, järnväg och

telegraf utgjorde systemföresättningar. Dessa landvinningar blev i sig till nyheter i flera av samtidens medieformer och utgjorde föresättningar för den typ av rapportering som exempelvis *Illustrerad Tidning* bedrev.

Polariseringen mellan civilisation och barbari började cirkulera i den engelska pressen efter att ryssarna hade anfällt den osmanska flottan i Sinope. År 1855, i skildringen *The campaign in the Crimea*, kallade George Brackenbury slaget en "avskryvård slakt". I början av 1854 beskrevs ryssarna i *Illustrated London News* som "barbarer" som i "blodtörstiga svärmar hotade inte bara Europa utan också Civilisationen".⁷⁸ Detta drama, att civilisationen hotades av barbariet, formulerades även i svenska medier.

I nummer 21 av *Illustrerad Tidning* saxades en text ur *Illustrated London News* där skribenten fastslog att kriget bröt ut för att det "barbariska Ryssland anföll det barbariska Turkiet, som det trodde sjukt och döende, och mängden af det barbariska Europas stater förblefvo åskådare [...] Frankrike och England voro de enda som häfdade Europas rätt att kalla sig en samling civiliserade samhällen". Några nummer tidigare konstaterades att de västeuropeiska staterna genom kriget hade möjligheten att trygga den europeiska civilisationen "mot den all andlig utveckling förqväfvande öfversvämning, hvarmed den hotas af de asiatiska horder, som fått fast fot uti nordöstra delen af vår verldsdel".⁷⁹

Civilisationens kamp mot barbariet utvecklades i en annan text, också saxad ur *Illustrated London News*, men denna gång publicerad i *Göteborgs nyare Handels- och Sjöfarts-Tidning* dagarna före jul 1854. Här beskrevs kriget som att England och Frankrike kämpade för sanning och rättvisa, och i förlängningen civilisationen, medan Ryssland "strider för att försvara lögnen, orättfärdigheten och inkräktningsanspråk, hvilka, om de hade framgång, skulle störta civilisationen och föra Europa århundraden tillbaka."⁸⁰ I dessa exempel, liksom i de engelska, framställdes ett tydligt symboliskt gränsdragande mellan västerlandet och österlandet, mellan occident och orient, mellan civilisation och barbari. Som Michèle Martin visat kan man ta dessa skrifter till hjälp för att förstå illustrationernas roll för historiska förändringar av nationalismen och föreställningar om ett *vi* som står mot ett *de andra*.⁸¹

I nummer 24 hade det ryska "barbariet" förlagts betydligt närmare Sveriges gränser. Sommaren och hösten 1854 blev Östersjön och de befästningar som fanns på olika håll föremål för stridigheter. I augusti hade engelsk flotta och fransk trupp erövrat och förstört Bomarsunds fästning på Åland. Under våren 1855 berättade *Illustrerad Tidning* att från Östersjön kom endast rapporter om "rekognosceringar och skärmytslingar". I

Hangöaffären – "onda" ryssar som ligger och lurpassar, *Illustrerad Tidning*, nr 27, 1855.

artikeln lyftes dock den så kallade Hangöaffären fram. Den 24 maj 1855 rapporterades till ett ryskt förband att engelsmän var i färd med att landstiga vid Hangö. Ryssarna lade sig i bakhåll, tillfångatog de engelsmän som landstigit och uppmanade de som var kvar i båtarna och lägga ner sina vapen. När engelsmännen inte gjorde detta öppnade ryssarna eld. I västerländska medier sågs detta som ett flagrant övergrepp. I *Illustrerad Tidning* konstaterades att ryssarna här visade sig vara "värdiga" arvtagare till "de barbarer, som vid sitt intrång i Finland på 1400-talet trädde qvinor och barn på sina spjut och stekte dem vid sakta glöd." Händelser som Hangöaffären bevisade det nödvändiga i att alla civiliserade nationer slöt sig samman i ett "korståg mot det ryska barbariet".⁸²

Avslutning

Även om Sverige inte medverkade som en av de stridande parterna i Krimkriget, blev konflikten under de år den pågick föremål för ett stort intresse i samtidens svenska medier. Vid tiden för krigsutbrottet 1853 hade trycktekniska framsteg gjort det möjligt att såväl producera illustrationer som att mångfaldiga och sälja illustrerade tidningar till ett bil-

ligare pris än tidigare. Det xylografiska övertrycket gjorde det möjligt att smidigt och billigt överföra bilder från de stora engelska, franska och tyska illustrerade bladen. Det är mot denna bakgrund *Illustrerad Tidning* etablerades 1855, och den blev därigenom den första tidningen i sitt slag i Stockholm. Huvudstadens mediekonsumenter hade under pågående krig möjlighet att informera sig om händelserna på Krim genom en tämligen mångfacetterad medieflora. Jämsides med ett flertal dagstidningar och *Illustrerad Tidning* presenterades kriget genom böcker, olika specialtryck, årskalendrar, kartor och gravyrer. Genom mer efemära medieformer som reliefer och panoramor visualiserades kriget för Stockholmspubliken. I flera fall fungerade säkerligen dessa former som ett komplement till de framställningar som återfanns i *Illustrerad Tidning*. På detta sätt blir det möjligt att historiskt argumentera för att olika medieformer samspelade med varandra inom ramen för ett övergripande mediesystem.

Det mediesystem som möjliggjorde rapporteringen och visualiseringen av Krimkriget utgjordes inte bara av olika medieformer utan i lika hög grad av faktiska kommunikationsteknologier som ångbåtstrafik, järnväg och telegraf. Tekniken var dock inte bara en förutsättning för det mediesystem som gjorde Krimkriget till sin samtids största mediehändelse, den återfanns också skildrad i såväl dagstidningarnas artiklar som den illustrerade pressens bilder.

I rapporteringen kring Krimkriget tillhandahöll det illustrerade veckobladet en medierad "blick" på krigets händelser och utveckling. Denna blick, som i hög grad handlade om överblick, skapades i ett dynamiskt växelspel mellan panoramiska översiktbilder och beskrivande texter. Till sammans med kartor och andra typer av bildmässiga skildringar från Krim gav panoramorna kriget en rumslig gestaltning. Mediesystemets nya tekniker innebar att dessa framställningar kunde konsumeras av en bredare publik än i samband med exempelvis Napoleonkrigen. Den illustrerade tidningens panoramaskildringar av olika fältslag skilde sig inte så mycket från det generalerna såg i sina kikare på de kullar från vilka de ledde striderna. Distanzen i de båda seendepositionerna skapade en känsla av överblick och överskådlighet och i det krigförande England också en upplevelse av kontroll och att en engelsk seger var nära förstående.

Sammantaget står det klart att Krimkriget kan beskrivas som det första mediekriget i en bredare offentlig bemärkelse. På Krimhalvön konfronterades en gammal värld med en modern. Den engelska arméns interna hierarkier och bördskultur utgjorde något helt annat än de organisationer som upprättade telegrafförbindelser och drog järnväg. Det mediesystem det är möjligt studera genom Krimkriget hade framtiden

för sig, och att medieinstitutioner fortfarande, implicit eller explicit, menar att de tillhandahåller en blick på vad som sker runt om i världen inför en publik de säger sig representera torde vara en truism.

NOTER

- 1 Det var emellertid inte Ålund utan Per Erik Svedbom som kom att axla redaktörsansvaret för tidningen. Se Eric Johannesson, *Den läsande familjen: Familjetidskriften i Sverige 1850–1880* (Stockholm: Nordiska museet, 1980), 79. "Anmälan och profblad", *Illustrerad Tidning* 9/12 1854.
- 2 "Anmälan och profblad", *Illustrerad Tidning* 9/12 1854. Såväl provnumret som de första årgångarna av *Illustrerad Tidning* saknade paginering.
- 3 Eric Johannesson, "Med det nya på väg (1858–1880)", *Den svenska pressens historia*, II, *Åren då allting hände (1830–1897)*, red. Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (Stockholm: Ekerlid, 2001), 206.
- 4 För en diskussion av ett bredare mediebegrepp se exempelvis Anders Ekström, Solveig Jülich & Pelle Snickars, "Inledning: I mediearkivet", 1897: *Mediehistorier kring Stockholmsutställningen*, red. Ekström, Jülich & Snickars (Stockholm: SLBA, 2006), 17, och Magnus Rodell, "Medier och materiell kultur: Vitryska städer, värmländska skansar och den rumsliga vändningen", *Mediernas kulturhistoria*, red. Solveig Jülich, Patrik Lundell & Pelle Snickars (Stockholm: SLBA, 2008), 275f.
- 5 Denis Judd, *The Crimean war* (London: Hart-Davis, MacGibbon, 1975), 7.
- 6 Se exempelvis Christopher J. Gill & Gillian C. Gill, "Nightingale in Scutari: Her legacy reexamined", *Clinical Infectious Diseases*, vol. 40, 2005, 1799–1805. Scutari är nuvarande Üsküdar.
- 7 Marta Hirn, *Från Bomarsund till Sveaborg: Kriget 1854–1855* (Helsingfors: Holger Schildts Förlag, 1956), 17f.
- 8 Rubert Furneauxs biografi från 1944 har den i sammanhanget illustrativa titeln *The first war correspondent: William Howard Russell of the Times*. Att Roger Fenton skulle varit den förste krigsfotografen avfärdas av Clive Ponting i *The Crimean war: The truth behind the myth* (London: Chatto & Windus, 2004), xi, som lyfter fram Karl Baptist von Szathmari och dennes fotografier av Donaukampanjen 1853, vilka visades på världsutställningen i Paris 1855.
- 9 Ulrich Keller, *The ultimate spectacle: A visual history of the Crimean war* (Australien: Gordon and Breach Publishers, 2001), ix.
- 10 Jämför exempelvis Keller, 27.
- 11 Se exempelvis Michèle Martin, *Images at war: Illustrated periodicals and constructed nations* (Toronto: University of Toronto Press, 2006), 13, och Alan Palmer, *The banner of battle: The story of the Crimean war* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1987), xi.
- 12 "Anmälan och provblad", *Illustrerad Tidning* 9/12 1854. Ett liknande påståen-

de återfinns i exempelvis *Götheborgs nyare Handels- och Sjöfarts-Tidning* 20/12 1854, där *Illustrated London News* beskrivs som "sannolikt världens mest spridda tidning". Ulrich Keller konstaterar att *Illustrated London News* i slutet av 1854 hade en upplaga på 130 000 exemplar och utifrån antagandet att varje nummer lästes av en hel familj hade tidningen en miljon läsare. Keller hämtar denna uppgift från *Illustrated London News* 23/12 1854. Se Keller, 77, 265.

- 13 Inom militär- och diplomatihistorien har Krimkriget blivit föremål för en omfattande forskning, alltifrån Albert W. Kinglakes åttabandsverk *The invasion of the Crimea* (1863–1887) och den ofta omnämnda David Wetzels *The Crimean war: A diplomatic history* (New York: Columbia University Press, 1985), till engelska National Army Museums ambitiösa utställning år 2003 som bland annat resulterade i boken *The National Army Museum book of the Crimean war: The untold stories* (London: Pan Macmillan, 2004) författad av Alastair Massie. Mediehistoriskt är det framför allt dagspressens textmässiga bevakning som stått i fokus. Här blir exempelvis titeln på historikern Sven Erikssons avhandling symptomatisk: *Svensk diplomati och tidningspress under Krimkriget* (Stockholm: Norstedt, 1939). Empiriskt är detta en såväl imponerande som väl genomförd studie. Den långa frånvaron av genomförda historiska analyser av ett visuellt material gäller även betydligt mer sentida konflikter. I sin bok *War and photography: A cultural history* (London: Routledge, 1997) betonar Carolina Brothers att sätten på vilka pressfotografiet nyttjades av olika kontrahenter under spanska inbördeskriget nästan inte alls hade studerats tidigare.
- 14 Martin, 7.
- 15 Keller, x.
- 16 Kultur- och meningsproduktionen under de båda världskrigen har undersökts av exempelvis Nuala C. Johnson, *Ireland, the Great War, and the geography of remembrance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003); Lisa A. Kirschenbaum, *The legacy of the siege of Leningrad, 1941–1945: Myths, memories, and monuments* (New York: Cambridge University Press, 2006), och Sonya O. Rose, *Which people's war? National identity and citizenship in wartime Britain 1939–1945* (Oxford: Oxford University Press, 2003).
- 17 Keller, x.
- 18 Beteckningen Krimkriget kan i vissa avseenden vara lite missvisande då krigets geografiska utsträckning var betydligt mer omfattande. Ponting inskräpper också att konflikten i samtiden benämndes "det ryska kriget" eller "det stora kriget med Ryssland". Benämningen Krimkriget kom successivt i omlopp mot slutet av 1800-talet. Ibid., vii.
- 19 Forskningen kring Krimkriget är som konstaterats ovan mycket omfattande. Bland nyare arbeten behandlas det här aktuella temat i exempelvis John Sweetman, *The Crimean war* (Oxford: Osprey Publishing, 2001); Winfried Baumgart, *The Crimean war 1853–1856* (London: Arnold Publishers, 1999); Trevor Royle, *Crimea: The great Crimean war 1854–1856* (London: Little, Brown and Company, 1999); Ponting; Robert D. Edgerton, *Death or glory: The legacy of the Crimean*

- war (Oxford: Westview Press, 1999); och Andrew Lambert & Stephen Badsey, *The Crimean war* (Stroud: Alan Sutton, 1994).
- 20 Ponting, 85.
 - 21 Lena Johannesson konstaterar i *Xylografi och pressbild: Bidrag till trägravvyrens och den svenska bildjournalistikens historia* (Stockholm: Nordiska museet, 1982), att *Illustrerad Söndagsmagasin* som började ges ut i Göteborg "var Sveriges första tidning av *Illustrated London News*' typ", 153.
 - 22 Ibid.
 - 23 Ibid., 43. I huvudstaden och på annat håll hade den läsande allmänheten kunnat möta xylografiskt material i den av Per Adolf Granberg år 1817 anonymt publicerade *Svenska djurens historia, med figurer, skurke i träd*. Knappt 20 år senare, 1836, utkom första numret av *Lördags-Magasinet*, modellerad utifrån det engelska familjemagasinet *Penny Magazine* som hade börjat ges ut 1832. Se Lena Johannesson, 109, 116–121, 131.
 - 24 "Anmälan och provblad", *Illustrerad Tidning* 9/12 1854.
 - 25 Lena Johannesson, 238.
 - 26 Eric Johannesson, 79.
 - 27 "Anmälan och provblad", *Illustrerad Tidning* 9/12 1854.
 - 28 Här är det illustrationer av lite mer omfattande karaktär som tagits i beaktande, därav de ungefärliga angivelserna.
 - 29 Dag Nordmark, "Liberalernas segertåg (1830–1858)", *Den svenska pressens historia*, II, *Åren då allting hände (1830–1897)*, red. Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (Stockholm: Ekerlid, 2001), 101.
 - 30 Elisabeth Sandlund, "Landsortspress under 1800-talets första hälft", *Ständigt dessa landsortstidningar*, red. Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (Göteborg: Nordicom, 1998), 65. I den radikalliberala göteborgstidningen *Phoenix* listades 1842 57 landsortstidningar och deras politiska tillhörighet. Se vidare Patrik Lundell, *Pressen i provinsen: Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850* (Lund: Nordic Academic Press, 2002), 245–247.
 - 31 Dessa medieformer har blivit föremål för forskning i varierande utsträckning. Årskalendern *Svea* har exempelvis studerats ingående av Gundel Söderholm i *Svea: En litterär kalender 1844–1900* (Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi, 2007).
 - 32 För diskussioner av specifika medielandskap, se exempelvis Magnus Rodell, "Fallna soldater och fortifikationen i vildmarken: Det ryska hotet och medielandskapet kring 1900", *Berättande i olika medier*, red. Leif Dahlberg & Pelle Snickars (Stockholm: Statens ljud och bildarkiv, 2008), 94–100, och Johan Jarlbrink, *Det våras för journalisten: Symboler och handlingsmönster för den svenska pressens medarbetare från 1870-tal till 1930-tal* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 2009), 10–14.
 - 33 Annons, *Aftonbladet* 10/11 1854. Denna annons återfanns också den 11 och den 13 november.
 - 34 Annons, *Aftonbladet* 5/12 1854 och 7/12 1854. Den 19, 21 och 23 december annonserade konditor Bähr på nytt i *Aftonbladet*: "Sebastopols belägring,

- Tillika med krigsteatern på halfön Krim m.m., förevisas alla dagar från kl. 10 f.m. till ½ 10 e.m.". Se även *Stockholms Dagblad* 6/12 och 7/12 1854.
- 35 Annons, *Aftonbladet* 4/10 1854. Se även annons *Stockholms Dagblad* 7/10 och 10/10 1854.
 - 36 Not utgår.
 - 37 Annons, *Aftonbladet* 28/12 1854. Annonsen återfanns också den 30 december.
 - 38 Annons, *Aftonbladet* 11/1 1855.
 - 39 Annons, *Aftonbladet* 8/12 och 14/12 1854; annons, *Aftonbladet* 8/1 och 11/1 1855.
 - 40 Båda citaten från Hirn, 60.
 - 41 I *Götheborgs nyare Handels- och Sjöfarts-Tidning* återfanns den 7 december samma panoramiska översiktsbild av belägringen av Sevastopol som publicerades i provnumret av *Illustrerad Tidning*.
 - 42 "Utrikes Nyheter", *Götheborgs nyare Handels- och Sjöfarts-Tidning* 3/2 1855.
 - 43 Notis, *Aftonbladet* 10/11 1854.
 - 44 "Utrikes", *Aftonbladet* 11/10 1854.
 - 45 Jarlbrink, 170, se även 74–76.
 - 46 Dessa fem bilder i *Illustrerad Tidning*, nr 15, 1855, var 1) "Sårade engelska krigares återkomst från Krim", 2) "Panamajernvägen. Hamnen vid Aspinwall", 3) "Panamajernvägen. Stationen Culebra", 4) "Drottning Viktorias besök på Östersjöflottan utanför Portsmouth den 15 sistlidne Mars" och 5) "Amerikanska klipperskeppet 'Great Republic'". Av dessa hade bilderna 2, 4 och 5 hämtats från *Illustrated London News*. Bild 4 var från 1855, nr 733, 285, och bilderna 2 och 5 från 1855, nr 734, 289, 292.
 - 47 Se Jonas Harvard, "Modernitetens depescher? Telegrafen och den norrländska pressens tidshorisonter 1850–1870", *Presshistorisk årsbok* 2007, 27–47, samt dennes bidrag i föreliggande antologi.
 - 48 Notis, *Götheborgs nyare Handels- och Sjöfarts-Tidning* 4/12 1854.
 - 49 "Utrikes Nyheter", *Götheborgs nyare Handels- och Sjöfarts-Tidning* 16/1 1855.
 - 50 "Utrikes Nyheter", *Götheborgs nyare Handels- och Sjöfarts-Tidning* 25/4 1855.
 - 51 "Återblick", *Illustrerad Tidning*, nr 6, 1855.
 - 52 "Återblick", *Illustrerad Tidning*, nr 12, 1855.
 - 53 För offentliga modellförevisanden och panoramor se Keller, 55–70.
 - 54 "Sebastopols fästningsverk och de allierades belägringsarbeten", *Illustrerad Tidning* 9/12 1854.
 - 55 Jämför Keller, 31, och Julie F. Codell, "Introduction: Imperial co-histories and the British and colonial press", *Imperial co-histories: National identities and the British and colonial press*, red. Codell (London: Associated University Presses, 2003), 16.
 - 56 Lena Johansson, 238.
 - 57 "The Siege of Sebastopol – General View", *Illustrated London News*, nr 713, 1854, 509.
 - 58 Hur denna teknik fungerade berättade *Illustrerad nyaste Söndags-Magasin* om

- i en artikel hösten 1854: "Lithografen Nr C. Petersens uppfinning", 1855, nr 45, 586f.
- 59 Anders Ekström, "Det vertikala arkivet: Om översiktsmedier och historiska svindelskänslor", Ekström, Jülich & Snickars, red., 284f.
 - 60 Anders Ekström, "Konsten att se ett landskapspanorama: Om åskådningspedagogik och exemplarisk realism under 1800-talet", Martin Bergström, Frans Lundgren & Anders Ekström, *Publika kulturer: Att tilltala allmänheten, 1700–1900: En inledning* (Uppsala: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 2000), 133.
 - 61 Keller, 1f, 4. Citatet från sidan 4.
 - 62 Keller, 12.
 - 63 James McPherson, *Battle cry of freedom: The American civil war* (1988; London: Penguin Group, 1990), 344f; David J. Eicher, *The darkest night: A military history of the civil war* (New York: Simon & Schuster Paperbacks, 2006), 98f.
 - 64 *Illustrerad Tidning*, nr 4, 1855.
 - 65 Annon, *Aftonbladet* 26/1 1855.
 - 66 "Krim", *Illustrerad Tidning*, nr 14, 1855.
 - 67 "Ryssarnes södra befäsningslinia vid Sebastopol", *Illustrerad Tidning*, nr 23, 1855.
 - 68 Tricia Depue, "Speaking to the eye": *Exhibitionary representation and the Illustrated London News*, opublicerad avh., University of Victoria, Kanada, 2005, 203.
 - 69 Ibid., 205f.
 - 70 Ibid., 207f. Tidigare citat från sidorna 206 och 207.
 - 71 "General Bosquet", *Illustrerad Tidning*, nr 6, 1855.
 - 72 Ibid. Porträttet och stora delar av texten var hämtad från *Illustrirte Zeitung*, nr 596, 1854, 357.
 - 73 "Återblick", *Illustrerad Tidning*, nr 2, 1855.
 - 74 "Återblick", *Illustrerad Tidning*, nr 3, 1855.
 - 75 *Illustrerad Tidning*, nr 6, 1855.
 - 76 Jennifer Green-Lewis, *Framing the Victorians: Photography and the culture of realism* (London: Cornell University Press, 1998), 105.
 - 77 Jämför Codell, 20.
 - 78 Båda citerade i Depue, 198.
 - 79 "Återblick", *Illustrerad Tidning*, nr 15, 1855.
 - 80 "De allierades pligter mot sig sjelfva och mot Europa", *Götheborgs nyare Handels- och Sjöfarts-Tidning* 20/12 1854.
 - 81 Martin, 8.
 - 82 "Återblick", *Illustrerad Tidning*, nr 26, 1855.

Litteratur

- Abelius, Hans, *Det självpåtagna uppdraget: En undersökning av medborgarprojektet kring tidningen Östgötha Correspondenten 1840–1870* (Göteborg: Historiska institutionen, 2007).
- Abercombie, Nicholas, & Brian Longhurst, *The Penguin dictionary of media studies* (London: Penguin, 2007).
- Ahlberger, Christer, & Pia Lundqvist, red., *Varans vägar och världar: Handel och konsumtion i Skandinavien ca 1600–1900* (Göteborg: Historiska institutionen, 2007).
- Ahnfelt, Arvid, *Sveriges firmor och män inom handel, industri och konst jemte en del finska firmor: Handbok för kommersiella upplysningar, affärshistoriker och biografiska skildringar jemte en kort beskrivning öfver Stockholm och Göteborg med uppgifter om dessa städers uppkomst och utveckling m.m.* (Stockholm: Sunesons, 1886).
- Albano, Caterina, "Displaying lives: The narrative of objects in biographical exhibitions", *Museum and Society*, nr 5, 2007.
- Altick, Robert D., *The English common reader: A social history of the mass reading public, 1800–1900* (1957; Columbus: Ohio State University Press, 1998).
- Anderson, Benedict, *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (1983; London: Verso, 1991).
- Andrén, Victor, & Georg Nordensvan, *Från Stockholms teatrar: Några bilder* (Stockholm: Geber, 1889).
- Bacot, Jean-Pierre, *La presse illustrée au XIXe siècle: Une histoire oubliée* (Limoges: Presses universitaires de Limoges, 2005).

- Baer, Marc, "Political dinners in Whig, Radical and Tory Westminster, 1780–1880", *Parliamentary History*, vol. 24, nr S1, 2005.
- Baker, Thomas N., *Sentiment and celebrity: Nathaniel Parker Willis and the trials of literary fame* (Oxford/New York: Oxford University Press, 1999).
- Bakhtin, Michail, *Rabelais och skrattets historia* (Uddevalla: Anthropos, 1986).
- Barker, Chris, *Cultural studies: Theory and practice* (London: Sage, 2008).
- Barnhurst, Kevin G., & John Nerone, *The form of news: A history* (New York: Guilford Press, 2001).
- Bastiansen, Henrik G., & Hans Fredrik Dahl, *Norsk mediehistorie* (Oslo: Universitetsforlaget, 2003).
- Bastiansen, Henrik G., "Media history and the study of media systems", *Media History*, vol. 14, nr 1, 2008.
- Baumgart, Winfried, *The Crimean war 1853–1856* (London: Arnold Publishers, 1999).
- Beckman, Svante, *Utvecklingens hjältar: Om den innovativa individen i samhällstänkandet* (Stockholm: Carlsson, 1990).
- Beer, Arnold S. de, & John C. Merrill, *Global journalism: Topical issues and media systems* (1983; Boston: Pearson, 2004).
- Benjamin, Walter, "Konstverket i reproduktionsåldern", *Litteratursociologi: Texter om litteratur och samhälle*, red. Lars Furuland & Johan Svedjedal (Lund: Studentlitteratur, 1997).
- Bennich-Björkman, Bo, *Författaren i ämbetet: Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1970).
- Bergman, Bosse, *Handelsplats, shopping, stadsliv: En historik om butikformer, säljritualer och det moderna stadslivets trivialisering* (Stockholms: Symposium, 2003).
- Bergström, Martin, Anders Ekström & Frans Lundgren, *Publika kulturer: Att tilltala allmänheten, 1700–1900: En inledning* (Uppsala: Uppsala universitet, 2000).
- Berstein, Carlos, Darío Paez & José Luis González, "Rituals, social sharing, silence, emotions and collective memory claims", *Psicothema*, vol. 12, 2000.
- Bjurström, Erling, & Lars Lilliestam, "Musik gör det goda godare: Musik, ljud och röster i TV-reklam", *Filmhäftet*, nr 4, 1994.
- Bjurström, Erling, & Lars Lilliestam, *Sälj det i toner: Om musik i TV-reklam* (Stockholm: Konsumentverket, 1993).
- Björklund, Tom, *Reklamen i svensk marknad 1920–1965: En ekonomisk-historisk återblick på marknadsförings- och reklamutvecklingen efter första världskriget* (Stockholm: Norstedt & Söner, 1967).

- Björkman, Margareta, "Läsning för nytta och nöje: Något om gamla och nya läsvanor", *Historiska och litteraturhistoriska studier*, LXXVII, red. Pia Forssell & John Strömberg (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2002).
- Black, Alistair, "The library as clinic: A foucauldian interpretation of British public library attitudes to social and physical disease, ca 1850-1950", *Libraries & Culture*, vol. 40, nr 3, 2005.
- Blomkvist, Pär, & Arne Kaijser, *Den konstruerade världen: Tekniska system i historiskt perspektiv* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 1998).
- Blondheim, Menachem, *News over the wires: The telegraph and the flow of public information in America, 1844-1897* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1994).
- Boethius, Ulf, *När Nick Carter drevs på flykten: Kampen mot "smutslitteraturen" i Sverige 1908-1909* (Hedemora: Gidlund, 1989).
- Boff, Richard B. du, "The telegraph in nineteenth-century America: Technology and monopoly", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 26, nr 4, 1984.
- Briggs, Asa, & Peter Burke, *A social history of the media: From Gutenberg to the Internet* (Cambridge: Polity, 2002).
- Briggs, Asa, "The background of the parliamentary reform movement in three English cities (1830-2)", *Cambridge Historical Journal*, vol. 10, nr 3, 1952.
- Bringéus, Nils-Arvid, "Massmedium i miniformat: En översikt över den svenska kistebrevsproduktionen", *Rig*, nr 3, 2008.
- Brothers, Carolina, *War and photography: A cultural history* (London: Routledge, 1997).
- Burius, Anders, "Sockenbiblioteket – mellan filantropi och folkbibliotek", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, nr 81, 1994.
- Burke, Peter, *En kung blir till: Myter och propaganda kring Ludvig XIV* (Stockholm: Prisma, 1996).
- Carey, James, "Technology and ideology: The case of the telegraph", *Communication as culture: Essays on media and society* (Boston: Unwin Hyman, 1989).
- Carlén, Staffan, *Att ställa ut kultur: Om kulturhistoriska utställningar under 100 år* (Stockholm: Carlsson, 1990).
- Carp, Ossi, "Musik som passar produkten", *Dagens Nyheter* 2/5 2007.
- Carr, Nicholas, "Is Google making us stupid?", *The Atlantic*, juli/augusti 2008.
- Cederskog, Georg, "Reklamfilm – den nya musikvideon", *Dagens Nyheter* 25/4 2008.
- Certeau, Michel de, *The practice of everyday life* (1984; Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, 2002).

- Chandler, Alfred D., *The visible hand: The managerial revolution in American business* (Cambridge, Mass.: Belknap, 1977).
- Cheles, Luciano, & Lucio Sponza, *The art of persuasion: Political communication in Italy from 1945 to the 1990s* (Manchester: Manchester Univ. Press, 2001).
- Codell, Julie F., "Introduction: Imperial co-histories and the British and colonial press", *Imperial co-histories: National identities and the British and colonial press*, red. Codell (London: Associated University Presses, 2003).
- Couldry, Nick, *Media rituals: A critical approach* (London: Routledge, 2003).
- Danielson, Eva, "Visan författad, satt och gjuten af Chronwall", *Sumlen* 1981.
- Danielson, Eva, "Skillingstryck: Eller hur man säljer visor med mördande reklam", *Visa i Värend: Föredrag från Nordiskt vissymposium i Växjö 1993*, red Märta Ramsten & Lena Roth (Stockholm: Svenskt visarkiv, 1997).
- Darnton, Robert, "History of reading", *New perspectives on historical writing*, red. Peter Burke (Cambridge/Oxford: Polity Press, 1991).
- Depue, Tricia, "Speaking to the eye": *Exhibitionary representation and the Illustrated London News*, opublicerad avh., University of Victoria, Kanada, 2005.
- Downey, Gregory J., *Telegraph messenger boys: Labor, technology, and geography, 1850-1950* (New York: Routledge, 2000).
- Driver, Tom, *Liberating rites: Understanding the transformative power of ritual* (Boulder, Co.: Westview Press, 1998).
- Edgerton, David, *The shock of the old: Technology and global history since 1900* (Oxford: Oxford University Press, 2007).
- Edgerton, Robert D., *Death or glory: The legacy of the Crimean war* (Oxford: Westview Press, 1999).
- Eicher, David J., *The darkest night: A military history of the civil war* (New York: Simon & Schuster Paperbacks, 2006).
- Eisenstein, Elizabeth L., *The printing press as an agent of change: Communications and cultural transformations in early-modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979).
- Ekman, Stig, *Slutstriden om representationsreformen* (Stockholm: Uppsala univ., 1966).
- Ekström, Anders, "Det vertikala arkivet: Om översiktsmedier och historiska svindelkänslor", 1897: *Mediehistorier kring Stockholmsutställningen*, red. Ekström, Jülich & Snickars (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2006).
- Ekström, Anders, "Konsten att se ett landsskapspanorama: Om åskådningspedagogik och exemplarisk realism under 1800-talet", *Publika kulturer: Att tilltala allmänheten, 1700-1900: En inledning*, Martin Bergström, Frans Lundgren & Anders Ekström (Uppsala: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 2000).
- Ekström, Anders, "Kulturhistorisk medieforskning: Fyra spår", *Mediernas kul-*

- turhistoria*, red. Solveig Jülich, Patrik Lundell & Pelle Snickars (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008).
- Ekström, Anders, red., *Den mediala vetenskapen* (Nora: Nya Doxa, 2004).
- Ekström, Anders, Solveig Jülich & Pelle Snickars, "Inledning: I mediearkivet", 1897: *Mediehistorier kring Stockholmsutställningen*, red. Ekström, Jülich & Snickars (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2006).
- Ekström, Anders, Solveig Jülich & Pelle Snickars, red., 1897: *Mediehistorier kring Stockholmsutställningen* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2006).
- Eley, Geoff, "Nations, publics and political cultures: Placing Habermas in the nineteenth century", *Habermas and the public sphere*, red. Craig Calhoun (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992).
- Englund, Boel, & Lena Kåreland, *Rätten till ordet: En kollektivbiografi över skrivande stockholmskvinnor 1880–1920* (Stockholm: Carlsson, 2008).
- Epstein, James, "Understanding the cap of liberty: Symbolic practice and social conflict in early nineteenth century England", *Past and Present*, nr 122, 1989.
- Eriksson, Sven, *Svensk diplomati och tidningspress under Krimkriget* (Stockholm: Norstedt, 1939).
- Esaiasson, Peter, *Svenska valkampanjer 1866–1988* (Stockholm: Allmänna förlaget, 1990).
- Escarpit, Robert, *Litteratursociologi* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1970).
- Fahlbeck, Erik, red., *Sveriges riksdag: Historisk och statsvetenskaplig framställning, XIII, Ständsriksdagens sista skede, 1809–1866* (Stockholm: 1934).
- Fara, Patricia, "Isaac Newton lived here: Sites of memory and scientific heritage", *The British Journal of the History of Science*, vol. 33, 2000.
- Faulstich, Werner, *Medien zwischen Herrschaft und Revolte: Die Medienkultur der Frühen Neuzeit* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998).
- Fields, Gary, "Imagined geographies: Property rights, land improvement and the origins of state terror in Palestine", *Terror and its representations*, red. Larry Portis (Montpellier: Presses Universitaires de la Méditerranée, 2008).
- Fischer, Otto, "Meaning and materiality: On the rise of the archive of modern literary scholarship", *Carriages and computers: Aesthetic technologies in literature from the 18th to the 21st century*, red. Gunnar Foss & Yngve Sandhei Jacobsen (Trondheim: Tapir Academic Press, 2009).
- Fisher, Judith L., "'In the present famine of anything substantial': Fraser's 'Portraits' and the construction of literary celebrity", *Victorian Periodicals Review*, vol. 39, nr 2, 2006.
- Fornäs, Johan, "Medierad kultur: Några gränsfrågor", *Mediernas kulturhistoria*, red. Solveig Jülich, Pelle Snickars & Patrik Lundell (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008).

- Foucault, Michel, *Övervakning och straff: Fängelsets födelse* (1975; Lund: Arkiv förlag, 2003).
- Frihammar, Mattias, "The royal napkin: Sanctifying processes in the media landscape", *Media and monarchy in Sweden*, red. Mats Jönsson & Patrik Lundell (Göteborg: Nordicom, 2009).
- Frängsmyr, Tore, *Vetenskapsmannen som hjälte: Aspekter på vetenskapshistorien* (Stockholm: Norstedt, 1984).
- Furuland, Gunnel, *Romanen som vardagsvara: Förläggare, författare och skönlitterära häftesserier i Sverige 1833–1851 från Lars Johan Hierta till Albert Bonnier* (Stockholm: LaGum, 2007).
- Furuland, Lars, "Lyssna till den granens susning...": Om en läsebok som folkuppfostrare", *Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademiens årsbok* 1987 (Stockholm: KVHA, 1987).
- Gardeström, Elin, "Four theories of the press: Boken som vägrar bli presshistoria", *Nordicom-Information*, vol. 31, nr 1–2, 2009.
- Garnert, Jan, *Hallå! Om telefonens första tid i Sverige* (Lund: Historiska media, 2005).
- Gerentz, Sven, & Jan Ottosson, *Handel och köpmän i Stockholm under ett sekel* (Stockholm: Ekerlid, 1999).
- Gill, Christopher J., & Gillian C. Gill, "Nightingale in Scutari: Her legacy re-examined", *Clinical Infectious Diseases*, vol. 40, 2005.
- Gitelman, Lisa, & Geoffrey B. Pingree, red., *New media, 1740–1915* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2003).
- Goodwin, Jeff, James Jasper & Francesca Polletta, red., *Passionate politics: Emotions and social movements* (Chicago: Univ. of Chicago Press, 2001).
- Gorman, Lyn, & David McLean, *Media and society in the twentieth century: A historical introduction* (Malden: Blackwell Publishing, 2003).
- Green-Lewis, Jennifer, *Framing the Victorians: Photography and the culture of realism* (London: Cornell University Press, 1998).
- Gripsrud, Jostein, *Mediekultur: Mediesamhälle* (Göteborg: Daidalos, 2000).
- Gunn, J.A.W., *Beyond liberty and property: The process of self-recognition in eighteenth-century political thought* (Kingston/Montreal: McGill-Queens University Press, 1983).
- Gustafsson, Berndt, "Associationsidén och den wieselgrenska nykterhetsrörelsen", *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1964.
- Hagen, James, "Redrawing the imagined map of Europe", *Political Geography*, vol. 22, nr 5, 2003).
- Hallin, Daniel C., & Paolo Mancini, *Comparing media systems: Three models of media and politics* (New York: Cambridge University Press, 2004).

- Harris, Bob, *Politics and the rise of the press: Britain and France, 1620–1800* (London: Routledge, 1996).
- Harvard, Jonas, "Dagens opinion, tidens anda: Temporala aspekter av 'allmänna opinionen' 1850–1870", *Folkmålsstudier*, nr 47, 2009.
- Harvard, Jonas, "Modernitetens depescher: Telegrafen och den norrländska pressens tidshorisonter 1850–1870", *Presshistorisk årsbok* 2007.
- Harvard, Jonas, *En helig allmännelig opinion: Föreställningar om offentlighet och legitimitet i svensk riksdagsdebatt 1848–1919* (Umeå: Institutionen för historiska studier, 2006).
- Hatje, Ann-Katrin, "Nyhetstelegram från Norrland", *Presshistorisk årsbok* 1999.
- Heckscher, Gunnar, *Svensk konservatism före representationsreformen: Doktrin och politik 1840–1865* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1943).
- Heimbürger, Hans, *Svenska telegrafverket: Historisk framställning*, II, *Det elektriska telegrafväsendet 1853–1902* (Stockholm: Telegrafverket, 1938).
- Higgins, David, *Romantic genius and the literary magazine* (London: Routledge, 2005).
- Hildeman, Karl-Ivar, Sven G. Hansson & Bengt Jonsson, *Politisk rimdans: En viskavalkad genom svensk historia från Karl Knutsson till Karl Gerhard* (Stockholm: Natur och kultur 1960).
- Hillström, Magdalena, *Ansaret för kulturarvet: Studier i det kulturhistoriska museiväsendets formering med särskild inriktning på Nordiska museets etablering 1872–1919* (Linköping: Linköpings universitet, 2006).
- Hirn, Marta, *Från Bomarsund till Sveaborg: Kriget 1854–1855* (Helsingfors: Holger Schildts Förlag, 1956).
- Hirn, Yrjö, *Runebergskulten* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1935).
- Hodell, Björn, "Schweizerier, utvårdshus och restauranger", *Det glada Sverige: Våra fester och högtider genom tiderna*, III, red. Gösta Berg m.fl. (Stockholm: Natur och kultur, 1948).
- Hohendahl, Peter Uwe, & Marc Silberman, "Critical theory, public sphere and culture: Jürgen Habermas and his critics", *New German Critique*, vol. 16, 1979.
- Horkheimer, Max, & Theodor W. Adorno, *Upplysningens dialektik: Filosofiska fragment* (Göteborg: Röda bokförlaget, 1981).
- Horton, Donald, & Richard Wohl, "Mass communication and parasocial interaction: Observations on intimacy at a distance", *Psychiatry*, vol. 19, 1956.
- Huron, David, "Music in advertisement", *The Musical Quarterly*, vol. 73, 1989.
- Husz, Orsi, "Spara och slösa och alla de andra", *Signums svenska kulturhistoria: 1900-talet*, red. Jakob Christensson (Stockholm: Signum, 2009).

- Husz, Orsi, *Drömmars värde: Varuhus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897–1939* (Hedemora: Gidlund, 2004).
- Ivarsson Lilieblad, Björn, *Moulin Rouge på svenska: Varietéunderhållningens kulturhistoria i Stockholm 1875–1920* (Linköping: Univ., 2009).
- Jarlbrink, Johan, "Hågen för läsning: Tidningsläsningen i landshövdingarnas femårsberättelser 1850–1900", *Presshistorisk årsbok* 2008.
- Jarlbrink, Johan, *Det våras för journalisten: Symboler och handlingsmönster för den svenska pressens medarbetare från 1870-tal till 1930-tal* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 2009).
- Jersild, Margareta, *Skillingtryck: Studier av svensk folklig vissång före 1800* (Stockholm: Svenskt visarkiv, 1975).
- Joerges, Bernward, "High variability discourse in the history and sociology of large technical systems", *The governance of Large Technical Systems*, red. Olivier Coutard (London: Routledge, 1999).
- Johannesson, Eric, "Med det nya på väg (1858–1880)", *Den svenska pressens historia*, II, *Åren då allting hände (1830–1897)*, red. Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (Stockholm: Ekerlid, 2001).
- Johannesson, Eric, *Den läsande familjen: Familjetidskriften i Sverige 1850–1880* (Stockholm: Nordiska Museet, 1980).
- Johannesson, Kurt, "August Blanche, den ädle folkvännen", *Heroer på offentlighetens scen: Politiker och offentligheter i Sverige 1809–1914*, Kurt Johannesson, Eric Johannesson, Björn Meidal & Jan Stenkvis (Stockholm: Tidens förlag, 1987).
- Johannesson, Kurt, "Opinionens makt: Om ett begrepp och dess historia", *Litteraturens vägar: Litteratursociologiska studier tillägnade Lars Furuland* (Hedemora: Gidlund, 1988).
- Johannesson, Kurt, Eric Johannesson, Björn Meidal & Jan Stenkvis, *Heroer på offentlighetens scen: Politiker och publicister i Sverige 1809–1914* (Stockholm: Tiden, 1987).
- Johannesson, Lena, *Xylografi och pressbild: Bidrag till trägravvyrens och den svenska bildjournalistikens historia* (Stockholm: Nordiska museet, 1982).
- John, Richard R., *Spreading the news: The American postal system from Franklin to Morse* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998).
- Johnson, Nuala C., *Ireland, the Great War, and the geography of remembrance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).
- Judd, Denis, *The Crimean war* (London: Hart-Davis, MacGibbon, 1975).
- Jülich, Solveig, Patrik Lundell & Pelle Snickars, red., *Mediernas kulturhistoria* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008).
- Jönsson, Martin, "Reklammusik", *Svenska Dagbladet* 6/10 2007.

- Kaijser, Arne, *I fädrens spår: Den svenska infrastrukturens historiska utveckling och framtida utmaningar* (Stockholm: Carlsson, 1994).
- Kasperowski, Dick, *Vetenskap, media, allmänhet* (2001; Göteborg: Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori, 2003).
- Keller, Ulrich, *The ultimate spectacle: A visual history of the Crimean war* (Australia: Gordon and Breach Publishers, 2001).
- Kennedy, Paul M., "Imperial cable communications and strategy, 1870–1914", *The English Historical Review*, vol. 86, nr 341, 1971.
- Kielbowicz, Richard, "News gathering by mail in the age of the telegraph: Adapting to a new technology", *Technology and Culture*, vol. 28, nr 1, 1987.
- Kirschenbaum, Lisa A., *The legacy of the siege of Leningrad, 1941–1945: Myths, memories, and monuments* (New York: Cambridge University Press, 2006).
- Kjellén, Alf, *Flanören och hans storstadsvärld: Synpunkter på ett litterärt motiv* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1985).
- Kleberg, Lars, "Behövs en svensk översättningshistoria?", *Konsten att översätta: Föreläsningar vid Södertörns högskolas litterära översättarseminarium 1998–2008* (Södertörn: Södertörns högskola, 2008).
- Klein, Bethany, "In perfect harmony: Popular music and Cola advertising", *Popular Music and Society*, vol. 13, nr 1, 2008.
- Kurunmäki, Jussi, *Representation, nation and time: The political rhetoric of the 1866 parliamentary reform in Sweden* (Jyväskylä: Jyväskylä University Press, 2000).
- Laclau, Ernest, & Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist strategy* (London: Verso, 1985).
- Lambert, Andrew, & Stephen Badsey, *The Crimean war* (Stroud: Alan Sutton, 1994).
- Larsson, Lisbeth, *En annan historia: Om kvinnors läsning och svensk veckopress* (Stockholm/Stehag: Symposion, 1989).
- Larsson, Maja, "En förgörande ensamhet: Om ogifta män och det moderna livets sköra gränser", *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*, red. Anne Marie Berggren (Stockholm: Forskningsrådsnämnden, 1999).
- Latour, Bruno, *Reassembling the social: An introduction to Actor Network Theory* (Oxford: Oxford University Press, 2007).
- Law, John, & John Hassard, red., *Actor Network Theory and after* (Oxford: Blackwell, 1999).
- Lehu, Jean-Marc, *Branded entertainment: Product placement and brand strategy in the entertainment business* (London: Kogan Page, 2007).
- Leth, Göran, *Braständaren och iakttagaren: Engelsk press och journalistik 1695–1825* (Stockholm: Symposion, 1996).
- Lilienfeld, Robert, *The rise of systems theory: An ideological analysis* (New York: Wiley, 1978).
- Lindaräng, Ingemar, *Helgonbruk i moderniseringstider: Bruket av Birgitta- och Ol-*

- avstraditionerna i samband med minnesfranden i Sverige och Norge 1891–2005* (Linköping: Linköpings universitet, 2007).
- Lindström, Bert, & Ulf af Trolle, *Svensk grosshandel* (Stockholm: Sveriges grossistförbund, 1947).
- Lundell, Patrik, "From enlightened participation to liberal professionalism: On the historiography of the press as a resource for legitimacy", *History of participatory media: Politics and publics, 1750–2000*, red. Anders Ekström, Solveig Jülich, Frans Lundgren & Per Wisselgren (New York: Routledge, 2010; under utgivning).
- Lundell, Patrik, "Nyktterhet i provinsen: Nykterhetsföreningar och press i Östergötland vid 1800-talets mitt", *Spiritus*, vol. 3, 2001.
- Lundell, Patrik, "The medium is the message: The media history of the press", *Media History*, vol. 14, nr 1, 2008.
- Lundell, Patrik, *Pressen i provinsen: Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850* (Lund: Nordic Academic Press, 2002).
- Lundgren, Frans, *Den isolerade medborgaren: Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt* (Hedemora: Gidlund, 2003).
- Lundqvist, Pia, *Marknad på väg: Den västgötska gårdsfarihandeln 1790–1864* (Göteborg, Historiska institutionen, 2008).
- Mah, Harold, "Phantasies of the public sphere: Rethinking the Habermas of historians", *Journal of Modern History*, vol. 72, nr 1, 2000.
- Manguel, Alberto, *En historia om läsning* (1996; Stockholm: Ordfront, 1999).
- Manning, Kathleen, *Rituals, ceremonies, and cultural meaning in higher education* (Westport, Ct: JF Bergi & Garvey, 2000).
- Marien, Mary Warner, *Photography: A cultural history* (London: Laurence King, 2002).
- Martin, Michéle, *Images at war: Illustrated periodicals and constructed nations* (Toronto: University of Toronto Press, 2006).
- Marvin, Carolyn, *When old technologies were new: Thinking about electric communication in the late nineteenth century* (New York: Oxford University Press, 1988).
- Massie, Alastair, *The National Army Museum book of the Crimean war: The untold stories* (London: Pan Macmillan, 2004).
- Mattsson, Christina, "Lars Fredrik Ågren: Mångsysslare och skillingtrycksförfattare", *En bok till Thorbjörn*, red. Håkan Larsson & Lars-Erik Edlund (Umeå: Norrlands Universitetsförlag, 2008).
- Mays, Kelly J., "The disease of reading and Victorian periodicals", *Literature in the marketplace: Nineteenth-century British publishing and reading practices*, red. John O. Jordan & Robert L. Patten (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

- McChesney, Robert W., *Rich media, poor democracy: Communication politics in dubious times* (Urbana: University of Illinois Press, 1999).
- McPherson, James, *Battle cry of freedom: The American civil war* (1988; London: Penguin Group, 1990).
- Meidal, Björn, "SA Hedin, en rollinnehavare på 1800-talets politiska scen", *Heroer på offentlighetens scen: Politiker och offentligheter i Sverige 1809–1914*, Kurt Johannesson, Eric Johannesson, Björn Meidal & Jan Stenkvis (Stockholm: Tidens förlag, 1987).
- Morus, Iwan Rhys, "'The nervous system of Britain': Space, time and the electric telegraph in the Victorian age", *The British Journal for the History of Science*, vol. 33, nr 4, 2000.
- Nevéus, Torgny, *Vi alla byggde landet: Svenska kvinnor och män 1890–1910* (Uppsala: Uppsala Publishing House, 2008).
- Nickles, David Paull, *Under the wire: How the telegraph changed diplomacy* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2003).
- Nilsson, Göran B., "Fyra dagars pinbänk: Protokoll och debatt på riddarhuset den 4–7 december 1865", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, vol. 72, nr 1, 1969.
- Nord, Lars, "Comparing Nordic media systems: North between West and East?", *Central European Journal of Communication*, vol. 1, nr 1, 2008.
- Nordmark, Dag, "Liberalernas segertåg (1830–1858)", *Den svenska pressens historia*, II, *Åren då allting hände (1830–1897)*, red. Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (Stockholm: Ekerlid, 2001).
- Norlander, Emil *Lustigkurrar och allvarsgubbar: 40 populära personer i anekdotens blixtljus, framkallade av Emil Norlander* (Stockholm: Åhlén & Åkerlund 1916).
- Nyblom, Andreas, *Ryktbarhetens ansikte: Verner von Heidenstam, medierna och personkulten i sekelskiftets Sverige* (Stockholm: Atlantis, 2008).
- Nyquist, Bengt, *Musik till middag: Underhållningsmusiken i Sverige* (Stockholm: Gebers, 1983).
- Oscarsson, Ingemar, "Fortsättning följer": *Följetong och fortsättningsroman i dagspressen till ca 1850* (Lund: LiberLäromedel, 1980).
- Páez, Dario, m.fl., "Social processes and collective memory", *Collective memory of political events*, red. J.W. Pennebaker m.fl. (Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 1997).
- Palmer, Alan, *The banner of battle: The story of the Crimean war* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1987).
- Phillips, John A., "Popular politics in unreformed England", *The Journal of Modern History*, vol. 52, nr 4, 1980.
- Plunkett, John, "A Media Monarchy? Queen Victoria and the radical press 1837–1901", *Media History*, vol. 9, nr 1, 2003.

- Ponting, Clive, *The Crimean war: The truth behind the myth* (London: Chatto & Windus, 2004).
- Quinault, Roland, "1848 and parliamentary reform", *The Historical Journal*, vol. 31, nr 4, 1988.
- Qvarsell, Roger, "Att sälja hälsa", *Reklam och hälsa: Levnadsideal, skönhet och hälsa i den svenska reklamens historia*, red. Roger Qvarsell & Ulrika Torell (Stockholm: Carlsson, 2005).
- Rahikainen, Agneta, "Hur ser en nationalskald ut? J.L. Runeberg i bilder", *Johan Ludvig Runeberg 200 år* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2004).
- Rahikainen, Agneta, "J.L. Runebergs jubileum för 100 år sedan", *Källan: Svenska litteratursällskapet informerar*, nr 2, 2004.
- Read, Donald, *The power of news: The history of Reuters, 1849–1989* (Oxford: Oxford University Press, 1992).
- Rehnberg, Mats, *Stora krogboken: Bilder ur restauranglivets kulturhistoria* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1955).
- Reid, Christopher, "Whose parliament? Political oratory and print culture in the later 18th century", *Language and Literature*, vol. 9, nr 2, 2000.
- Reuterswärd, Elisabeth, *Ett massmedium för folket: Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle* (Lund: Historiska media, 2001).
- Rexius, Gunnar, *Det svenska tvåkamarsystemets tillkomst och karaktär med särskild hänsyn till principernas grundläggning 1840–41* (Uppsala, 1915).
- Richards, Thomas, *The commodity culture of Victorian England: Advertising and spectacle, 1851–1914* (Stanford: Stanford University Press, 1990).
- Rinman, Sven, *Svenska bokförläggareföreningen 1843–1887: En historisk översikt utarbetad med anledning av föreningens 100-årsjubileum* (Stockholm: Svenska bokförläggareföreningen, 1951).
- Rodell, Magnus, "Fallna soldater och fortifikationen i vildmarken: Det ryska hotet och medielandskapet kring 1900", *Berättande i olika medier*, red. Leif Dahlberg & Pelle Snickars (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008).
- Rodell, Magnus, "Medier och materiell kultur: Vitryska städer, värmländska skansar och den rumsliga vändningen", *Mediernas kulturhistoria*, red. Solveig Jülich, Patrik Lundell & Pelle Snickars (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008).
- Rodell, Magnus, "Nationen och ingenjören: John Ericsson, medierna och publiken", *Den mediala vetenskapen*, red. Anders Ekström (Nora: Nya Doga, 2004).
- Rodell, Magnus, *Att gjuta en nation: Statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt* (Stockholm: Natur och kultur, 2002).

- Rodén, Nils, *Herrnhutiska och nyevangeliska väckelserörelser i Linköpings stift intill 1856* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1941).
- Rojek, Chris, "Celebrity and religion", *The celebrity culture reader*, red. P. David Marshall (London: Routledge, 2006).
- Rose, Sonya O., *Which people's war? National identity and citizenship in wartime Britain 1939–1945* (Oxford: Oxford University Press, 2003).
- Rosengren, Cecilia, *Tidevarvets bättre genius: Föreställningar om offentlighet och publicitet i Karl Johanstidens Sverige* (Stockholm: Symposion, 1999).
- Royle, Trevor, *Crimea: The great Crimean war 1854–1856* (London: Little, Brown and Company, 1999).
- Runeby, Nils, *Dygd och vetande: Ur de bildades historia* (Stockholm: Atlantis, 1995).
- Sandberg, Mark B., *Living pictures, missing persons: Mannequins, museums, and modernity* (Princeton: Princeton university press, 2003).
- Sandlund, Elisabeth, "Landortspress under 1800-talets första hälft", *Ständigt dessa landsortstidningar*, red. Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (Göteborg: Nordicom, 1998).
- Schumpeter, Joseph A., & Elizabeth Boody Schumpeter, *History of economic analysis* (New York: Oxford University Press, 1994).
- Shapin, Steven, & Simon Schaffers *Leviathan and the air-pump: Hobbes, Boyle and the experimental life* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1985).
- Siebert, Fred S., Theodore Peterson & Wilbur Schramm, *Four theories of the press: The authoritarian, libertarian, social responsibility, and Soviet Communist concepts of what the press should be and do* (Urbana: University of Illinois Press, 1956).
- Simonson, Örjan, "När posten höll tempot i medielandskapet: Postväsendet kring sekelskiftet 1700", *Mediernas kulturhistoria*, red. Solveig Jülich, Patrik Lundell & Pelle Snickars (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008).
- Sjöberg, Tina, "Damkonditorier och herrkaféer: Borgerliga kvinnors och mäns skilda rum i 1890-talets Stockholm", *Rig*, nr 3, 1998.
- Sjöstén, Nils-Åke, *Sockenbiblioteket – ett folkbildningsinstrument i 1870-talets Sverige* (Linköping: Univ., 1993).
- Skuncke, Marie-Christine, & Henrika Tandefelt, red., *Riksdag, kaffehus och predikstol: Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm: Atlantis, 2003).
- Smith, Anna Marie, *Laclau and Mouffe: The radical democratic imaginary* (London/ New York: Routledge, 1998).
- Smith, Charlotte, "Civic consciousness and house museums: The instructional role of interpretive narratives", *Australasian Journal of American Studies*, vol. 21, nr 1, 2002.
- Snickars, Pelle, "Om ny och gammal mediehistoria", *Nordicom Information*, nr 1, 2006.

- Stenström, Emma, *Konstiga företag* (Stockholm: Natur och kultur, 2008).
- Strömbom, Margareta, *Bexells talande stenar: Ett unikt kulturarv i Halland* (Varberg: Cal-förlaget, 1995).
- Sumpter, Caroline, "The cheap press and the 'reading crowd': Visualizing mass culture and modernity, 1838–1910", *Media History*, vol. 12, nr 3, 2006.
- Svedelius, Wilhelm Erik, *Representationsreformens historia* (Stockholm: Fahlcrantz & Co., 1889).
- Svedjedal, Johan, *Almqvist – berättaren på bokmarknaden: Berättartekniska och litteratursociologiska studier i C.J.L. Almqvists prosafiktio kring 1840* (Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi, 1987).
- Svedjedal, Johan, *Bokens samhälle: Svenska Bokförläggareföreningen och svensk bokmarknad 1887–1943, I–II* (Stockholm: Svenska Bokförläggareföreningen, 1993).
- Svedjedal, Johan, *Frihetens rena sak: Carl Jonas Love Almqvists författarliv* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2009).
- Sweetman, John, *The Crimean war* (Oxford: Osprey Publishing, 2001).
- Söderberg, Tom *Den fria pressens fader: Argus-Johansson (1792–1860)* (Hägersten: Kooperativa bokgillet, 1974).
- Söderholm, Gundel, *Svea: En litterär kalender 1844–1900* (Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi, 2007).
- Sörbom, Per, *Läsning för folket: Studier i tidig svensk folkbildningshistoria* (Stockholm: Norstedt, 1971).
- Teng, Emma Jihua, *Taiwan's imagined geography: Chinese colonial travel writing and pictures* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004).
- Tjeder, David, *The power of character: Middle-class masculinities, 1800–1900* (Stockholm: Författares bokmaskin, 2003).
- Tjerneld, Staffan, *Stockholmsliv: Hur vi bott, arbetat och roat oss under 100 år, I* (Stockholm: Norstedt, 1949).
- Turow, Joseph *Media systems in society: Understanding industries, strategies, and power* (New York: Longman, 1992).
- Tyler, Linda L., "'Commerce and poetry hand in hand': Music in American department stores, 1880–1930", *Journal of the American Musicological Society*, vol. 45, nr 1, 1992.
- Ulvros, Eva Helen, *Fruar och mamseller: Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870* (Lund: Historiska Media, 1996).
- Vallinder, Torbjörn, *I kamp för demokratin: Röstströrelsen i Sverige 1886–1900* (Stockholm: Natur och kultur, 1962).
- Vege sack, Thomas von, *Stockholm 1851: Staden, människorna och den konservativa revolten* (Stockholm: Norstedt, 2005).

- Verney, Douglas V., *Parliamentary reform in Sweden: 1866–1921* (Oxford: Clarendon, 1957).
- Vleuten, Erik van der, "Understanding network societies: Two decades of large technical system studies", *Networking Europe*, Arne Kaijser & Erik van der Vleuten, red. (Sagamore Beach, Mass.: Science History Publications, 2006).
- Waller, Sture M., *Den svenska pressens upplagor 1824–1872* (Göteborg: Nordicom, 2001).
- Walsh, Peter, "Rise and fall of the post-photographic museum: Technology and the transformation of art", *Theorizing digital cultural heritage*, red. Fiona Cameron & Sarah Kenderdine (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2007).
- Ward, Lorraine, "The cult of relics: Pasteur material at the science museum", *Medical History*, vol. 38, 1994.
- Wasson, Ellis Archer, "The Whigs and the press, 1800–50", *Parliamentary History*, vol. 25, nr 1, 2006.
- Wernick, Andrew, *Promotional culture: Advertising, ideology and symbolic expression* (London: Sage Publications, 1991).
- Wetzel, David, *The Crimean war: A diplomatic history* (New York: Columbia University Press, 1985).
- Widén, Bill, *Predikstolen som massmedium i det svenska riket från medeltiden till stormaktstidens slut* (Åbo: Åbo akademi, 2002).
- Widén, Per, "Dynastic histories: Art museums in the service of Charles XIV", *Scripts of kingship: Essays on Bernadotte and dynastic formation in an age of revolution*, red. Mikael Alm & Britt-Inger Johansson (Uppsala: Historiska institutionen, 2008).
- Widestedt, Kristina, "Pressing the centre of attention", *Media and monarchy in Sweden*, red. Mats Jönsson & Patrik Lundell (Göteborg: Nordicom, 2009).
- Widmalm, Sven, *Det öppna laboratoriet: Uppsalafysiken och dess nätverk, 1853–1910* (Stockholm: Atlantis, 2001).
- Williams, Raymond, *Marxism and literature* (Oxford: Oxford University Press, 1977).
- Wischermann, Clemens, "Placing advertising in the modern cultural history of the city", *Advertising and the European city: Historical perspectives*, red. Clemens Wischermann & Elliott Shore (Aldershot: Ashgate, 2000).
- Öhman, Anders, *Populärlitteratur: De populära genrernas estetik och historia* (Lund: Studentlitteratur, 2002).
- Östholm, Hanna, *Litteraturens uppodling: Läsesällskap och litteraturkritik som politisk strategi vid sekelskiftet 1800* (Hedemora: Gidlund, 2000).

Medverkande

GUNNEL FURULAND är verksam som litteraturforskare. Hon disputerade 2007 på en avhandling i litteraturvetenskap, *Romanen som vardagsvara: Förläggare, författare och skönlitterära häftesserier i Sverige 1833–1851 från Lars Johan Hierta till Albert Bonnier*. Med en bakgrund som bibliotekarie har hon särskilt ägnat sig åt bokhistoria, bokmarknad och läsningens historia. Furuland arbetar för närvarande på en pilotstudie om fem utländska författarskap och deras introduktion på 1800-talets svenska bokmarknad.

JONAS HARVARD arbetar vid Mittuniversitetet som forskare i historia och disputerade 2006 på avhandlingen *En helig allmänlig opinion: Föreställningar om offentlighet och legitimitet i svensk riksdagsdebatt, 1848–1919*. Han arbetar för närvarande på ett projekt om den elektriska telegrafens betydelse för opinionsbildningen i norra Skandinavien periferi. Han är också koordinator för forskningsprogrammet Nordic Spaces vid Södertörns högskola.”

MADELEINE HURD disputerade vid Harvard University 1995 på *Public spheres, public mores and democracy: Hamburg and Stockholm 1870–1914*. Hon var anställd på University of Pittsburgh innan hon år 1999 blev lektor i historia på Södertörns högskola. Hon har sedan dess medverkat i en rad Östersjöfondsprojekt och publicerat ett antal artiklar och antologier med

inriktning på medier, genus och identiteter i de tysk-polska och tysk-danska gränsområdena.

JOHAN JARLBRINK är presshistoriker och verksam som forskare och lärare i pressvetenskap vid Lunds universitet och i medie- och kommunikationsvetenskap vid Linköpings universitet. Jarlbrink disputerade 2009 på avhandlingen *Det våras för journalisten: Symboler och handlingsmönster för den svenska pressens medarbetare från 1870-tal till 1930-tal*. För närvarande forskar han om tidningsläsningens historia och om klipparkiv och klipp-samlande.

PATRIK LUNDELL är docent i idé- och lärdomshistoria och universitetslektor i journalistisk samt pressvetenskap vid Lunds universitet. Han disputerade 2002 på en avhandling om förändrade tidnings- och redaktörsideal under 1700- och 1800-talen. Lundell är medredaktör för *Mediernas kulturhistoria* (2008) och *Media and monarchy in Sweden* (2009), och han har publicerat flera artiklar kring pressens mediehistoria, bland annat i *Media History* (2008).

CHRISTINA MATTSSON är styresman för Nordiska museet, mångårig radiomedarbetare, folklorist och visforskare. Hon har svarat för tusentals program i Sveriges radio om svensk folkmusik och svenska traditioner, bland annat *Folkminnen* (tillsammans med Bengt af Klintberg 1990-2005). I sin egenskap av visforskare har hon skrivit åtskilliga artiklar, uppsatser och böcker i folkloristiska ämnen, bland annat *Helan går* (1989, 2002), *Från Helan till lilla Manasse* (2002), *Lille Bror Söderlundh – tonsättare och viskompositör* (2000) och *Sjung: En svensk vishistoria* (2004).

ANDREAS NYBLOM disputerade vid Tema Q (Kultur och samhälle), Linköpings universitet på avhandlingen *Ryktbarhetens ansikte: Verner von Heidenstam, medierna och personkulten i sekelskiftets Sverige* (2008). Från och med våren 2010 är han verksam som forskare vid Nordiska museet med projektet ”Berömmelsens kulturhistoria: Celebriteter och biografiska föremål i Nordiska museet”.

MAGNUS RODELL är verksam vid Institutionen för kultur och kommunikation, Södertörns högskola. Han disputerade 2002 på *Att gjuta en nation: Statyinviigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt*. Bland hans senaste publikationer återfinns ”Mediating the Nation: Celebrating the Sixth of June in Sweden” i *National days: Constructing and*

mobilising national identity (2009) och "Fortifications in the wilderness: The making of Swedish-Russian borderlands around 1900" i *Journal of Northern Studies* (2009).

ULRIKA TORELL är forskare vid Nordiska museet med projektet "Sötsaker och massmarknad: Konsumtionskulturer kring socker och sött i Sverige från 1800-talets slut till våra dagar". Hon disputerade 2002 på *Den rökande människan: Bilden av tobaksbruk i Sverige mellan 1950- och 1990-tal* och har inom det konsumtionshistoriska området varit medredaktör för *Reklam och hälsa: Levnadsideal, skönhet och hälsa i den svenska reklamens historia* (2005) och *Burkar, påsar och paket: Förpackningarnas historia i vardagens konsumtionskulturer* (2010).